UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00665799 3

Jaimini
(Nyayasudha)

B
132
M5J3
1901
fasc.
15

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 121.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA

BY

PANDIT SOMESWARA BHATTA,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA ŜÂSTRÎ,

Professor, Deccan College, Poona.

FASCICULUS XV.

UBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHṬHÂRÂMA MUKUNDJÎ BOMBAY.

Printed by Harî Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१२१

B
132
H5J3
1901
fasc. 15

ति। * तिङुक्तायाः संख्यायाः कारकान्तरानाकाङ्क्षत्वेपि कारकान्तराणां संख्यापरिच्छेदं विनानुपादेयत्वेन संख्याकाङ्क्षत्वादन्यतराकाङ्क्षयान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *नचेति। * प्रथमायास्तिङुक्तकारकाधिष्ठानत्वप्रतीतिहेतुत्वात्कारकविभक्तित्वे प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति वार्त्तिके वक्ष्यमाणेपि कर्तृसंख्यावाचित्वाभावेन सुबुक्तया संख्यया कर्तुः परिच्छेदात्संख्याकाङ्क्षोपपत्तिरित्याशयः। तिङुक्तायाः संख्यायाः समानप्रत्ययोक्तभावनागम्यकारकान्वयस्यापिसन्निध्यपेक्षायोग्यत्वकारणकत्वे प्रतीतेः प्राक्सन्निध्याद्यनवगमेनान्वितरूपप्रतीत्ययोगात्कर्तृगतसंख्याभिधानानुपपत्तेस्तात्सिद्ध्यै कर्तृमात्रान्वययोग्यत्वाकाङ्क्षाकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्यानवगतयोरेवाकाङ्क्षायोग्यत्वयोः कर्त्रन्वयप्रतीतिहेतुत्वं सूचयितुमाह * न चैषेति * अन्यानन्वितसामान्यरूपेण प्रतीतायाः संख्यायाः पदार्थस्य पदार्थान्तरान्वयवदाकाङ्क्षादिवशेनान्यान्वये सत्याकाङ्क्षादेरवगतस्यान्वयप्रतीतिहेतुत्वं स्यात् शुद्धसंख्याप्रतीत्ययोगात्त्वनवगतस्यैवाकाङ्क्षादेर्हेतुत्वावगतेस्तदनवगमेप्यन्वितरूपप्रतीतिर्युक्तेत्याशयः। वाक्ये पदार्थानामन्योन्यान्वयेवगतस्याकाङ्क्षादेर्हेतुत्वदर्शनात्पदेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थानां चाऽनेकेषामन्योन्यान्वयेवगतस्यैव हेतुता स्यादित्याशङ्क्याह * कथितो हीति * अयमेव विशेषश्च कथ्यते पदवाक्ययोः। अर्थवद्भागतुल्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययार्थतः। दृष्टा यथा हि साकाङ्क्षाः पदार्थाः केवलाः क्वचित्। स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः। प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदाचिदुपलक्षिताविति तद्भूताधिकरणवार्तिके वैषम्यस्योक्तत्वान्न वाक्यभागपदार्थवत्पदभागप्रकृतिप्रत्ययार्थानामपि साकाङ्क्षत्ववदर्थानपूर्वकान्वयावगतिरित्याशयः। प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वनियमाच्छुद्धप्रत्ययार्थानवगमेनाकाङ्क्षादेरवगत्ययोगाख्यवैषम्यहेतूक्तये पौर्वापर्येत्युक्तम्॥ कर्त्रनपेक्षशुद्धसंख्याप्रतीत्यभावे संख्यैव तिङ्वाच्या न कर्त्तेति विवेकावगत्ययोगमाशङ्क्य तिङं विनापि भावनान्यथानुपपत्त्या प्रतीतिसंभवात्पूर्वोक्ताद्विवेकावगत्युपपत्तिसूचनार्थं धात्वर्थमात्रात्कर्तृप्रतीतिसिद्धेर्भावनापि कर्तृप्रतीत्यै नापेक्षते किमुत तिङ्भक्तिरित्यतिशयमाह * तदिति। * करोतेस्तृच्प्रत्यये कृते कर्तृशब्दव्युत्पत्तेः करोत्यर्थभावनान्वयिनः कर्तृत्वाद्भावनाज्ञानं विना कर्तृज्ञानायोगमाशङ्क्य कर्तृभावनयोर्द्वयोरपि धात्वर्थमात्रात्प्रतीति-

र्भावनोक्त्योक्ता । धात्वर्थगम्यत्वेपि कर्तुः प्रत्ययवाच्यसंख्याज्ञानसमकालधात्वर्थान्वथानुपपत्त्यालोचनान्तरगम्यत्वेन संख्यातः प्राक्प्रतीत्ययोगात्प्राक्प्रतीते च कर्त्तरि संख्याया विशेषणत्वोक्त्ययोगापत्तेर्नैरपेक्ष्यलक्षणार्थः पूर्वशब्दः । अन्यलभ्यत्वात्कर्तुर्वाचकत्वेन तावत्तिङपेक्षा नाऽऽशङ्क्यैव गमकभावनापेक्षाद्वारा तद्वाचितिङपेक्षां त्वाशङ्क्य भावनानपेक्षत्वान्नतरां तिङपेक्षेति तरपा सूचितम् । कर्त्रन्वितसंख्याभिधानेपि कर्त्रभिधाननिरासार्था केवलोक्तिः ॥ एवं समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्या सम्बध्यते न करणादिभिरपीत्याशङ्क्य तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहृत्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्रथमप्रतीतिकर्त्रन्वयनैराकाङ्क्ष्यात्संख्याया न पश्चात्प्रतीतकारकान्तरान्वय इत्यन्यथा परिहरति * यद्वेति । * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति । * ज्वलनाद्यवान्तरव्यापारशून्यानां काष्ठादीनां कारकत्वायोगादसमाहितानां चावान्तरव्यापारायोगात्समाधानस्य च कर्त्रधीनत्वात्कर्तुः प्रागपेक्षयान्वयोक्त्या स्वान्वयित्वेन प्राक्कर्त्ता ज्ञाप्यत इत्येवं पूर्वार्द्धं व्याख्याय सर्वधात्वर्थानुरञ्जनसहतया सामान्यरूपस्य प्रयत्नाख्यस्य व्यापारस्य भावनात्वात्तस्य कर्त्ताश्रितत्वात्कर्त्तारमेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण प्रागुपस्थापयतीति पूर्वं तावदित्यनुषङ्गेण वदता स्वरूपेण ज्ञाप्यत इत्येवं व्याख्यातम् । तदेव व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुं कारकान्तराणां धात्वर्थान्वयित्वेन साक्षाद्भावनानन्वयाद्बहिरङ्गत्वं सर्वसाध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताख्यभावनांशमध्ये यो ज्वलनादिरिति कर्त्तव्यतात्मको व्यापारस्तत्कारणत्वाद्वा बहिरङ्गतरोक्ता । नचेत्यनेनोत्तरार्द्धव्याख्या कर्त्रधीनत्वात्कारकान्तरप्रवृत्तेस्तद्धेतुकप्राथम्योक्तिसूचितं कर्तुः प्राधान्यमनतिक्रमहेतुत्वेनोक्तम् । धात्वर्थेनापि भावनादत्कर्तृव्यापारतया कर्त्तुरेवाविर्भावाख्यविशेषरूपेण ज्ञापनात्तस्यैव संख्यान्वय इत्याह * अपिचेति । *
९४६।२ कः पचर्थोनाम येयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति तण्डुलविक्लित्तेः पाकफलत्ववचनात्फलसिद्धिपर्यन्तं सर्वकारकव्यापारसमूहवाचिनं धातुमङ्गीकृत्य प्राधान्यविशेषणे कृते समूहस्यैक्याद् गुणप्रधानत्वायोगमाशङ्क्य समूहसाधनसमूहीभूतप्रत्येककारकव्यापारभेदाद् गुणप्रधानत्वोपपत्तिसूचनायावान्तरविशेषणम् । सर्वेषां भावनाकारकत्वात्कर्तृत्वापत्तेः प्रत्ययोपात्तभावनाकारकं कर्त्तेति व्याकरणोक्तकर्तृलक्षणायोगवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वे गुणप्रधानत्वा-

योगाद्धातूक्तप्राधान्यव्यापारवत्त्वस्यापि कर्तृलक्षणस्यायोगमाशङ्क्य भावनाकर्तृसंख्यादीनामेकप्रत्ययोक्तत्वेपि प्रतीतिबलाद् गुणप्रधानत्वाविरोधवत्सर्वकारकव्यापाराणामेकधातूक्तत्वेपि गुणप्रधानत्वाविरोधसूचनार्थं न केवलमेतत्कर्तृलक्षणं व्यापारेङ्गीकृतं किन्तु लोकेपीत्युक्त्यर्थोपिशब्दः ॥ आविर्भूतरूपप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कर्तुर्वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य भावनाया धात्वर्थस्य व्यापारत्वेनाश्रितरूपतयाभिधानाच्छुक्लादिशब्दोक्तस्य गुणस्याविर्भूतरूपद्रव्यज्ञापकत्ववत्कर्त्रनभिधानेप्याविर्भूतरूपाश्रयभूतकर्तृज्ञापकत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह *अभिहितवच्चेति*विशेषोक्त्याविर्भावोविवक्षितः॥गम्यमानस्याप्याविर्भूतरूपप्रतीत्युपपत्तौ कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषादाविर्भूतरूपप्रतीत्यापत्तिमाशङ्क्याह * कारकान्तरेष्विति * धात्वर्थस्य कारकान्तरानाश्रितत्वेन तादृशस्याश्रितरूपस्य ज्ञापकस्यार्थस्याभावात्कारकान्तराणामनादरहेतुकाभिभूतरूपप्रतीतिरित्यर्थः ॥ कारकान्तराणां गम्यमानत्वस्यासत्वप्रतिभाने कथं सत्वावधारणेत्याशङ्क्याविनाभावाख्यकारणसद्भावादित्याह * परमार्थेति * प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तुः संख्यान्वये कर्मणस्तदभावात्संख्यान्वयायोगं शङ्कते * नन्विति * भाव्यनिष्ठत्वाद्भावनायां भाव्यांशनिपातिनः कर्मणोंशान्तरेभ्यः प्रागपेक्षाग्रहणं च भावनारूपत्वानालोचनेनानादृत्यव्यापाररूपत्वालोचनेन कारकापेक्षाग्रहणप्राथम्यादरात्कर्तुः कारकान्तरेभ्यःप्राथम्येपि व्यापारस्वरूपनिष्पादने कारकानां तुल्यत्वेनान्योन्यमङ्गप्रधानत्वायोगादुत्पादनाख्यभावनारूपे कर्त्रादीनामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यं कर्म प्रत्यङ्गत्वात्कर्मणश्चोत्पाद्यत्वेनोत्पादकान् कर्त्रादीन् प्रति प्राधान्यादन्योन्यमङ्गप्रधानत्वोपपत्तेः कर्मणोपि प्राधान्यात्संख्यान्वयो युक्त इत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * शाब्दे संख्यान्वये कर्तुरिव शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य हेतुत्वात्कर्मणश्च धातूक्तप्राधान्यव्यापारत्वाभावेन धात्वाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावाद्भावनाश्रयत्वेन च तद्वाचितिङाख्यशब्दलक्षणप्राधान्याभावात्संख्यान्वयानुपपत्तिरित्युत्तरमाह * प्राधान्येनेति * नात्रप्रयोगे धातुनौदनीभावमापत्स्यमानानां तण्डुलानां विक्लेदनाख्या क्रिया प्राधान्येनोक्ता न चौदनाक्रिया भावनेत्येतदुद्वयमुपपादयितुं माभूदोदनस्यैव धातूक्तप्राधान्यव्यापारत्वात्कर्तृलक्षणात्कर्तुरेव च भावनाश्रयत्वप्रसिद्धेः कर्तृतेत्युक्ते कर्तृत्वे सत्यप्योदनः पच्यतां स्वयमेवेत्यादिवत्कर्म-

त्वस्यापि सद्भावात्कर्मसंख्याभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य यदत्र प्रयोगे तिङभिधेयं कर्मत्वं तन्न मा भूदित्युक्तम् ॥ यद्वा यद्भावनारूपं तिङा प्राधान्येनाभिधेयं सा नौदनक्रियेत्येवमभिधेयोक्तिर्योज्या । श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति * कर्मत्वमुपपद्येतेत्यनेनाभिधेयोक्तिः कर्मत्वोपलक्षणार्था नकारश्चाभिधेयभावनोक्तिभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामपि काकाक्षिवत्सम्बद्ध्यत इति सूचितम् । अकर्तृत्वादेव चेत्यनेन न भावनोदनक्रिया मा भूत्तस्यैव कर्तृतेत्यनुषङ्गेण न भावनेत्यवयवो व्याख्यातः । स्वातन्त्र्येण धात्वर्थनिष्पादकत्वाख्यकर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वेन प्रयत्नाख्याया भावनायाः कर्तृव्यापारत्वादित्याशयः । कर्मव्यापारस्य धातुना प्राधान्योक्तिनिरासस्याविर्भूत[त्वरूपेण कर्मोपस्थानायोगोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं * तेनेत्युक्तम् * कर्मव्यापारस्य भावनात्वे सति प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यात्प्राधान्येन्योन्यकर्मोपस्थापकत्वं स्यान्नत्वेतदस्तीत्याशयः ॥ नकेवलमोदनस्य कर्तृत्वापत्ते] स्तद्व्यापारस्य प्राधान्योक्तिर्न संभवति किन्तु चेतनप्रवर्त्तकनियोगविषयत्वायोगादपीत्याह * अवश्यं चेति * पुंव्यापारस्य च प्राधान्यानुक्ताख्यातेनाक्षिप्तस्य पुंसः कर्तृत्वस्य पदान्तरोक्तेपि पुंस्याविर्भावायोगात्तृतीयानुपपत्तिः स्यादित्याह * आख्यातेति * पुंव्यापारप्राधान्याभावे चौदनाख्यकर्मव्यापारस्य पुंव्यापारेणाभिभवायोगादाविर्भूतव्यापारतयौदनस्य कर्तृत्वापत्तेः पुंसश्च प्रधानभूतव्यापारवत्वाख्यकर्तृलक्षणाभावेनाकर्तृत्वप्रसक्तेरोदनस्य कर्तुर्व्यापारेणाऽऽप्यमानत्वायोगात्कर्तृव्याप्यत्वाख्यकर्मलक्षणाभावेन कर्मत्वहान्यापत्तिर्यदि कश्चिच्छवादिविकरणायास्तिङः कर्त्रन्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनावद्यग्विकरणायास्तिङः कर्मान्वितसंख्याभिधानशक्तिकल्पनया परिहारं वदेत्तथाप्योदनस्य यग्विकरणतिङुक्तकर्मसंख्यान्वयत्यागेन श्नव्विकरणतिङुच्यकर्तृसंख्यान्वयस्य न्यायत्वान्नौदनः पच्यतामिति प्रयोगः स्यात्किमोदनः पचतामित्येवमेवेत्याह * तद्व्यापारेण वेति * फक्किकाद्वयेप्यन्यथाहीत्यनुपक्तव्यम् । शङ्कामुपसंहरति * तेनेति * दोषसाम्यापादनेन तावत्परिहरति * उच्यतइति * द्वयाश्रयमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुज्येत मीमांसकस्तु विचारकुशलत्वाद् भ्रामयितुमशक्य इति सूचयितुं विचारयन्नित्युक्तम् ॥

(१) इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

परिहारसाम्यापादनेन परिहरति * सर्वथेति * लक्षणशब्दस्य ६४७।३
व्यवस्थाकारणवाचित्वाद्यद्भवत्पक्षे कर्तुर्वाच्यत्वे शाब्दं प्राधान्यं कर्मणो वा वाच्यत्वे वास्तवप्राधान्यं व्यवस्थाकारणं तन्मत्पक्षे वाच्यसंख्यान्वयव्यवस्थाकारणं भविष्यतीत्युक्ते वाच्यत्वपक्षे विकरणभेदभिन्नशब्दशक्तिवशादेव व्यवस्थासिद्धेर्व्यवस्थाहेत्वन्तरानपेक्षामाशङ्क्य सर्वकारकाणामन्यलभ्यत्वाविशेषेपि क्व चित्कर्तृवाचिन एव शब्दस्य प्रयोगः क्व चित्कर्मवाचिन एवेति व्यवस्थासिद्ध्यै वाच्यत्वपक्षेपि हेत्वपेक्षास्तीति सूचयितुं सर्वथेत्युक्तम् । भवत्पक्षे कर्त्ता यल्लक्षणः सन् कर्म वा यल्लक्षणं सदाभिधीयते तल्लक्षणस्यैव कर्तुः कर्मणो वा संख्या मत्पक्षे भिधीयत इत्यर्थः । दोषसाम्योक्त्यर्थमाद्यश्लोकं व्याचष्टे *तद्यदीति* व्याख्योपक्रमसूचनार्थं तत्र शब्दार्थे तदित्यव्ययम् । परिहारसाम्योक्त्यर्थं द्वितीयश्लोकं संक्षेपतस्तावद्व्याचष्टे *अथेति* । विस्तरतो व्याचष्टे *तदेतादिति*। भवनप्रकृतिरूपत्वाद्भावनाया भवनोपादानं विना भवितृरूपभाव्यान्वयानुपपत्तेर्भाव्यव्यापारस्य भवनस्य भावनावाचिना शब्देनोपादानाद्भस्तुलक्षणस्यापि कर्मप्राधान्यस्य शाब्दत्वेनं शाब्दसंख्यान्वयहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थं भाव्यांशेन चेत्युक्तम् । सत्यपि कर्तुः शब्दार्थरूपेण प्राधान्ये वस्तुलक्षणस्य कर्मप्राधान्यस्य भाव्याकाङ्क्षाकाले प्रतीतेर्भावनास्वरूपावगतिकालकर्तृप्राधान्यप्रतीत्युत्तरकालत्वेन परतया समाप्तिः शब्दार्थ इति न्यायाद्विवक्षौचित्ये प्राधान्य इति शब्दाध्याहारेणोक्ते कर्तृप्राधान्योपपादनार्थं तिङ्धातुभ्यां यथासंख्येनाभिधीयमानौ प्रधानभूतौ सामान्यविशेषरूपौ व्यापारौ यस्य कर्तुस्तद्भावरूपे प्राधान्य इत्युक्तम् । सर्वधात्वर्थानुरञ्जनार्हत्वात्सामान्योक्त्या भावना विवक्षिता तद्विशेषणत्वाद्विशेषोक्त्या धात्वर्थः कर्तृप्राधान्याविवक्षायां तद्व्यापारप्राधान्योक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं व्यापारप्राधान्योक्तिमात्रेण कर्तृत्वलाभे सत्यपीत्युक्तम् । वैयाकरणमते कर्मणि मीमांसकमते कर्मसंख्यायां तिङुत्पत्तिरिति व्यवस्था वाशब्देन सूचिता । अकर्मका धातवो विशेषोक्त्योक्ता धात्वर्थकर्मणोकर्मकेषु धातुष्वभावाद्भावेपि वा प्रयोजनाभावादविवक्षायामपि भाव्याख्यकर्मनिष्ठत्वाद्भावनाया भावनाकर्मणो सत्वाविवक्षें क्व चिदप्ययुक्ते इत्याशङ्क्य सकर्मकेषु श्रुतया द्वितीयाख्यया सुपा स्वास्थ्यकामः शेत इत्यादिषु चाकर्मकेषु स्वास्थ्यं कामयत इत्यादि-

विग्रहलभ्यया सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्त्युक्तिः कर्मणोपि संख्यान्वये महता प्रबन्धेन संख्यान्वये कर्तुरसाधारणोक्तेरानर्थक्यमाशङ्क्य करणादीनां संख्यान्वयनिरासार्थत्वं सूचयितुमाह * करणादीनां त्विति * शवादिविकरणायास्तिङः कर्तृगतसंख्यावाचित्वे यग्विकरणायाश्च कर्मगतसंख्यावाचित्वे विशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्यैव विशेषणभूतकर्तृकर्माक्षेपसिद्धेर्यदा क्रियानुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यते इति भाष्ये भावनागम्यत्वोक्तिर्विरुद्धयेतेत्याशयेनाशङ्कते * के चित्पुनरिति * कर्त्रनवगतौ तद्विशिष्टसंख्यावगत्ययोगात्कर्तृविशिष्टसंख्यान्यथानुपपत्त्या कर्त्रनवगत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयापत्तेः शङ्कानुपपत्तिमाशङ्क्य शेणादिशब्दे विशेषणबुद्धिं विनापि विशिष्टबुद्धिदर्शनाद्विशेषणविशेष्यग्राहकप्रमाणद्वयसद्भाव एवविशिष्टबुद्धिर्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियमो न सर्वत्रेति सूचयितुं दृष्टा-
९४८।१ न्तमाह *तद्यथेति*॥ शेणादौ शब्दभेदाभावादेकस्यच शब्दस्यैकशक्तिकल्पनेनाभिधेयाविनाभावद्वारानेकार्थप्रत्यायकत्वसंभवेनैकशक्तिकल्पनायोगादश्वत्वादेश्चान्यतोवगत्ययोगाद्विशिष्टस्य गुणस्य वाच्यत्वं तदन्यथानुपपत्त्या च विशेषणभूताश्वत्वाद्यवगतिरिति युक्तं कर्तुस्त्वन्यतोवगतिसंभवेपि तद्विशिष्टायाः संख्याया वाच्यत्वमभ्युपेत्य तयैव कर्त्राक्षेपाभ्युपगमे सति कर्तृन्यायेन गवादावपि गोत्वादिविशिष्टस्य संख्यादेर्वाच्यत्वमभ्युपेत्य तेनैव गोत्वाद्याक्षेपसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्यनिष्टापादनेनाशङ्कां निरस्यति * तथा च सतीति * । एतदेव प्रश्नपूर्वं विवृणोति * कथमिति * । श्लोकं व्याचष्टे *एतावती चेदिति * गवादौ प्रकृत्यंशाद्गोत्वाद्यवगतिसिद्धेरेकपदोपादानाच्चान्योन्यान्वयनियमसिद्धेरेकस्य शब्दस्य गोत्वादिविशिष्टसंख्याद्युक्तिशक्तिकल्पनायोगेनानिष्टापत्तिपरिहारे तु कर्तृसंख्यादिष्वपि विशिष्टविषयशक्तिकल्पनां विनाप्यन्वयनियमसिद्धेर्यद्गवादिषु शुद्धसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवाभ्युपगन्तव्यं ततश्च संख्यया कर्त्राक्षेपायोगाद्भावनयात्मपानभ्युपगमेनाभिधेयत्वसिद्धान्तहान्यापत्तेर्भाष्ये भावनागम्यतोक्त्याशयेनाह * अयं त्विति * यत्तु दृष्टान्तबलेन शङ्कोत्थानमुक्तं तत्रापरे स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमित्येव लक्षणस्य विशेषणस्याज्ञातस्य विशेषणत्वायोगात्सर्वत्र विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वनियमावगतेःशेणशब्देप्यश्वत्वरक्तत्वयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वात्साध्याविकलं दृष्टान्तं मन्यन्तइत्याह

तत्रेति। श्लोकार्थमुपपादयति *कथं हीति*। यस्माच्छोणशब्दवाच्यरक्तत्वजातिविशिष्टोऽश्वार्थो गुणत्वाद् गुणिनमश्वं गमयिष्यति तस्माच्छब्दानुक्तेष्यश्वत्वे तद्विशिष्टप्रत्ययो जायत इत्याशङ्कते *रक्तत्वेति*गवादौ रक्तत्वस्य व्यभिचारान्नाश्वगमकता युक्तेति परिहरति * नेति । * व्यभिचारेपि सामान्यस्य विशेषगमकत्ववद्रक्तत्वस्याश्वगमकत्वोपपत्तिमाशङ्क्य शोणशब्दान्निश्चितरूपाश्वबुद्धिर्जायते न विशेषबुद्धिवत्संदिग्धरूपा नच व्यभिचारिणो निश्चितबुद्धिहेतुतास्तीत्याशयेन परिहरति * ऐकान्तिकं हीति ॥ * यच्चाश्वगमकत्वे गुणत्वं हेतुत्वेनोक्तं तद् द्रव्यमात्रगमकत्वे हेतुर्न तद्विशेष इत्याह * द्रव्यमात्रं त्विति । * श्लोकार्थोपपादनमुपसंहरति *तस्मादिति* रक्ततत्वस्याश्वत्वागमकत्वेप्यश्वत्वस्य रक्ततत्वगमकत्वसंभवे द्वयोर्वाच्यत्वायोगापत्तेस्तन्निरासायान्योन्येत्युक्तम्। अन्योन्यगमकत्वायोगेपि वस्त्वन्तराव्यभिचारित्वेन व्याप्तिज्ञानकालेवगतस्याश्वत्वस्य रक्ततत्वस्य वा शोणशब्दप्रयोगकाले शब्दानपेक्षज्ञानसंभवे द्वयोरवाच्यत्वोपपत्तेस्तन्निरासार्थं वस्त्वन्तरेत्युक्तम् । वस्त्वन्तरेणाश्वत्वोपस्थानायोगमुपपादयितुमाह * नहीति * केवलाश्वत्वोपस्थापनं तावदनाशङ्क्यमेव यथा तु तत्र शोणशब्दे सत्वज्ञेयत्वादिवस्त्वन्तरसाधारण्येन द्रव्यत्वं रक्तत्वैनैकान्ततो ज्ञापितं तथाश्वत्वं न केन चिदेकान्ततो ज्ञापितमित्यर्थः । द्रव्यान्तरव्यावृत्तत्वरूपैकान्तिकतैवैकशब्दाभ्यामुक्ता कर्त्तुस्तु वस्त्वन्तरोपस्थापितस्य ग्रहणसंभवान्न तिङ्गाच्यतेत्युक्तमेवार्थं व्यतिरेकार्थं स्मारयति * कर्त्तुः पुनरिति * कारकान्तराणामपि भावनयोपस्थापनात्कर्तुः संख्यान्वयनियमायोगापत्तेस्तत्सिद्ध्यै वाच्यत्वकल्पनामाशङ्क्य विशेषरूपेणोपादानम् स्मारितम् ॥ शब्दस्योच्चारणेन वाच्यबुद्धौ व्यापारणादनावृतोच्चारणस्य विरम्य व्यापारानुपपत्तेः पूर्वापरीभूतवाच्यद्वयबुद्धिजनकत्वायोगेन साध्यविकलपत्वापरितोषात्स्वमतेन शोणशब्दवाच्यस्य गुणावशेषस्याश्वत्वैकान्तिकत्वात्तद्गमकत्वं युक्तं संख्यायास्तु प्रतिजाति विलक्षणविशेषाभावेन कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न कर्तृगमकता युक्तेति वैषम्यं वक्तुमुपक्रमते *अथवेति*मात्रशब्देश्वत्वाभिधाननिरासार्थः। तथापि न तद्दृष्टान्तेन संख्याया कर्तृगमकता युक्तेति वाक्यशेषः॥एकार्थसमवायित्वोक्त्या विशिष्टाभिधानमुक्तमिति भ्रान्त्या मन्वानः पृच्छति

कथमिति । भ्रान्तिं निरस्यन्नुत्तरमाह *उच्यत इति*रक्तगुणस्य रक्तत्वजातेर्जात्यन्तरमवान्तरमेतच्छोणत्वं स्वभावादसत्वान्वयं प्राप्तमिति कृत्वा शक्नोत्यश्वत्वं गमयितुमिति शेषः। व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्द्धं
६४६।२ व्याचष्टे *यदि हीति*॥ अन्येनानुपात्तेप्यश्वे तद्गतं गुणं वदन्निति वार्तिकोक्त एव शक्त्या श्वत्वविशिष्टरक्तत्वाभिधानपक्षे शोणशब्दो श्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत् शोणेपि नैव वाजित्वमनुक्का तद्गुणाभिधेति वार्तिकोक्ते वा विशेणविशेष्यरूपार्थद्वयाभिधानपक्षे शक्त्यन्तरमाकाङ्क्षेदित्युक्ते किमर्थमित्यपेक्षायां येन विशेषणेन शक्त्यन्तरेण वा कृत्वा शोणशब्दः स्वयमेवाश्वत्वैकार्थसमवायि रक्तत्वं वदेदिति विशिष्टोक्तिः प्रयोजनमुक्ता । अन्वयमुखेन व्याचष्टे *एष त्विति* इत्यव्यभिचाराद्धेतोः शोणत्वजातितोऽश्वत्वं प्रतीयत इति प्रत्युक्तेर्निश्चितप्रतीतिविषयत्वव्याख्यार्थं यथा रक्तत्वकृष्णत्वादितोऽश्वत्वे संशयो भवति नैवमित्युक्तम् । वैलक्षण्यानुपलम्भेनावान्तरजातिमपन्हुते * कीदृशं पुनरिति * । क्षीरादौ माधुर्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवच्चन्दनादौ च सौरभ्याद्यवान्तरजातिवैलक्षण्यवद्रक्तत्वादीनामपि प्रतिद्रव्यजात्यवान्तरजातिवैलक्षण्यस्य निपुणतो निरीक्षमाणैरुपलम्भान्नापन्हवः सम्भवतीत्याशयेनोत्तरमाह * उच्यत इति * जपाकुसुमादौ रक्ताद्यवान्तरजातेर्वाचकशब्दाभावेनाभावमाशङ्क्य विशेषवाचिशब्दरहितानामपि कृमिकीटाद्यवान्तरभेदानामनेकशो दर्शनात्सामान्यतो ऽभिधानेनापि च व्यवहारसिद्धेर्विशेषशब्दाभावेप्यवान्तरजात्यपन्हवायोगसूचनायोत्तरार्द्धः। श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * गोत्वैकार्थसमवायिन्यां तु रक्तावान्तरजातौ लोके विशेषवाचिसाधुरोहिणीशब्दाभावेपि रौहिणिकेत्यपभ्रंशदर्शनान्नान्यत्रापि सर्वथा विशेषवाचिशब्दाभाव इत्याह * यथेति * रोहिणिकाशब्दस्य गोत्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचितामुपपादयितुमाह * न कदा चिदिति * शोणादिशब्दस्याभिधेयाविनाभावेनाश्वत्वादिगमकत्वादश्वत्वादेर्वाच्यत्वाभावमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वं मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिर्गौरत्वं पद्मत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः पुण्डरीकत्वं रक्तावान्तरजातिः कोकनदत्वमित्याद्यादिशब्दाभ्यामुक्तम् । प्रतीतिमात्राद्वाच्यत्वाशङ्कायोगोपपादनार्थो दृष्टान्तः ॥ तिङो विशिष्टवाचितायां शोणादिशब्दानां दृष्टा

न्तत्वे निरस्ते कुमारादिशब्दानां दृष्टान्तत्वाशङ्कानिरासार्थं शोणादि-
न्यायं तेष्वतिदिशति * एतेनैवेति * मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी
बाल्यावान्तरजातिः कुमारत्वम्, उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी करभत्वं,
हस्तित्वैकार्थसमवायिनी कलभत्वम्,अश्वत्वैकार्थसमवायिनी किशो-
रत्वं, गोत्वैकार्थसमवायिनी वत्सत्वं, महिषत्वैकार्थसमवायिनी वर्क-
रत्वं, प्रतिप्राणिजाति बाल्यावान्तरजातिभेदं बाल्यगतस्वसंवेद्यचे-
ष्टास्वरवर्णवैलक्षण्यात्साधयितुमाह * तथा हीति * युववृद्धत्वयो-
रपि प्रतिप्राणिजात्यवान्तरजातिभेदोक्त्यै बालत्वादावित्यादिशब्दः ॥
शोणादिशब्दानां रक्तादिगुणावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावे-
नाश्वत्वादीनां प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वाभ्युपगमे गवादिप्रातिपदि-
कानामप्येकवचनाद्यनुगृहीतानां गोत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वादिसं-
ख्यावान्तरजातिवाचित्वात्तदविनाभावेन गोत्वादीनामपि प्रती-
तिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्कानिरारार्थं तिङ्वाच्यया संख्यया
कर्त्राक्षेपशङ्कायाः के. चित्पुनरित्यादिवार्त्तिकोक्तायां निरासायानि
ष्टापत्तिं तथासत्यनेनैव न्यायेनेत्यादिवार्त्तिकोक्तामनुभाषणपूर्वं निर-
स्यति *अथेति*गवादिजातिभेदेपि संख्याया वैलक्षण्यानुपलम्भेनावा- ९५०।२
न्तरजातिभेदाभावादेकस्य च विरम्य व्यापारायोगेन पूर्वापरीभूतवा-
क्यद्वयबुद्धिजनकत्वस्यासंभवतोप्रसक्तेर्नानिष्टापत्तिरित्याशयः । व्य-
तिरेकमुखेन तावच्छ्लोकं व्याचष्टे*यदि हीति*गोत्वसंख्ययोराविभक्ता-
वयवैकशब्दाभिधानार्हयोर्मध्ये यद्यव्यभिचारितया हेतुभूतयान्यतरद्वा
च्यत्वेनावधारितं प्रत्यविभक्तावयवस्यैकस्य शब्दस्य वाचकतावधार्ये
त ततोप्येवं कल्पेत नतु द्वयमप्यस्तीत्यर्थः । अन्वयमुखेन व्याचष्टे
संख्यायास्तावदिति॥न चोभयोर्मध्येन्यतरस्यापीतराव्यभिचारो-
स्तीत्यर्थं श्लोकस्थचशब्दसूचितं न च संख्यासंख्येययोरिति वार्त्तिक-
व्याख्यातमुपपादयति*तथाहीति*।संख्याया गोत्वादिगमकत्वयोगेपि
लिङ्गस्य प्रतिजाति विलक्षणत्वेनाव्यभिचारितया गोत्वादिबोधे प्रवृत्यु-
पपत्तेः शोणत्वादितुल्यत्वाद्गोत्वोदरवाच्यत्वापत्तिरशक्यपरिहारेत्या-
शङ्कते *ननु चेति*। अचेतनेपु तावल्लिङ्गस्यागम्यमानत्वेनाभावाद्वृक्ष-
त्वादिगमकत्वानुपपत्तेस्तद्बलेन वृक्षत्वादिजातीनां वाच्यतापन्नेतुमश-
क्येत्यव्यापकत्वेन तावच्छङ्कां निरस्यति *नैतदिति* वृक्षादिशब्देभ्यः
पुंस्त्वाद्यवगतेरगम्यमानत्वासिद्धिमाशङ्क्य पुंस्त्वादिवाचिदेवदत्ता-
दिशब्दस्वरूपवृक्षादिशब्दसामर्थ्यात्पुंस्त्वादिप्रतीतावपि चेतनेष्विवा

चेतनेषु प्रतिजाति विलक्षणस्य पुंस्त्वादेः प्रत्यक्षेणानुपलम्भाच्छब्दस्य च पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इति पदार्थे प्रामाण्यनिषेधादभावावगतेर्न वृक्षत्वादिगमकत्वं संभवतीति सूचनार्था विलक्षणोक्तिः।चेतनेषु तर्हि प्रतिप्राणिजाति विलक्षणस्य लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेः शोणादिन्यायेन मनुष्यादिशब्दस्य मनुष्यत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वं ब्राह्मण्यादिशब्दानां च ब्राह्मणत्वाद्येकार्थसमवायिस्त्रीलिङ्गावान्तरजातिवाचित्वमभ्युपगम्य मनुष्यत्वादिजातीनां लिङ्गविशेषादेव प्रतीतिसिद्धेरवाच्यत्वापत्तिः परिहर्तुमशक्येत्याशङ्क्याह *तथेति*यत्रापि चेतने प्रतिजाति विलक्षणं स्वाभाविकं स्त्रीत्वादि प्रत्यक्षेण प्रतीयते तत्रापि स्त्रीत्वस्य टाद्यन्वयसहकृतात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानत्वेन टाद्यन्वयात्प्राक् क्षुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यत्वादिजातेर्वाच्यतावधार्यत इत्यर्थः। स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् टावादयो भवन्तीति स्मृतेर्लिङ्गस्य प्रातिपदिकमात्रवाच्यत्वावसायाज्जातिगमकत्वोपपत्त्या शङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे *यद्यपीति* स्त्रीत्वस्य टाद्यन्वयात्प्राक्प्रतीयमानायां जातावप्रतीतावस्थत्वाज्जातिगमकत्वायोगेपि पुंस्त्वनपुंसकत्वयोष्टाद्यन्वयानपेक्षान्मनुष्यब्राह्मणादिप्रातिपदिकात्प्रतीतेर्मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातिगमकत्वोपपत्तेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य टाद्यन्वयानपेक्षत्वेपि मनुष्यो मनुष्यं ब्राह्मणो ब्राह्मणमित्यादिविभक्त्यन्वयापेक्षत्वात् पुंस्त्वनपुंसकत्वप्रतीतेर्विभक्त्यन्वयात्प्राक् क्षुद्धात्प्रातिपदिकात्प्रतीयमानाया मनुष्यब्राह्मणत्वादिजातेर्वाच्यत्वावधारणमतिदिशति *तथा यत्रेति* स्वादिविभक्तेर्लिङ्गविशेषं प्रति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा स्मृत्यभावेपि मनुष्य इत्यादौ विभक्त्यन्वयवेलायां पुंस्त्वप्रतीतेर्मनुष्यमित्यादौ चाकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्प्रातिपदिकात्परयोः स्वमोरतोमित्यमादेशेन स्मृतेन विभक्त्यादेशत्वाद्विभक्त्यपदिश्येनान्वये नपुंसकत्वप्रतीतेः शुद्धाच्च प्रातिपदिकात्कस्य चिल्लिङ्गस्याप्रतीतेर्विभक्तेर्वाचकत्वाभावेपि द्योतकत्वनिवारणा न शक्येति सूचनायाभिव्यज्यत इत्युक्तम् ॥ यत्र तर्हि शुद्धात्प्रातिपदिकाद् लिङ्गविशेषबुद्धिर्भवति तत्र लिङ्गविशेषादेव जातिबुद्धिसिद्धेर्जातीनामवाच्यत्वापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारमाह * यत्र त्विति * हस्तिशब्दस्य पङ्क्त्यादिशब्दवद्योगरूढित्वाद्गजत्वजातिविषयत्वेपि हस्तशब्दवाच्यशुण्डायोगेनावयवार्थप्रत्य-

९५१।३

भिज्ञानात्तत्तिरस्कारेणाश्वकर्णादिवज्जातिवाचित्वानुपपत्तेर्नृशब्दस्य पुमांशो वै नरः स्त्रियो नार्य इति लिङ्गदर्शनात्पुंशब्दवत्पुंस्त्ववाचित्वावगतेर्देवदत्तशब्दस्य च संकेतितव्यक्तिविशेषवाचित्वाद्धस्त्यादिशब्देषु जातीनां वाच्यत्वनिषेधाभ्युपगमेपि नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोधः अश्वादिषु त्वचेतनत्वेन वृक्षादिवद्धास्तवलिङ्गाभावादवास्तवस्य च शब्दसामर्थ्यात्प्रतीतस्यारोपितत्वेन वाऽस्यारोपितधूमवज्जातिगमकत्वायोगाद् लिङ्गवाचित्वाभ्युपगमेपि जातीनां वाचित्वनिषेधायोगान्नानिष्टापत्तिलक्षणो विरोध इत्यर्थः। श्रीतोयशब्दयोर्विभक्तिसङ्गावाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वासिद्धिमाशङ्क्य शरद्वारिशब्दवन्नियतस्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वाद्विभक्त्यनपेक्षायां प्रागेवेत्यनेनोक्तायां हस्त्यादिशब्दानां तर्ह्यनियतलिङ्गत्वाद्दैर्घ्ये च विना नृहस्तिशब्दाभ्यां पुंस्त्वप्रतीतेर्दैर्घ्यस्य च नृशब्देऽनङ् सावित्यधिकृत्य ऋतुशनस्पुरुदंसोनेहसांचेत्यनङादेशे सुविभक्तिनिमित्ते सति नकारान्तत्वाच्चोपधाया इत्यधिकृत्य सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति सर्वनामस्थानाख्यसुविभक्तिनिमित्तत्वस्मृतेर्हस्तिशब्देप्यत इनिठनाविति नूप्रत्ययान्तत्वादिन्हन्पूषार्यम्णांशावित्यधिकृत्य सौ चेति सुविभक्तावेव परभूतायां स्मृतेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोग इत्याशङ्क्यान्वाख्यानमात्रार्थं विभक्तिनिमित्तदैर्घ्यस्मृतावपि हल्ङ्याविति सूत्रेण सुविभक्तिलोपस्मृतेः प्रत्ययलोपे च क्विबन्तवत्प्रत्ययार्थस्यापि प्रातिपदिकमात्रावाच्यत्वाभ्युपगमाच्छुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतूत्वोपपत्तेः सूचनार्थं तन्निवृत्तावित्युक्तम्। देवदत्तशब्दस्यानियतलिङ्गत्वात्सम्बोधनप्रयोगे च विभक्तिनिवृत्तौ पुंनपुंसकत्वसंदेहोत्पत्तेः शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य संकेताल्लिङ्गविशेषबुद्धिहेतुत्वोपपत्तिसूचनार्थो वशब्दः॥ हस्तिशब्दान्वाख्यानार्थं शुण्डायां हस्तशब्दोपचारेप्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वेन मुख्यवृत्त्या शुण्डायां हस्तशब्दवाच्यत्वाभावादवयवार्थप्रत्यभिज्ञानाभावेन हस्तिशब्दस्य जातिवाचित्वापह्नवायोगान्नृशब्दस्य च ङीवन्तत्वापन्नस्य नारीशब्दत्वापन्नस्य स्त्रियां प्रयोगाच्छुद्धस्य चेदं नृनपुंसकमिति नपुंसकेपि प्रयोगान्मनुष्यत्वातिरिक्ते च जात्यन्तरे क्व चिदप्रयोगान्मनुष्यत्वजातिमात्रवाचित्वावगतेरेवमनिष्टापत्तिपरिहारापरितोषात्स्वमतेन यद्यपि नृहस्तिशब्दयोर्दीर्घत्वापादिका द्वितीया मात्राविभक्तिस्थानीयत्वात्पुंस्त्ववाचिना प्राचीनं श-

द्धरूपं जातिवाचीति विभागोऽर्थद्वयप्रत्ययात् प्राङ्नजायते तथाप्यर्थद्वयप्रतीतौ क्रमेणोत्पद्यमानाया मात्राया विच्छेद्योच्चारणाशक्तेर्ज्ञायते वा विधिस्तत्र व्यञ्जनान्तो न तूच्यत इति वदकथ्यमानस्यापि शब्द विभागस्य सर्वस्वसंवेद्यत्वात्प्राचीनेन शब्दभागेन जातिं प्राक्प्रतिपद्यते द्वितीयेन पुंस्त्वं पश्चादिति ज्ञानान्न शुक्लान्नृहस्तिप्रातिपदिकालिङ्गविशेषबुद्धिर्भवतीत्यन्यथानिष्टापत्तिं परिहरति * अथवेति * प्रतिजाति च लिङ्गवैलक्षण्यस्य संस्थानपरिमाणवैलक्षण्यातिरिक्तस्यानुपलब्धेः पुंस्त्वादिलिङ्गावान्तरजातिसद्भावे प्रमाणाभावेन कस्य चिच्छब्दस्य तद्वाचित्वायोगात्संस्थानपरिमाणे वैलक्षण्यात्मकस्य लिङ्गवैलक्षण्यस्य प्रतिलिङ्गव्यक्ति भिन्नत्वेनैकमुपलक्षणं विनैकशब्दवाच्यत्वायोगान्मनुष्यत्वादिजातिव्यातिरिक्तस्य चैकस्योपलक्षणस्याप्रतीतेर्जातेश्च साक्षाद्व्यक्तिधर्मभूतपुंस्त्वादिलिङ्गविशेषोपलक्षणत्वायोगान्मनुष्यजातीयव्यक्तिगतः पुंस्त्वादिलिङ्गविशेषो मनुष्यशब्दवाच्यो ब्राह्मणादिजातीयव्यक्तिगतो ब्राह्मणादिशब्दवाच्य इति व्यक्तिद्वारा जात्युपलक्षितस्यैव लिङ्गविशेषस्य वाच्यत्वावगतेरपि जातिं प्रथमतरं प्रतिपद्यते इत्याह *किं चेति* एवं च सति यद्यवश्यमेकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वमभ्युपेत्यार्थान्तरस्य गम्यताऽभ्युपेतव्या ततो वरं लिङ्गस्यैव गम्यतास्तु न तु जातेरित्याह *तेनेति* अङ्गगुणविरोधन्यायविरोधादपि लिङ्गस्य वाच्यतामभ्युपेत्य जातेर्वाच्यत्व निरासो न युक्त इत्याह *नित्यं चेति * गोशब्दस्य द्विलिङ्गत्वात्पशुशब्दस्य च नियतलिङ्गत्वेन स्त्रियामपि पुंलिङ्गस्यैव प्रयोगात्तयोरादिशब्दोक्तेषु च दारमक्षिकादिशब्देषु नियतपुंस्त्रीलिङ्गेषु लिङ्गविशेषानभिव्यक्तेः शोणादितुल्यता शङ्कितुमेव न शक्येत्याह *न चेति* लिङ्गस्यावाच्यत्वे कथं प्रतीतिरित्यपेक्षायामाह * सेति * लिङ्गविशेषाव्यभिचारिण्याः कस्याश्चिदपि जातेरभावाद्यत्र चेतने वर्त्तमाना मनुष्यत्वादिजातिर्यत्र सामान्यान्यांशे लिङ्गं न व्यभिचरिष्यति तत्र गमयिष्यति यत्र त्वचेतने वर्त्तमानायाः खट्वात्वादिजातेर्यत्र वा विशेषांशे मनुष्यत्वादिजातेर्व्यभिचारे सत्यन्यतष्टाबादेस्तस्माच्छसोनः पुंसि न पुंसकाज्जस्ससोः शिरित्यादिविहितान्नत्वशित्वादिविभक्तिविकारविशेषाद्वा स्त्रीत्वादिलिङ्गविशेषः प्रत्येष्यते ॥ तत्र तदेव टाबादि नत्वादि वा खट्वादावचेतने गमकमारोपकं चेतने वा वास्तवलिङ्गविशेषवाचकं टाबादेर्वाचकत्वाभावे वा स्त्रीत्वादिलिङ्ग-

व्यक्तिस्था जातिः प्रातिपदिकेनोक्तेत्येवं तेन टाबादिना प्रातिपदिकेन जात्याभिधानादनु पश्चाद्गृहीता द्योतिता सती जातिः प्रातिपदिकं वा तथाविधजातिवाचित्वेन द्योतितं सदचेतने गमकमारोपकं चेतने जातिर्लक्षिका प्रातिपदिकं वास्तवलिङ्गविशेषवाचकमिति गमकविशेषचर्चोपयोगाभावाद्यथेष्टं कल्पत इत्येवं व्याख्येयम्। टाबाद्यवगत स्त्रीत्वादिविशेषान्यथानुपपत्त्यैव लिङ्गसामान्यावगतिसिद्धेः संभावनामात्रेण जातेर्लिङ्गसामान्यगमकतोक्तेति सूचनार्थो गमयिष्यत्यपि शब्दः॥ गवादिशब्देष्वेकत्वादिसंख्यावान्तरजात्यभिधानात्पुंस्त्वादिलिङ्गवान्तरजात्यभिधानाद्वा शोणादिशब्दतुल्यत्वाशङ्काया अथ यदुक्तमित्यादिवार्तिकेनोपन्यासपूर्वं कृतं निरासमुपसंहरति*तस्मादिति*। गवादिप्रातिपदिकानामेकवचनाद्यनुगृहीतानामेकत्वाद्यवान्तरजातिवाचित्वेन गोत्वादिजात्यनभिधायितया शोणादितुल्यत्वस्य गवादिद्रव्यसंख्याया अवान्तरजातिभेदाभावादयोगेपि बहुषु बहुवचनं द्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रयोर्लः कर्मणि चेत्येतदेकवाक्यतया कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमस्य विशेषणमनुक्त्वा विशिष्टोक्त्यशक्तेर्विरम्य व्यापारापादकविशिष्टोक्तिविषयत्वायोगात्कर्तृत्वाद्येकार्थसमवाय्येकत्वाद्यवान्तरजात्युक्तिविषयत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्या कारकेष्वेकत्वाद्यवान्तरजातिसद्भावावगमात्तिङः शोणादितुल्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्य द्रव्यवत्कारकेष्येकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भेनैकत्वाद्यवान्तरजात्यभ्युपगमायोगादवान्तरजात्यभावेपि च कारकविशेषोक्तेर्विस्तरेणोपपादितत्वात्तिङ्चपि शोणादितुल्यत्वायोगमतिदिशति*पचत्यादीति* शोणादितुल्यत्वाभ्युपगमेपि सिद्धान्तासिद्धिस्तावतापीत्यनेनोक्ता। न शोणत्वादिवत्संख्याजातिभेदेषु भिद्यत इति वार्त्तिकोक्तैकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भन्यायेन द्रव्यवत्कारकेष्वप्येकत्वाद्यवान्तरजात्ययोगेभिहितेऽनुपलभ्यमानानामप्येकत्वाद्यवान्तरजातिभेदानां कर्त्रादिकारकगतसंख्योक्त्यभ्युपगमान्यथानुपपत्त्या कल्पनाशङ्का प्रतिवस्तु चेत्यनेन कल्पनागौरवापत्त्या निरस्ता। शोणादितुल्यत्वनिरासस्य यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या प्रतीयते तदार्थात्कारकव्यापारो गम्यत इति भाष्योपपादनार्थत्वसूचनार्थं भावनाभात्वर्थाभ्यां कर्त्रुपादानोक्तिः॥ यदा चैकत्वादेर्नावान्तरजातिभेदोस्ति तदैकत्वादेः कर्त्रैकान्तिकत्वाभावान्न संख्यया कर्त्रुपादानं संभवतीत्येवकारार्थः॥ एकत्वादेः कर्तृत्वैकार्थसमवाय्यवान्तरजात्यभ्युपगमेन कर्त्राक्षेपश- ९५२।१

किमभ्युपेत्यान्यतः सिद्धे कर्त्तर्यनायासेन परिच्छेदकत्वोपपत्तौ स्वयं कर्त्राक्षेपतत्परिच्छेदाख्यव्यापारद्वयक्लेशाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *किं चेति* श्लोकं व्याचष्टे *यदीति* भावनया सर्वकारकोपस्थापनात्कर्तृनियमसिद्ध्यै स्वयमाक्षेपमाशङ्क्य समर्थनीय एव चैषोऽर्थः संख्यासम्बन्धे कर्त्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थमित्यादिना कर्तुः कारकान्तरेभ्यो विशेषस्योक्तत्वान्नियमोपपत्तिमाह * भावनेति * कर्त्तुर्भावनयोपस्थानसंभवेपि संख्यान्वयनियमार्थानुपपत्त्या वाच्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन यश्चार्थादितिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह*तस्मादिति* यद्यप्यनभिधेयस्तथापि कर्त्तुरेव संख्यां प्रतिविशेषणत्वस्य विशेष्यत्वस्य वा सिद्धेरित्यर्थः ॥ कर्त्तुरश्रौतत्वेपि समानपदोपात्तभावनालक्षितत्वेन प्रकृतात् क्रतोः प्रत्यासन्नतरतया धात्वर्थे प्रति शेषित्वासिद्धेरनृतोक्तिनिषेधस्य पुरुषार्थत्वनिरासेन क्रत्वर्थत्वसिद्ध्यै कर्त्तुर्वाच्यत्वनिरासोऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थं यश्च न श्रौत इति भाष्यं लक्ष्यमाणः पुनरादित एव नैष शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतीयते नच तेनानुक्त आदर्त्तव्यो भवतीति वाच्यावाच्यचिन्ताप्रयोजनवार्त्तिकालोचनेनाश्रौतत्वे कर्त्तुर्निष्पादकत्वेन तल्लक्षणायामाख्यातशब्दस्य व्यापारानिष्पादकांशे तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वाच्छाब्दधात्वर्थभावनान्वयोपपत्तावपि शेषित्वेन लक्षणाभावाच्छेषित्वांशे शब्दतात्पर्याभावेनाशाब्दत्वाद् धात्वर्थभावनान्वययोगसूचनार्थस्य वाक्यशब्दस्य शास्त्रवाचित्वावगतेरश्रौतस्य शास्त्रापरिगृहीतत्वेनानाहत्यत्वात्प्रकरणबाधकत्वं न संभवतीत्येवमर्थतया स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ॥ आहेत्याशङ्काभाष्यं यदा क्रियानुष्ठातव्येत्यादिभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तुरवाच्यत्वावधारणादयुक्तमाशङ्क्य न्यायस्यागमविरोधोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितुमाह * एवमिति * भाष्योदाहृतागमापरितोषात्स्वयं तावदन्यमागममुदाहरति * तथा हीति * लः कर्मणिच भावे चाकर्मकेभ्य इतिसूत्रावयवेन लः कर्मणि चेत्यनेन योगविभागात्सूत्रेण तिङर्थौ कर्तृकर्मणी इत्युक्ते सूत्रे कर्तृपदाभावात्कथमनेन कर्तुस्तिङर्थतेत्याशङ्कायां कर्त्तरि कृदित्येतत्कर्त्तरीत्यनुकर्षणार्थाच्चकारात्कर्त्तरि च लकारा भवन्तीति प्रतीतेरित्येवं निरस्तायां तथापि लकारार्थौ स्यातां न तिङर्थावित्याशङ्क्य स्थानिन्यर्थादेशतमादेशार्थमित्यादेशस्य स्थानिवद्भावविधानात्स्थानिनि लकारार्थकथनमादेशस्यार्थज्ञानार्थमिति प्रतीतेरित्युक्तम् ॥ एत-

च्छ्लोकोक्तेन लः कर्म्मणि चेति सूत्रार्थेनैव तर्ह्यागमविरोधदर्शनसिद्धे; प्रकृतिप्रत्ययावित्युदाहरणं कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वानभिधायित्वान्नागमविरोधोदाहरणत्वेन संगच्छत इत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्वैतदविशेषेण स्थितं क्रमवशादुभौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययावितीतिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कर्तुः प्राधान्यस्यापि वाच्यत्वव्रदागमिकतया दर्शनीयत्वान्नासम्बद्धमिति परिहरति * कथमिति * एवमपि प्राधान्योक्त्यशक्तेरिदं भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेत्याचार्याणां प्रत्ययार्थप्राधान्योपदेशात्कर्त्ता शब्दार्थः कर्म चेति चाऽऽचार्याणां कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वोपदेशात्तस्य पुरुषसम्बन्धः श्रुत्यैव कर्मसम्बन्धः प्रकरणाच्छ्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसीति यत्पूर्वपक्षेऽभिहितं तदुगम्यते युक्तं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * यस्मात्प्राधान्यमपिशब्दादभिधानं च दर्शयितव्यं तस्मादुभयमप्येतदुग्रन्थः स्मृतिसिद्धं दर्शयति तस्मिन्नर्थे तदित्यव्ययमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् ॥ ततश्चैष भाष्यार्थो भवतीत्याह * यस्मादिति * कोऽसौ कर्तृकर्मणोः शब्दार्थत्वोपदेश इत्यपेक्षायां कर्त्तरीत्युपदेशोदाहरणभाष्यं ननु कर्त्तरि कर्मणि च लकारः श्रूयत इति वक्ष्यमाणभाष्याल्लः कर्म्मणि चेत्यस्योदाहरणीयत्वप्रतीतेस्तद्विरुद्धमाशङ्क्य लः कर्मणि चेत्यत्र कर्तृकर्मवाचिपरशब्दाभावेन परसप्तमीत्वायोगाद्वाच्यसप्तमीत्वावगतेस्तदेवोदाहरणीयं भाष्ये तु कर्त्तरि शबिति सूत्रे कर्तृशब्दस्याशब्दस्याशब्दवाचित्वेन सार्वधातुके यगिति पूर्वसूत्रस्थेन सार्वधातुकशब्देनानुवर्त्तमानेनापि सामानाधिकरण्यायोगाल्लः कर्मणिचेति सूत्रविरोधात्कर्त्तरि वाच्ये शबितिव्याख्यानायोगेपि कर्त्तरि वाच्यं यत्सार्वधातुकं तस्मिञ्छबित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकैर्व्याख्यानादन्यैस्तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रपरिभाषितपरसप्तमीत्वसंभवे क्लिष्टव्याख्यापादकवाच्यसप्तमीत्वायोगं मत्वा कर्तृशब्दस्यानर्थक्यंतदङ्गन्यायेन कर्तृवाचिशब्दवाचित्वमङ्गीकृत्य सार्वधातुकशब्दसामानाधिकरण्येन व्याख्यानात्पक्षद्वयेपि कर्तुः सार्वधातुकाख्यप्रत्ययार्थत्वद्योतकत्वेन कर्त्तरि शबिति सूत्रमुदाहृतमिति सूचयितुमाह * तत्रेति * अनेन च सार्वधातुके यगितिसूत्रेपि चिण् भावकर्म- ६५३१।
णोरिति पूर्वसूत्रस्थस्य भावकर्मशब्दस्यानुवर्त्तमानस्य भावकर्मणोर्वाच्ययोर्यत्सार्वधातुकं तस्मिन् यगित्यवयवः प्रयोक्तव्य इत्येकेषां

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परत्वावस्थिते यगित्यन्येषां व्याख्या सूचिता सार्वधातुके यगिति सूत्रे च भावकर्मणोरिति शब्दद्वयानुवृत्तावपि प्रकृतानुपयोगाद्भावशब्दानुवृत्तिमुपेक्ष्य कर्मशब्दमात्रानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं कर्मणि यगित्युदाहरणं भाष्याकृतोक्तं न त्वेतत्सूत्रमिति लः कर्मणीति सूत्रावयवे सूत्रोक्त्या कर्मणः प्रत्ययार्थत्वोक्त्यै सूत्रमेतदेव न तु कर्मणि यगितीदृक्सूत्रमस्तीत्येवं परिसंख्यारूपेण सूचितत्वात्कर्मणीति भाष्यावयवो न व्याख्यातः तस्मादित्याशङ्कोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उच्यत इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्र नामेति * गौणलाक्षणिकयोरपि स्वाभाविकार्थपरत्वाख्यसाधुत्वसद्भावान्न साध्वसाधुविवेकविषयत्वाद्याकरणस्य वाचकावाचकविवेकविषयत्वापत्त्या वाच्यावाच्यविवेकविषयत्वापत्तिः॥ आगमस्य न्यायविषये तात्पर्याभावात्तद्विषयत्वाभावेपि न्यायविरुद्धार्थाभिधायित्वात्तद्बाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य तात्पर्यं विनाऽऽगमस्य प्रामाण्याभावाद्बाधकत्वायोगमाह * न चेति* न्यायस्य वाच्यगम्यमानविषयत्वेन सर्वस्वसंवेद्यत्वादतद्विषयत्वनिमित्ते दौर्बल्ये निरस्तेप्यनन्यलभ्योर्थो वाच्योन्यलभ्यो गम्य इति न्यायस्य सामान्यविषयत्वात्कर्त्तान्यलभ्योपि वाच्य इति विशेषविषयेणागमेन बाधोपपत्तिमाशङ्क्य सामान्यविषयस्यापि न्यायस्य न्यायापेक्षत्वेन मन्थरात्पौरुषेयागमाच्छीघ्रं प्रवृतेः प्रत्यक्षस्येवानुमानादिना बाधायोगसूचनार्थं प्रत्यक्षवदित्युक्तम ॥ आचार्याणामाप्तत्वावधारणात्तद्वाक्यानामप्रामाण्यायोगमाशङ्क्याप्तवाक्यस्यापि स्तुत्यादेरर्थस्य स्वरूपार्थे प्रामाण्यादर्शनात्तात्पर्यशून्यार्थे प्रामाण्यायोगमाह *तेनेति* अभ्युपेत्यवादत्वं चास्य परिहारस्य द्योतयितुं यद्यपि तावदित्युक्तम। अपि चेति वास्तवपरिहारभाष्यं व्याचष्टे*ते त्विति* लः कर्म्मणि चेति प्रत्यक्षाचार्योक्तिश्रुतेस्तदपवादायोगशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे *नन्विति*। नासावित्यादिनत्रापरं वचनमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *सत्यमिति* एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनस्याशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति* स्वैरात्मीयैरेकदेशान्तरैः सहैकवाक्यभूतानि सन्ति युक्त संपूर्णमुपदेशं कुर्वन्तीतीत्थंभूतलणार्थामेकवाक्यतयेति तृतीयामङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। ततश्चैकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधो

नोद्भावनीय इत्याशयः। न केवलमेकदेशस्याप्रामाण्यात्तद्विरोधो नोद्भावनीयः किंत्वनिष्टापत्तेरपीत्याह *यदीति* यदिचेति चकारोध्याहार्यः। सुरा पातव्येत्येतावतो वाक्यत्वाभावेनाशास्त्रत्वात्तद्विरोधायोगेपि लः कर्मणि चेत्येतावतः स्वार्थबोधात्समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इत्यनेन न्यायेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि वाक्यत्वसद्भावात्तद्विरोधोद्भावनोपपत्तिमाशङ्क्योत्सर्गरूपस्याग्निहोत्रादिवाक्यस्य दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्याद्यपवादादिरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वेपि केवलस्य शास्त्रत्वानपह्नवात्तद्विरोधापत्तिरित्यनिष्टापत्युदाहरणान्तरमाह*तथेति* व्याकरणेपि क्ङिति चेत्यपवादरूपवाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षोत्सर्गरूपगुणवाच्यमात्रालोचनेऽनिष्टापत्तिः स्यादित्याह*व्याकरणेपीति* ६५४।२
एकदेशालोचनमात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनोयागमुपपादितमुपसंहरति *तस्मादिति*। सर्वाण्येव हि शास्त्राणीति श्लोकोपक्षिप्तमेकदेशस्यापरिपूर्णत्वेनाप्रामाण्यं वृद्धश्लोकेन द्रढयति *आह चेति* समस्तां शास्त्रावयवोपसंहृत्ति विना तात्पर्यानवधारणादनवधारिततात्पर्यानवधारणादनवधारिततात्पर्यस्य च शब्दस्य प्रामाण्यार्हज्ञेयपरिच्छेदकाविज्ञानानुत्पादकत्वादपरिपूर्णेन शास्त्रैकदेशेनातात्विकोऽर्थः प्रतीयेत समस्तावयवोपसंहृतौ सत्यां परिपूर्णेन शास्त्रेण तात्त्विक इत्यर्थः। व्याकरणे तु विशेषतो नैकदेशेन तात्त्विकोर्थः प्रतीयते इत्याह *विशेषेण त्विति*विशेषहेतुमाह *तत्र हीति*। अतो लः कर्मणि चेत्यागमस्यैकदेशान्तरैः पूर्णस्य योर्थस्तद्विरोधः कर्त्रनभिधानन्यायं बाधेत न चासावस्तीत्याशयत्वेन भाष्यव्याख्यामुपसंहरति *तेनेति* कियद्भिरेकदेशान्तरैर्लः कर्मणीति प्रत्ययविधिः परिपूर्णो भवतीत्यपेक्षायामाह *इह चेति*प्रत्ययकार्यपरत्वादिसिद्धये प्रत्ययसंज्ञाधिकारकसूत्रं स्थाननियमार्थं परत्वसूत्रं सामान्यविशेषाभ्यां स्वरनियमायाद्युदात्तानुदात्तसूत्रे प्रकृतिसूचनार्थं धातुसूत्रं माङि लुङित्यादौ लकारस्योपपदविशेषं निमित्तीकृत्य विधानात्तृतीये धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टस्योपपदसंज्ञासूत्रं लकारविधेर्वचनसूत्रैकवाक्यत्वाभ्युपगमे लकारादेशत्वात्तिङामिव शतृशानजादीनामपि संख्यावाचित्वशङ्का शत्रादीनां कृत्संज्ञाविधायकलकारार्थमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण कर्तृरूपार्थविधौ तिङामिव कृतां वचनसंज्ञाभावेन वचनसूत्रैकवाक्यत्वायोगान्निवर्त्त-

यितुं प्रसङ्गात्कृत्संज्ञासूत्रं पठितम् । विशेषविहितानां प्रत्ययानां नित्यं सामान्यविहितप्रत्ययबाधकत्वे प्राप्ते तृतीयाध्यायाधिकारविहितानामसरूपाणामस्त्रीविषयाणां च पाक्षिकबाधकत्वोक्त्यै वासरूपसूत्रे लकारविशेषस्यार्थविशेषविध्युपलक्षणार्थं वर्त्तमानसूत्रं लकाराणामर्थविधौ कर्त्तरीत्यनुवृत्तिसिद्ध्यै कृत्सूत्रपाठः । सर्वकर्मकाकर्मकधातुपराणां लकाराणां व्यवस्थायार्थविधयर्थं लसूत्रं लकारस्यादेशद्वारा वाचकत्वोक्त्यै लस्येति सूत्रं तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिङ्वहिमहिङित्यादेशसूत्रं तिवाद्युक्त्या लक्षितम् ॥ आत्मनेपदसंज्ञका लकारादेशाः केभ्यो धातुभ्यः कस्मिन् वा विषये भवन्तीत्यपेक्षिते नुदात्तेभ्यो ङकारेभ्यो वाऽऽदिशब्दाद्भावकर्मादिविषयेऽन्येभ्योपि धातुभ्यः इत्युक्त्यर्थान्यनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यादीनि ।[1 सर्वाणि सूत्रलक्षितानि परस्मैपदसंज्ञकानां लकारादेशानां धातुविषयोविवेकोक्त्यर्थानि] शेषसूत्रप्रभृतीनि सर्वाणि सूत्राणि शेषसूत्रपाठेनोपलक्षितानि । मध्यमोत्तमप्रथमपुरुषसंज्ञकानां लकारादेशानां विषयविवेकोक्त्यर्थानि युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः, प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथम, इति चत्वारि सूत्राणि युष्मदित्यनेन लक्षितानि नवसु परस्मैपदेषु नवसु चात्मनेपदेषु मध्ये त्रयाणामाद्यानां प्रथमसंज्ञां, मध्यमानां मध्यमसंज्ञा, मन्त्यानामुत्तमसंज्ञां, विधातुं तिङ्सूत्रं, मेकैकस्य क्रमेणैकवचनादिसंज्ञाविधयर्थं तानीतिसूत्र वाच्यसंख्याविशेषोक्त्यै बहुद्विसूत्रे, इत्येतावता लकाराख्यप्रत्ययविधिः परिपूर्यत इतीतिकरणान्वयः । ततश्चैतावतामेकवाक्यत्वान्न लः कर्मणि चेत्येतावन्मात्रालोचनेन विरोधोद्भावनं युक्तमित्याशयः । अस्माद्धातोरेतदुपसर्गाद्यन्वितादेतदर्थवाचिनोऽयं प्रत्ययो भवतीत्यनेन रूपेण प्रत्ययविधावेतावता पूर्णेपि कीदृगसौ प्रयोज्य इति प्रयोक्तव्यप्रत्ययरूपविधेर्लोपादिसूत्रापेक्षत्वाल्लोपादेश्चेत्संज्ञादिसूत्रापेक्षत्वात्तेषामपि प्रत्ययविध्येकवाक्यत्वावगतेः पूर्वोदाहृतसूत्रैकवाक्यता निःसंदिग्धैवेत्याह ,* पराणि चेति * उपदेशेऽजनुनासिक इत्यादीनि संज्ञारूपेणाऽऽद्यन्तौ टकितावित्यादीनि परिभाषारूपेणादिशब्दाद्यत्ययो बहुलमित्यादीनि बाहुलकरूपेण प्रवर्त्तमानानि शास्त्राणि तस्य लोप

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

इत्यादीनि लोपशास्त्राणि लिङः सीयुडित्यादीन्यागमशास्त्राणि सेर्ह्यपिच्चेत्यादीनि वर्णविकारशास्त्राण्यादिशब्दात्कृतेराद्यन्तविपर्ययइच्चेत्यादीनि वर्णविपर्ययशास्त्राणि। तत्रैवमित्यादि कर्मणि चेत्यन्तं भाष्यमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह*एकवाक्यता चेति* एकेषां सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः केषां वैयधिकरण्येनेत्यपेक्षायां समानविभक्त्यन्तानां सामानाधिकरण्येनेति विशेषणेनार्थाद्भिन्नविभक्त्यन्तानां वैयधिकरण्येनेति सूचितम्। वैयधिकरण्येऽत्यन्तभिन्नार्थत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्यात्यन्तभिन्नस्य विशेष्ये स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वाख्यविशेषणत्वायोगेपि कारकानवच्छिन्नायाः क्रियायाः शेषानवच्छिन्नस्य च शेषित्वस्य निरूपणाशक्तेः क्रियाकारकयोः शेषिणोश्चावच्छेद्यावच्छेदकत्वाख्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तिसूचनार्थं वैयधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावस्य द्वैरूप्योक्तिः। विशेषणविशेष्यत्वं विनैकवाक्यत्वासिद्धौ सामान्यविभक्त्यन्तानां च सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे सर्वेषामेकवाक्यत्वेनाभिमतत्वात्समानविशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्ययोर्वाच्यत्वापत्तेर्न्यूनत्वं भाष्यस्याशङ्क्याह * तदिहेति * तत्र नैवं भवतीति प्रतिपक्षनिरासार्थेन भाष्यावयवेन युक्तायुक्तचिन्ता हृदि कृतेति सूचनायोच्यत इति वाच्ये चिन्त्यत इत्युक्तम्। बह्वादिशब्दानां संख्याविशिष्टसंख्येयवाचित्वादेकत्वविशिष्टे कर्त्तरि द्वित्वविशिष्टयोः कर्त्रोर्बहुत्वविशिष्टेषु कर्तृष्विति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यतयैकवाक्यत्वेपि कर्त्तरि लकारश्रुतिरापद्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितां विस्तारेणोपपादयितुमारभते * तत्र ६५५।१
तावदिति * महाभाष्येपि प्रश्नपूर्वं संख्येयवाचित्वमुपक्रम्य शब्देषु बहुषु वचनमित्युच्यमाने वृक्षा इत्येकशेषे शब्दैक्याद्बहुवचनं न प्राप्नोति प्रातिपदिकार्थेष्वित्युच्यमाने वैयाकरणपक्षे जात्यभावादवयवातिरिक्तावयव्यभावाच्चावयवानामेव वृक्षादिप्रातिपदिकार्थत्वात्तद्बहुत्वात्सर्वत्र बहुवचनं प्राप्नोति विभक्त्यर्थपक्षेपि कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वेनोपादानाद्विभक्त्यर्थत्वानुपपत्तेरयुक्तमिति संख्येयपक्षे दोषाभिधानात्संख्यावाचिताऽवधारितेत्याह* पातञ्जलेपि चेति * न केवलं पक्षान्तरेषु दोषाभिधानान्महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यते किन्त्वेकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे

कर्मणा बहुत्व इत्युत्तरभाष्ये बह्वादिशब्दविकरणादपीत्याह * बहुत्व इति * स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इत्याशङ्क्य चान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति[1]भाष्येण निरस्यति*कथमिति*पृष्टे यदा गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो न भवति द्रव्ये षष्ठ्यन्तरस्यापि भावप्रत्यये गुणप्रधानो भवति निर्देश इति]व्युत्पादनादपि महाभाष्ये संख्यावाचित्वावधारणं गम्यत इति सूचयितुमाह * कथमिति * कथं व्याकृतमित्यपेक्षायामिह कदाचिद् गुणो गुणिविशेषको भवति तद्यथा पटः शुक्ल इत्यादिसमस्तं महाभाष्यं व्याख्यातुं गुणविवक्षायास्त्रैविध्यं तावदाह *तथा हीति* तत्राद्यायां विधायां गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्याभावेन प्रागेव निष्कृष्टत्वाद् द्वितीयायां सामानाधिकरण्येपि निष्कर्षस्याविवक्षितत्वान्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययानपेक्षा तृतीयायामेव तूपसर्जनत्वविवक्षया गुणशब्दस्य द्रव्ये निवेशलक्षणं सामानाधिकरण्यं विवक्षित्वा निष्कर्षस्य विवक्षितत्वाद्भावप्रत्ययापेक्षेति विवेकमाह * यत्रेति * । [प्रणवस्य]२प्राधान्यविवक्षायामपि गुणस्य वस्तुतो द्रव्योपसर्जनत्वात्तच्छब्दस्य द्रव्ये निवेशापत्तेर्निष्कर्षकारिभावप्रत्ययापेक्षणादेतद्भाष्यमयुक्तमाशङ्क्य शाब्दे व्यवहारे वास्तवोपसर्जनत्वादनादराशयेनोपपादयति * स्वप्राधान्येति * उपसर्जनत्वानादरेपि संख्यायास्तार्किकप्रसिद्धगुणत्वानपायाद्यद्गुणसद्भावनिमित्तो द्रव्ये गुणशब्दनिवेशस्तस्य गुणस्य निष्कृष्याभिधाने त्वतलाविति स्मृतेर्भावे प्रत्ययापत्तिमाशङ्क्याङ्गत्वाख्यस्योपसर्जनत्वस्य व्याकरणे गुणत्वप्रसिद्धेः स्वातन्त्र्यविवक्षायामसौ बहुत्वादिवस्तुतो गुणोप्यनुपसर्जनत्वाद् गुणो न भवति ततश्च गुणद्वारे द्रव्ये तच्छब्दनिवेशायोगात्तदा स्वातन्त्र्यविवक्षाकालेऽसौ गुणः स्वकीयं शब्दं प्रत्ययं वा तद्गुणकस्य द्रव्यस्य सम्बन्धितया न भावयतीति कृत्वा भावकत्वनिमित्तभावत्वाभावान्न भाववाचिना त्वतलादिप्रत्ययेनोच्यत इत्युक्ते गुणशब्दस्य गुणद्वारा द्रव्यनिवेशाभावे च न केवलं भावप्रत्ययस्य भावकत्वाख्यवाच्याभावादनुत्पत्तिः किंतु निष्कर्षाख्यफलाभावादपीति पूर्वमेवेत्यनेनोक्तम् । बह्वादिशब्दानां स्वप्रधानगुणवाचित्वे प-

१ इत्यपि नास्ति । २ प्रागव स्वेति द्वितीयपुस्तकस्य पाठः ।

टस्य शुक्ल इतिवत्संख्येये कर्त्तरि कर्मणि वा नित्यं षष्ठ्यापत्तेः कर्त्तर्येकस्मिन्निति सामानाधिकरण्यायोगं शङ्कते * तदा तर्हीति * उत्सर्गतः षष्ठ्यापत्तावपि गुणोपसर्जनस्य प्रधानद्रव्यविवक्षाया द्रव्यशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यवद् गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणशब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धमिति परिहरति * सत्यमिति * ततस्तल्लक्षितव्यक्तिक्रियासम्बन्धचोदनाजातिव्यक्त्योरभेदो वाक्यार्थेषु विवक्षित इति जातिगुणशब्दानां द्रव्ये लक्षणयाऽभेदविवक्षया वाऽऽवृत्त्यभ्युपगमाद् गुणशब्दस्य द्रव्यशब्दानुरोधवृत्तित्वेऽपि गुणिशब्दानां गुणे वृत्त्यभावाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधवृत्तिता न युक्तेत्याह * तुल्यो हीति * लक्षणाऽभेदविवक्षोपपत्तिमात्रात्सामानाधिकरण्ये द्रव्यशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यवद् गुणशब्दानुरोधेनापि सामानाधिकरण्यस्याऽर्थप्रकरणानपेक्षत्वाच्छीघ्रं प्रतिभानापत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्याश्रयभूतार्थवाचिशब्दानुरोधवृत्तित्वे हेतुत्वावगमाद् गुणिनश्च गुणानाश्रितत्वाद् गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेने[त्याशङ्क्याभेदविवक्षाहेतोस्तादात्म्यस्य लक्षणाहेतोर्वाऽविनाभावस्य द्विविधेपि]सामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्य रूपादिशब्दानामाश्रितरूपार्थवाचित्वे यथाऽऽश्रयभूतार्थवाचित्वादर्शनाल्लक्षणाभेदविवक्षाव्यवस्थापकशक्तिकल्पकसामानाधिकरण्यप्रयोगप्राचुर्याभावाच्च गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यस्य शीघ्रमप्रतिभानोपपत्तेराश्रितरूपार्थवाचित्वस्य हेतुत्वनिराससूचनार्थं यद्यप्यभेदोपचारलक्षणाहेतुर्द्विविधेपि सामानाधिकरण्ये तुल्यस्तथापि गुणिशब्दस्य गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यप्रयोगस्याप्राचुर्यान्नैतत्सामानाधिकरण्यं गुणशब्दस्य गुणिशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यवच्छीघ्रं प्रतिभाति। अर्थप्रकरणवशात्तु कथं चिदापद्यमानोऽयं प्रयोगोऽभेदोपचारलक्षणाहेतुतुल्यत्वन्यायेनानुसर्त्तव्यतयोक्त इत्याह * तथापि त्विति * स्वप्राधान्यविवक्षायां गुणस्य द्रव्यपरतया स्वकीयशब्दप्रत्ययभावकत्वाभावेन भावत्वाभावान्महाभाष्यस्थाया गुणप्रधान इति गुणोक्तेर्भावोक्त्या व्याख्यामयुक्तामाशङ्क्य स्वकीयां भावोक्तिं योग्यत्वाशयतया व्याचक्षाण उपसंहरति * तस्माद्धिति * द्वयेकयोरिति द्विवचनान्य- ९५६।१

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति

थानुपपत्त्यापि संख्याप्रधानता ऽवसीयतइत्याह * एवं चेति * अन्यथानुपपत्तिमुपपादयति * अन्यथा हीति * अन्वयमुखेन श्लोकं व्याचष्टे * संख्ययेति * व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे * संख्या नेति * भावप्रत्ययेन कृत्वा स्पष्टं संख्याप्राधान्यं कस्मान्न निर्दिश्यत इति पृच्छति * कस्मात्पुनरिति * परमतेन तावदुत्तरमाह * वक्ष्यति * सूत्रकृतो निराशयत्वापत्तेरेतदुत्तरापरितोषात्स्वमतेनोपयुज्यमानातिरिक्तत्वाख्ये वैपुल्ये परिमाणविशेषात्मके वा महत्त्वे बहुः समुद्र इत्यादौ बहुशब्दवाच्यत्वेनावगते त्रिप्रभृतीनां च परार्द्धपर्यन्तानां द्वित्वातिरेके सामान्यरूपे त्रिप्रभृतिषु बहुशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते बहुवचनापत्तेः केनापि प्रकारेण द्वित्वातिरिक्तसंख्यावाच्येव बहुवचनं स्यादित्येतदर्थं भावप्रत्ययं त्यक्त्वा बहुष्वित्युच्यत इत्युत्तरं बहुषु बहुवचनमित्येतदेव ज्ञापयत्याचार्यो नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन इति महाभाष्यसूचितमाह * अथवेति * वैपुल्यमहत्वयोर्वैकल्पिकत्वेन वाच्यद्वित्वानापादकत्वात्तयोरिति द्वित्वातिरेकसामान्येन सह द्विवचनाविरोधः । बहुष्वित्यप्युक्ते कथं संख्यावाचित्वनियमावधारणेत्यपेक्षायां भेदा भिद्यमाना भूता निबन्धनमाश्रयो यस्याः सा भेदनिबन्धनेति नानाधिकरणत्वं हेतुगर्भं संख्याविशेषणकृतं वैपुल्ये महत्त्वे चैकैकाश्रयाश्रितत्वेनाश्रयबहुत्वादपि बहुवचनानुपपत्तेः संख्यायां त्वाश्रयबहुत्वाद् बहुवचनोपपत्तेर्बहुवचनान्तस्य बहुशब्दस्य संख्याविषयत्वावगमादित्याशयः । वाच्यान्तरपक्षे बहुवचनानुपपत्तिं द्रढयितुं यत एव संख्यावाचितां विना बहुवचनं नोपपद्यते तत एव वैपुल्यमहत्त्ववाचिन्येकवचनं प्रसिद्धमित्याह * अतश्चेति* इह चेत्येके मन्यन्ते तदेके न मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति महाभाष्येण वचनसूत्रस्थानां बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्राधान्यपक्षे तदेके मन्यन्त इत्यादिप्रयोगे प्येकत्वप्राधान्यापत्तिं मत्वैकवचनप्रसंगस्य चोदितस्य द्वयोरिति संख्याप्राधान्यद्योतकद्विवचनाभावेनेह संख्याप्राधान्याभावान्नैकवचनापत्तिरिति परिहारसंभवे प्येकशब्दोऽयं बह्वर्थ इत्युपक्रम्य तद्योत्यार्थे वर्त्तते तस्यैव प्रयोग इति महाभाष्येण वस्तुतो ऽन्यवाचित्वेन परिहारोक्तिरेकशब्ददृष्टान्तेन बहुशब्दस्यानेकार्थत्वदृढीकरणार्थेति सूचयितुमाह * यस्त्विति * बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचितामुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*

एवमुक्तेन प्रकारेण बह्वादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वे सति लः कर्मणि चेत्यस्य वचनसूत्रैकवाक्यतायाः कर्त्तरि लकारश्रुतिनिरासकत्वोपपत्तेरेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य प्रकृतागमविरोधपरिहारोपयोगित्वादनयोः कर्त्रैकत्वयोरन्योन्यान्वयानपेक्षस्तिपान्वयो विशेषणविशेष्यत्वापन्नयार्वा कर्त्रैकत्वयोस्तिपान्वय इति विशेषणविशेष्यत्वचिन्ता युक्तेति बह्वादिशब्दाना संख्यामात्रवाचित्वोपपादनस्य विशेषणविशेष्यत्वचिन्ताकर्त्तव्यत्वसिद्ध्यर्थत्वं सूचयितुमाह * एवं सतीति * एकस्मिन्नित्यस्यैकवचन मात्रविषयत्वात्कर्त्तरीत्यस्य च लकारमात्रविषयत्वाद्विषयैक्याभावेन विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्क्य तिङ्भिधान इत्यादिनैकर्तिङ्भिधयतोक्ता। प्रतिपक्षनिरासार्थं तत्र नैवं भवतीति भाष्यावयवं व्याचष्टे * न तावदिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कुतइति * श्लोकं व्याचष्टे ९५७।१
* यदि हीति*कः प्राङ्नीतीत्यपेक्षायां तिविधानसमासान्निष्कृष्य तिबितिवाच्यम्। विशेषणविशेष्यत्वापन्नयोस्तिबन्वयोक्त्यर्थं कथं तर्हीति भाष्यावयवं व्याचष्टे *तस्मादिति*·एकशब्दस्य संख्याप्राधान्यात्सामानाधिकरण्यनिर्देशायोगमाशङ्क्य सौत्रैकविभक्त्यन्तत्वालोचनात् सामानाधिकरण्यानिर्देशोपपत्तिमाह *सचेति*सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याभावे षष्ठ्ययोगमाशङ्क्य लक्षणावृत्त्याशया विभक्तिविपरिणामाशया वा षष्ठीति सूचयितुमाह*तत्रापीति*द्वयोः श्रौतत्वायोगो लक्षणावृत्तौ हेतुः। लक्षणाशब्देनाभेदोपचारोप्युपलक्षितः। एकस्य लक्षणावृत्तौ कर्तृशब्दस्यैव सा नैकशब्दस्येति कथमवधारणेत्याशङ्क्याह * सामानाधिकरण्ये तावदिति * अस्मिन् पक्षे षष्ठी न युक्तेत्याशङ्क्य सामानाधिकरण्येक्त्या विवक्षितं कर्तृसम्बन्धरूपमर्थं मुख्यवृत्त्या दर्शयितुं षष्ठी प्रयुक्तेत्याह*ततश्चेति* वस्तुगत्या कर्त्तुः संख्यां प्रत्युपसर्जनत्वाभावेपि शब्दार्थवृत्त्यौपसर्जनत्वात्तत्रैव षष्ठी युक्तेति सूचनायोपसर्जनोक्तिः। विपरिणामपक्षोपपादनपूर्वं कर्तृशब्द एव विभक्तिविपरिणामो युक्तो नैकशब्द इत्युपपादयति *अथवेति* एकविभक्त्यन्तत्वे सम्बन्धानवलक्तौ षष्ठ्यभावे हेतावुक्ते देवदत्तयज्ञदत्तौ गच्छत इत्यादौ षष्ठ्यभावेपीतरेतरयोगादिसम्बन्धदर्शनाद्व्यभिचारमाशङ्क्य विशेषणविशेष्यस्वरूपत्वं सम्बन्धविशेषणमेवंजातीयकोक्त्या कृतम्। अनेकस्मिन् कर्त्तरि कारकान्तरस्थे चैकत्वेति योऽप्राप्तिरभिप्रेतोर्थो द्व्येकयोरिति द्विवचनान्यथानुपप-

क्तिलक्षणेन न्यायेन संख्यान्यस्य प्राधान्येपि द्वादशाहीनस्येत्यादिवत्षष्ठी कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याहनादेर्वस्तुतः प्राधान्येपि व्याकरणे वास्तवस्याङ्गप्रधानत्वस्याविवक्षितत्वाच्छब्दार्थवृत्या तूपसर्जनत्वात्षष्ठी युक्ता संख्यायास्तु शब्दार्थवृत्त्यैव प्राधान्यान्न युक्ता षष्ठीति परिहारसूचनार्थं * नित्यं चेत्युक्तम् * अर्थान्तरापत्तेरपि नैकशब्दे विर्भक्तिविपरिणामो युक्त इत्याह*दूरापगतश्चेति*। अर्थान्तरापत्तिं विवृणोति *यदि हीति* सत्यमुदाहृतमित्यादिवार्त्तिकोक्तमागमविरोधपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * एवमित्यादिभाष्यशेषग्रहणायादिशब्दैः शास्त्रेणानुगत इति वक्ष्यमाणत्वाच्छास्त्रार्थे दर्शिते इत्यवगतेः कर्त्तुरित्यादिभाष्येण शास्त्रार्थे दर्शित सत्येकत्वादय एव वाच्यतया शास्त्रेणानुगता इति कृत्वा कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वापह्नवस्य नागमविरोधइत्यर्थः। विशेषणभूतयोः कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेपि तद्विशिष्टानामेकत्वादीनां वाच्यत्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता । संख्यामात्रस्य प्रत्ययवाच्यत्वोक्त्यर्थत्वेन सूत्रव्याख्यानस्योचितत्वोक्त्यर्थमेव वर्ण्यमान इत्यादिभाष्यमन्यतः प्राप्तः कर्तृकर्मणोरवाच्यतेति लौकिकन्यायानुसारी सूत्रार्थो भवति सूत्राक्षराणि च द्व्येकयोरित्येतानि कारकानभिधानमालोच्य संख्याप्रधानमालोच्य संख्याप्रधानत्वेन नियमानानि लोकप्रसिद्धिविपरीतान्योन्यसम्बन्धसंख्याकारकमात्रवाचित्वापत्तिपरिहारार्थं विशेषणविशेष्यतोचितेति न्यायमनुगतानि भवन्तीत्येव तावद्व्याचष्टे *एवं चेति * आद्येनैव वा भाव्यावयवेन विशेषणविशेष्यत्वन्यायानुगततोक्तेत्यन्यथा व्याचष्टे *लौकिकमिति* स्वातन्त्र्योक्तिव्याख्यार्थेतरेतरनिरपेक्षोक्तिः । सूत्राक्षराणि चेति भाष्यावयवस्तर्हि गतार्थः स्याद्व्याकरणसंप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वे व्याख्याप्रकाराख्यन्यायानुगतत्वोक्त्यर्थत्वेत्वागमोपिचेत्युत्तरभाष्येण गतार्थः स्यादित्याशङ्क्य संप्रदायागतन्यायानुगतान्यपि सूत्राक्षराण्येवमेव वर्ण्यमाने भवन्ति नान्यथेत्यपिशब्दार्थस्य च शब्दस्योत्कर्षमङ्गीकृत्य परिसंख्यार्थत्वेन व्याचष्टे *न केवलमिति* स्वातन्त्र्येण लक्षणसूत्रव्याख्यानेन केवलं लोकप्रसिद्धिविपरीतग्राही सूत्रार्थः स्यात्किं तु व्याकरणगोत्रेण योनुसृतो न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेनाप्यपेतानि वर्जितानि सूत्राक्षराणि स्युरित्यर्थः । व्याख्याग्रन्थानुगतत्वरूपोत्तरभाष्ये वक्ष्यमाणत्वग्रन्थकारातिरिक्तव्याख्यातृगतव्याख्याप्रकारानुगतत्वोक्त्यर्थत्वेऽर्थपौनरुक्त्यसूचनार्थं विशेष्यतया लक्षण-

व्याख्याने सूत्रार्थस्य कर्तृकर्मविशिष्टसंख्यावगत्याख्यलौकिकन्याया-नुगतत्वात्संप्रदायागतविशेषणविशेष्यत्वव्याख्याप्रकाराख्यमपि चं न्यायं सूत्राक्षराणामनुगतत्वात्सर्वं न्याय्यं भविष्यतीत्युक्तम् । आग-मोऽपिचेति भाष्यं पूर्वभाष्यस्य द्वितीयव्याख्याने व्याख्यातृगतव्या-ख्याप्रकारमूलोकत्यर्थत्वेन रूपत्वादव्याख्यायाऽऽद्यव्याख्यायां शङ्को-त्तरत्वेन व्याख्यातुमवतारयति *तत्रेति* व्याचष्टे *द्वाभ्यामपीति* एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्मादिविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपे-क्षायां कर्माद्यनपेक्ष्य बहुत्वादिसंख्यामात्रे द्वितीयाबहुवचनाद्यापत्ति-निवृत्ति प्रयोजनमाह* इतरथा हीति* कर्मादय एव तर्ह्येकत्वाद्यन-पेक्षा विभक्त्यर्थाः सन्तु नैकत्वादय इत्याशङ्क्यानभिहित इत्यनभिहि-ताधिकारकरणान्यथानुपपत्त्यैकत्वादिषु विभक्तिविधिः सूत्रकृतोभि-प्रेतोऽवस्थीयतइत्याह * अनाभिहितेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थ-त्वाभावेपि कर्मादिषु विभक्तिविधौ तिङाद्यभिहितेष्वपि कर्मा-दिषु द्वितीयादिविभक्तिप्रयोगापत्तेस्तन्निवृत्तये ऽनभिहिताधि-कारोऽर्थो वा भविष्यतीत्याशङ्क्याभिहिताभिधानानार्थक्यापत्त्यैवा-प्रसक्तेः पर्युदासानर्थक्यमाह * अन्यत्रापीति * कटं करोति भीष्ममित्यादौ कटद्वितीययाभिहितेपि कर्मणि भीष्मादिद्वितीया-वत्प्रसक्तिमाशङ्क्य कटद्वितीययया भीष्मादीनां कर्मत्वानभिधा-नात्तदुक्त्यै भीष्मादिद्वितीयाऽर्थवतीति वैषम्यसूचनायान्यत्र कटं करोति भीष्ममित्यादिप्रयोगेप्यभिहिते कर्मादौ कटद्वितीयाद्य भावादित्येतावत्युक्तेप्येको द्वौ बहव इति प्रातिपदिकाभिहितेष्वेक-त्वादावेकवचनादिवत्प्रसक्तिमाशङ्क्य केवलप्रातिपदिकप्रयोगायोगाद्व-चनरहितविभक्त्यभावाच्च कस्मिंश्चिद्वचनेऽवश्यप्रयोक्तव्ये तु वादार्थैकवचनादिप्रयोगो युक्तः कर्मादौ त्वभिहिते प्रातिपदिकार्थ-मात्रविहितप्रथमाविभक्तिप्रयोगोपपत्तेर्द्वितीयाद्यप्रसक्तिरिति वैषम्य-सूचनायान्यत्रैकत्वादावप्यभिहिते विधानाभावादित्युक्तम् । कर्मादि-विशिष्टैकत्वादिविभक्त्यर्थपक्षे त्वनभिहितानां कर्मादीनामेकत्वादिषु द्वितीयादय इत्येतदर्थोऽनभिहिताधिकारो न चैतदनुक्तं गम्यत इत्याह *अनभिहितानां त्विति*तिङाद्यभिहितानां कर्मादीनां द्वितीयादिवा-च्यत्वायोगेन तद्वाच्यैकत्वादिविशेषणत्वायोगादनभिहितकर्मादिवि-शिष्टेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादय इत्यनुक्तमपि न्यायाद्गम्यत इत्याशङ्क्य

[विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम्। अभिधानाभिधाने तु न केन चिदिहाश्रिते इति वार्तिकेनावाच्यस्यापि वाच्यविशेषणत्वोपपत्त्याभिधानात्]विशिष्टवाचिशब्दवाच्यत्वादरोऽत्यन्तमयुक्तइत्याशयेन परिहरति*नहीति* एतच्चैकत्वादिनिरपेक्षकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेनभिहिताधिकारानर्थक्यं स्पष्टमेव महाभाष्यकृतोक्तमित्याह * तदेतदिति* एकत्वादिविशिष्टकर्मादिविभक्त्यर्थपक्षेप्यनभिहिताधिकारार्थत्वादेकत्वादिनिरपेक्षेषु कर्मादिषु त्वित्यर्थः। नन्विति भाष्यं न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयामः किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेषयाम इति बहुवचनमहाभाष्येणैकत्वादीनां विशेषणत्वस्य निरस्तत्वात्संख्येयप्राधान्यं च द्योत्यमिति द्विवचनानुपपत्तिपरिहाराशक्यैयदा कर्मादय इत्यस्य पूर्वपक्षोक्तित्वावगमेनानुपन्यसनीयत्वादयुक्तमाशङ्क्य सिद्धान्तवचनत्वं मत्वाभ्युपेत्यवादत्वेन
६५६।२ व्याख्यानायोपन्यासोपपत्तिमाह * नन्विति *॥ अभ्युपेत्यवादत्वेन यदा कर्मादय इत्यागमव्याख्यार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एतदिति * यद्यपि वचनमात्रस्थानां बहुद्येकशब्दानां संख्योपसर्जनसंख्येयप्रधानत्वेनैकत्वादीनां विशेषणत्वात्कर्मादयो विशेष्यत्वावगतेर्विभक्तिवाच्याः प्रतिभान्ति तदाप्येकत्वादय एकविशेषणत्वेनावस्थिता विभक्तिवाच्या इति विभक्त्यर्थपदावृत्त्याऽऽगमव्याख्यार्थं यद्यपि विशेषणमिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येन हेतुना विभक्तिवाच्यतयाऽऽक्षिप्यन्त इत्युक्तम्। विशेषणमेव वाच्यत्वेनाज्ञातं ज्ञाप्यत इत्येवं भाष्यस्थं विधीयतेपदं व्याख्यातुमभिधीयत इत्युक्तम्॥ यथेति इष्टान्तभाष्यं व्याचष्टे * भवति हीति * विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिर्विशेष्यस्यान्यतः सिद्धिरितीहेत्यामित्यर्थः। यदापि कर्मादयो विभक्तिं प्रति प्रयोजनभूतास्तदाप्येकत्वादय एव विभक्तिवाच्या इत्याद्यायां विभक्त्यर्थपदावृत्तौ प्रयोजनवाक्यार्थशब्दो द्वितीयायां त्वभिधेयवाच्ये वेत्येतदेव भाष्यमन्यथा व्याचष्टे * अथवेति * एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वागमस्तिङ्विषयः कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वागमः सुब्विषय इति परमतेनान्यथागमद्वयं व्याचष्टे *यद्वेति* यथासंभवं विषयविशेषे निवेशोपपत्त्यर्थमनिर्दिष्टविषयविशेषतोत्सृष्टोक्त्योक्ता कथं पश्चादुदाहृतस्य वचनस्य सु-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

ङिवपयत्वावगतिरित्यपेक्षायां तत्र सुप्सु कर्मादीनां यत्करणाभिधायिन्या तृतीययेत्यादिव्यवहारदर्शनेन विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमादित्युक्तम्। सुप्सु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमजातबलस्तदन्यथानुपपत्त्या तिङ्ष्वपि कर्तृकर्मणोर्विभक्त्यर्थत्वापत्तिं पूर्वपक्षी शङ्कते * ननु चेति * अभियुक्तव्यवहारविरोधपरिहारायावश्यं सुपां कारकवाचित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रवैरूप्यायोगाच्च तिङां कारकानभिधायित्वे सुपामपि कारकानभिधायित्वापत्तेस्तिङामप्यर्थापत्त्या कारकवाचितावसीयत इत्याशयः। यस्मात्करणवाचिन्या विभक्त्या संयुज्यारुणिमानमरुणयेतिशब्दो निर्दिशति तस्मादरुणिमा करणमित्याहेत्यरुणाधिकरणभाष्यावयवार्थः। यस्मादेकवचनाख्यशब्दागमे सत्येकत्वस्य क्रियान्वयो दृश्यते तस्माच्छब्दवच्छब्दगम्यमेकत्वस्य क्रियाङ्गत्वमुपलक्ष्यत इत्युक्ते पदश्रुत्यैकत्वस्य प्रातिपदिकार्थाङ्गत्वावगतेर्वाक्याय क्रियाङ्गत्वायोगमाशङ्क्य यथान्येषां प्रातिपदिकार्थानां विभक्त्युक्तकारकद्वारा विभक्तिश्रुत्या क्रियाङ्गत्वज्ञानं तथैकत्वस्यापीति पश्चैकत्वाधिकरणसूत्रावयवेन वक्ष्यते पौरुषेयत्वेन व्याकरणस्य प्रमाणान्तरापेक्षत्वाच्चादनुसारेण वैरूप्यमपि युक्तमित्याशयेनागमद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्ववादिनामेव समाधानमाह *तत्रेति * बहुवचनादिशास्त्रस्यैकरूप्येण्यभियुक्तव्यवहारविरोधपरिहारोपपत्तेरेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य च पूर्वपक्षोक्तित्वादभ्युपेत्यवादमात्रत्वाद्वा तद्वशेनापि सूत्रवैरूप्यकल्पनानुपपत्तेरेतत्समाधानापरितोषात्स्वमतेनान्यथाव्यवहारविरोधपरिहारं प्रतिज्ञापूर्वमाह*अथेति*। शास्त्रानुक्तस्यापि सुप्सु कर्मादीनां वाच्यत्वस्य कर्माद्याश्रितैकत्वादिवाच्यत्वसिद्ध्यर्थमभियुक्तैरिष्टत्वान्नाभियुक्तव्यवहारविरोधापत्तिरित्याशयः। शास्त्राश्रितानभिधेयत्वस्य कर्मादेर्वाच्यत्वाभ्युपगमे शास्त्रविरोधमाशङ्क्य परिभाषिकानभिधेयत्वोक्त्यभ्युपगमेन तावत्परिहरति*शास्त्रे हीति*॥ परमार्थतश्च कर्मादिवाच्यत्वे शास्त्रस्यौदासीन्यान्न विरोधशङ्काप्यस्तीत्याह *नच कर्मादय इति*एतच्च कर्मादीनामेकत्वादिविशेषणत्वं बह्वादि- ६६०।२
शब्दानां संख्याप्राधान्योक्त्या व्याख्यातत्वान्नापन्होतव्यमित्याशयः। ततश्च सुप्स्वपि कर्मादीनां विशेषणत्वस्यैव शास्त्रेणोक्तत्वादेकत्वादिविशेषणत्वागमस्य सुब्विषयत्वोक्तिरयुक्तेति सूच-

यितुमाह * तस्मादिति * कर्मादिवाच्यत्वोक्तौ शास्त्रस्यौदासीन्ये सुप्सु वाच्यत्वं न तिङ्ष्विति व्यवस्था किंनिबन्धनेत्याशङ्क्य न्याय-व्यवस्थोपपत्तिमाह*तद्यत्रेति*। शास्त्रेण कर्मादेः सुब्वाच्यत्वानुक्तौ सक्त्वधिकरणे द्वितीयायाः कर्मवाचित्वस्य कर्मणि द्वितीयेति शास्त्रोपदिष्टत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य संख्याप्रधानवह्वादिशब्दोक्तसंख्या-विशेषणत्वात्कर्मादेः शास्त्रेण श्रुत्या वाच्यत्वानुक्तावप्यर्थाद्वाच्यत्वोक्तिमाह*अर्थापत्त्या वेति* न्यायाद् व्यवस्थां विवृणोति *तत्रेति * पारिभाषिक्येव चेह कर्मादीनां विशेषणतोच्यते वस्तुतस्तु कारकविभक्तिभिःकारकस्यैव प्राधान्येनाभिधानाभ्युपगमादन्यथा चैकत्वादेः कारकद्वारा क्रियाङ्गत्वोक्त्ययोगापत्तेःसंख्यैव कारकविशेषणमिति द्रष्टव्यम्।तिङ्भ्यु भावनयोपस्थापनात्कारकस्यावाच्यत्वाभ्युपगमे सुप्स्वपि निष्क्रियाकारकार्थांगेन क्रियावाच्याख्यातानपेक्षकारकपदप्रयोगभावादवश्यं भाविनाख्यातपदेनोक्तया भावनयोपस्थापनोपपत्तेः कारकस्यावाच्यत्वापत्तिं शङ्कते*ननु चेति*आख्यातपदात्प्राक्कारकपदप्रयोगे तावत्कारकप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेः कारकस्य वाच्यतावश्य कल्पनीयेति परिहरति*कथमिति*निष्क्रियकारकार्थांगेन क्रियान्वयविवक्षातः प्राक्कारकविभक्त्यनुपपत्तेःकारकविभक्त्युच्चारणान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानायाः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वकल्पनात्प्रथमं सुबन्तप्रयोगेपि कारकप्रत्ययस्य क्रियाप्रतीतिपूर्वकत्वसम्पत्तिं स एव शङ्कते*नन्विति*उपदर्शिना विवक्षोक्ता वक्तुर्वस्तुतः कारकविवक्षायाः क्रियाविवक्षापूर्वकत्वेप्यर्थप्रतीतिनिरपेक्षस्य विभक्त्युच्चारणमात्रस्य कारकविवक्षापूर्वकत्वकल्पनायोगान्न तत्र श्रोतुः क्रियाविवक्षापूर्वककारकविवक्षाकल्पनाद्वारा कारकप्रतीतेः प्राक् क्रियाप्रतीतिः सम्भवतीति परिहर्त्तुं शङ्कां दूषयति *सत्यमिति* कारकमप्रतिपद्यैव पूर्वतरविवक्षितक्रियाप्रतीत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयत्वमुक्तं प्रश्नपूर्वं विवृणोति *कुत इति*। पूर्वार्द्धविवृतान्योन्याश्रयोपपादनार्थमुत्तरार्द्धं विवृणोति * द्वयोरिति *। जायतेऽस्ति
६६१।२ विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्भिर्या क्रियान्यतमाक्रियाशून्यस्य कस्यचित्प्रातिपदिकार्थस्याभावादर्थापत्त्याऽस्तिधातुः प्रथमपुरुषस्थवर्तमानविभक्तिपरोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते इत्यागमगम्यास्त्यादिधातुवशाद्वा सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य सक्रिय

त्वावगतेः क्रियाक्षेपद्वारा कारकाक्षेपः सेत्स्यतीति प्रातिपदिकार्थस्य क्रियागमकत्वोपपत्तेरस्त्यादिधातुनैव वा क्रियोदानोपपत्तेरन्यो-न्याश्रयपरिहारं शङ्कते *अथेति *तिष्ठतिनात्रद्वितीयभावविकारोक्तौ प्रथमभावविकारवाच्यस्तिः। प्रातिपदिकार्थेनास्तितिष्ठत्याद्यकर्मक-क्रियाक्षेपेपि कर्मादिकारकाक्षेपायोगात्तत्प्रतिपादकशब्दाभावेन्यो-न्याश्रयमपरिहार्यमित्याह * तादिति * श्लोकं व्याचष्टे* सामान्ये न हीति*क्रियाशक्तिरूपत्वात्कारकस्य क्रियां विना भावनाशक्तेर्वाच्य-त्वाभ्युगमे क्रियाविशिष्टस्यैव वाच्यत्वप्रसंगान्नागृहीतविशेषणन्यायेन क्रियाया एव वाच्यत्वावगतेः क्रियया कारकाक्षेपोपपत्तिमाशङ्क्य कर्मा द्याख्यानां कारकत्वाभिमतानां क्रियाविषयत्वेपि शक्त्यन्तरभेदेन्योन्यं च स्वत एव प्रतिकारकं वैलक्षण्याच्छोणत्वादेरिवाश्वत्वाद्यनपेक्षस्य क्रिय नेपत्तीनां वाच्यत्वोपपत्तेः क्रियाया द्वितीयायादिविभक्तिवाच्यत्वाना-पत्तिमाह*नच विभक्तिरिति*विभक्त्युक्ता तु संख्या यथा क्रियाविशे-षाक्षेपे कारकविशेषाक्षेपे वा न शक्ता तथान शोणत्वादिवत्संख्याजा-तिभेदेषु भिद्यत इत्यादिवार्त्तिकेनोक्तामित्याह*न च संख्येति * तेना-ख्यातात्प्राक्कारकविभक्त्यन्तपदप्रयोगे कारकातिरिक्तक्रियाप्रत्ययका-भावादपरिहार्यमन्योन्याश्रयमित्युपसंहरति * अत इति * प्राक्कार-कपदप्रयोगे कारकस्य वाच्यत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मा दिति * विलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्या स्वतो विलक्षणानामेव शक्तीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां कल्पनात्कर्माद्याख्यानां कारकशक्त्यवान्तरजातीनां क्रियाक्षेप-कत्वायोगात् क्रियान्वयविवक्षातः प्राक्कारकविभक्त्या नोत्पत्तव्य-मित्याशङ्कामनुमोद्य शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्य वक्ता प्राग्विवक्षितां क्रियां प्रतिपद्यत इति परिहारोक्तिरनर्थकेत्याशङ्क्य निर्विषयशक्ति-निरूपणाशक्तेर्विषयभूतक्रियाक्षेपं विना शक्त्यात्मककारकाकाङ्क्षत्यप-र्यवसानात्कारकोक्तिपर्यवसानार्थत्वेन क्रियाक्षेपोक्तेरर्थवत्त्वसूचनार्थं कारकेण सह क्रियाया विषयविषयित्वलक्षणसम्बन्धसद्भावात्कर्मा-दिकारकविषयत्वार्हसकर्मकक्रियाक्षेपो ऽवश्यं वक्तव्य इत्याह *तत्सम्बन्धाच्चेति*। प्राक्कारकपदप्रयोगे कारकस्य क्रियया क्षेपायो-गाद्वाच्यत्वावगमेपि पश्चात्प्रयोगे क्रियया क्षेपोपपत्तेरवाच्यत्वं भवि-ष्यतीत्याशङ्कते * यदा तर्हीति। * प्राक्प्रयोगे ऽधारिताया वि-

भक्तेः कारकाभिधानशक्तेः पश्चात्प्रयोगेऽप्यपह्नवो न संभवतीत्याश-
९६२।३ येन परिहरति * सत्यमिति ।* शङ्काशयं विवृणोति* नन्विति ।*
परिहाराशयं विवृणोति*न शक्यमिति* शक्तेरनित्यत्वे सम्बन्धस्य
कथमनित्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य नियम्यते यदेकस्य सम्बन्धः सो-
ऽर्थशब्दयोरिति वार्त्तिके वाच्यवाचकशक्तिद्वयनियमस्य सम्बन्ध-
तयोक्तत्वादित्युक्तम् । एवमपि शक्तिरेव सर्वदा न त्वशक्तिरिति
कथमवधारणेत्याशयेनाशङ्क्ते * अथेति * अवधारणोपायोक्त्या
परिहरति * तदिति * परिहारप्रतिज्ञार्थं तदितिवार्त्तिकावयवं-
तावद्व्याचष्टे*सर्वत्रैवेति*अवधारणोपायोक्त्यर्थं श्लोकं व्याचष्टे*स-
तामपीति*। अन्यतः सिद्ध्युक्त्या व्याख्यातस्य कृतार्थत्वस्यानारम्भ-
हेतुतायां दृष्टान्तोक्त्यर्थं प्रतिबन्धसहकारिकारणान्तराभावोक्तौ ।
अव्याप्तत्वदोषाभावोक्तिव्याख्यार्थं कार्यैत्युक्तम् । असतश्चेत्यनेनोत्त-
रार्द्धं व्याख्यातमुपपादयितुमनिमित्तेत्युक्तम् । सतोऽपि कार्यानार-
म्भकत्वापत्तिमसतश्च कार्यारम्भकत्वानुपपत्तिं सतोऽप्यग्रहणाप-
पत्त्युक्त्यर्थेनासतश्च ग्रहणानुपपत्त्युक्त्यर्थेन 'विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्ट-
मग्रहणं क्वचित् । न त्वत्यन्तासतो स्तित्वं कांश्चित्प्रत्युपपद्यत' इत्यादि-
संम्बन्धग्रन्थवार्तिकेन द्रढयितुमाह*इतीति* श्लोकार्थमुपसंहरति*
तस्मादिति* एकस्याः शक्तेः सदसद्भावविरोधात्सत्त्वेव युक्ता नासत्ते-
त्यवधारणोपायत्वेन सामान्यन्यायमात्रमेतदुक्तं वस्तुतस्तु लज्जात्मक-
त्वाच्छक्तेः कारकस्य विभक्तिश्रुत्युक्तत्वसंभवे नुमाननिरासेनाख्यात-
पूर्वेऽपि प्रयोगे कारकोक्त्याख्यकार्यारम्भकत्वोपपत्तेन कदा चिदसत्व-
शङ्कास्तीत्याह*लब्धात्मकत्वाच्चेति * । तद्यत्र नशास्त्रेणेत्यादिवा
र्त्तिकेन न्यायाद्व्यवस्थामुपपादितामुपसंहरति*अतश्चेति*वैयाकरण-
मतेन धात्वर्थानिरिक्तभावनाभावाभ्युपगमेऽपि धात्वर्थेनोपस्थापना-
संभवात्कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वेभिहिते तस्मिन् पक्षे संख्यावगमात्प्राक-
र्तृकर्मणोरुपस्थानस्यैकान्तिकत्वाद्विशेषणत्वेपि वाच्यत्वाशङ्का ना-
स्तीति नियतेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्त्वकर्तृकस्यापि कुसूलभेदना-
दिधात्वर्थस्य कदा चिद्दर्शनेन कर्तुरुपस्थानैकान्तिकत्वायोगादुपस्था-
पकत्वेपि च धातुप्रत्यययोर्व्यवधानाभावात्प्रत्ययवाच्यसंभवाद्वाच्य-
त्वानापत्तिसूचनार्था नित्यानुमेयोक्तिः । भाष्ये कर्तृग्रहणस्योपल-
क्षणार्थत्वसूचनार्था कर्मोक्तिः ॥ नन्विति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे-

* अथात्रेति * । कर्त्रभिधानव्याप्तहेत्वनुक्तेः कथमनेन भाष्येणानु- १६३।३
मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थसंख्याविशेषानुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्सूचितस्य च सामानाधिकरण्यस्य हेतोस्तावत्कर्त्रभिधानव्याप्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमारभते * क इति * । कर्तृत्वाधिष्ठानभूतो द्रव्यविशेषः कर्तृविशेषोक्त्योक्तः । पचत्युक्तया च शब्दिकरणः पचतिशब्दः। संख्यानुवर्त्तनेन भाष्योक्तेन देवदत्तादिपदस्थकारकविभक्तिप्रतिबन्धलक्षणं तद्विशेषणेषाभनत्वाद्यन्वयलक्षणमपि च देवदत्तादिपदानुवर्त्तने सामानाधिकरण्यसूचनद्वारा सूचितामिति सूचनार्थं सर्वेत्युक्तम् । पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वे देवदत्तशब्दानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यापादानद्वारा हेतुत्वसिद्धये सामानाधिकरण्यादनुवर्त्तनं भवति द्वयोरेकार्थतात्पर्याख्यैकार्थवृत्तिलक्षणैकविषयत्वे च सत्येकार्थविषयबुद्धिजनकत्वाख्यं सामानाधिकरण्यमवकल्पत इत्युक्ते विषयोक्त्या वा च्यत्वविवक्षायां पर्यायत्वापत्तेः शब्दव्यापारविषयत्वमात्रविवक्षायां तु साध्यासिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्याभिधानातिरिक्तव्यापाराभावात्तद्व्यापारविषय्यभिधानविषयीभूतकर्तृत्वाभेदोपचाराद्देवदत्तादीनां पचतिशब्दव्यापारभूताभिधानविषयतया लब्धकर्तृत्वविषयत्वैर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वनिबन्धनात् सामानाधिकरण्यात्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वसाध्यासिद्धिः पचतिशब्दवच्च देवदत्तादिशब्दानामभेदोपचारानपेक्षकर्तृत्वविषयव्यापाराभावात्पर्यायत्वानापत्तिरिति सूचयितु पचतिशब्देन देवदत्तादिसर्वपुरुषानुगतकर्तृत्वसामान्याभिधानद्वारातद्विशेषभूतानां देवदत्तादीनां स्वव्यापारविषयीकृतत्वविशिष्टत्वे सति पचतिशब्दस्य देवदत्तादिशब्दसामानाधिकरण्यं लभ्यते नान्यथेत्युक्तम् । आक्षेपहेत्वभेदोपचारोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृत्वस्य सामान्यरूपतोक्ता जातिवाचिनां गवादिशब्दानां वारुणादिशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभावेपि तद्वाचिशाबलेयघटादिशब्दसामानाधिकरण्यवत्पचतिशब्दस्य कर्तृवाचित्वाभावेपि लक्षणया कर्तृपरत्वोपपत्तेर्देवदत्तादिशब्दैः सहैकविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य * लक्षणा येति * । वैयाकरणमते धात्वर्थातिरिक्तभावनाभावाद्धात्वर्थेनैव लक्षणापत्तिमापाद्य विक्लेदनधात्वर्थपक्षे तावल्लक्षणाशक्त्यैव परिहरति * नेति * देवदत्तसमवेतस्य कर्तृत्वस्य पाकेनैकार्थसमवाया

भावेपि गङ्गयेव तीरस्य लक्षणोपपत्तिमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यासिद्धये च लक्षणाभ्युपेया तच्चान्यसमवेतलक्षणायामपि न सिद्ध्यतीति परिहारायैकत्वमभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यमभेदोपचारो वा येनाऽऽहीयते गृह्यत आपाद्यते तण्डुलसमवेतमेव पाकेन लक्षयितुं शक्यमित्युक्तम् । यद्वा यथा लः कर्मणि चेति सप्तम्यन्तेन कर्मशब्देन कर्तृशब्देन वा सप्तम्यन्तबहुत्वैकशब्दसामानाधिकरण्यासिद्ध्यै बहुत्वादिलक्ष्यमाणं कर्मत्वेन कर्मसमवेतमेकत्वादि लक्षयितुं शक्यते न कर्तृसमवेतमेव न कर्मसमवायि तथा पाकेनान्यसमवायिकर्तृत्वं न लक्षयितुं शक्यमिति दृष्टान्तायैतदुक्तम् । देवदत्तस्थानामाधिश्रयणादीनां पाकत्वात्पाकेन कर्तृलक्षणोपपत्तिं शङ्कते*तत्रेति*कःपचर्थो नाम येयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति महाभाष्ये विक्लेदनस्य पाकत्वोक्तेराधिश्रयणादीनां पाकत्वायोगमाशङ्क्य यद्यपि विक्लित्तिः पचर्थ इत्युक्तं तथापि विक्लित्तेः पाकत्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्तेर्द्धातूक्तव्यापारस्य च कर्तृत्वाभ्युपगमाद्देवदत्तव्यापारपाकत्वाभ्युपगमाद्देवदत्तव्यापारस्य पाकत्वाभावे तस्य कर्तृत्वायोगापतेर्विक्लित्तिफलस्याधिश्रयणादिव्यापारसमूहस्य पचिवाच्यत्वं नाधिश्रयणादिमात्रस्यैकैकस्येत्येवमर्थत्वेन विक्लित्तिः पाकफलमिति प्रयोजनवाच्यर्थशब्दाभ्युपगमेन भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायापि तस्य शब्दौ । यद्यपि महाभाष्यात्तण्डुलस्थः पाक इत्याभाति तथापि देवदत्तशब्दसामानाधिकरण्यसिद्ध्यै देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्ध्यै च तस्य सम्बन्धिना पाकेन भाष्यमिति कृत्वाधिश्रयणादय एव भाष्ये पाकत्वेनोच्यन्तइत्यर्थः । यदप्याधिश्रयणादयः पाकत्वेनोच्यन्त इति कृत्वा पाकेन कर्ता लक्षयितुं शक्यस्तथाप्यत्र लक्षणद्वारं सामानाधिकरण्यं संभवतीति परिहारं प्रतिजानाति*सत्यमिति*॥ गोत्वारुण्यादीनां साक्षाद्व्यक्तिद्रव्यसमवायाद्विशेष्ये व्यक्त्यादौ स्वानुरक्तबुद्ध्युत्पादकत्वेन गवादिशब्दस्य विशेष्यपर्यन्ताभिधानव्यापारावगतौ हेतुभूते मतुब्लोपे वाच्याभेदोपचारे वा निमित्तितयाविशेष्ये गवादिशब्दप्रवर्तकत्वात्सामानाधिकरण्यापादकत्वसंभवेप्याधिश्रयणादीनां देहसमवायाद्देहदेहिनोरभेदोपचाराद्देह्यात्मसमवेतत्वव्यपदेशेपि परिस्पन्दरूपत्वेन साक्षादमूर्तात्मसमवायायोगाद्देहस्य वाऽचेतनत्वेनाऽस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वानुपपत्तेरात्मन एव चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वस्य न्या

ष्यत्वाद्विशेष्यस्य कर्तृत्वाभिमतस्य देवदत्तस्यात्मनोऽधिश्रयणाद्यनुरक्तस्यानवगतेः पाकवाचिनो धातोः कर्तृपर्यन्तव्यापारावगतिहेतुभूते मतुब्लोपे वाच्याभेदोपचारे वाधिश्रयणादीनां निमित्तत्वायोगेन देवदत्तो पचिशब्दप्रवर्तकत्वायोगान्न सामानाधिकरण्यापादकत्वं संभवतीति वैधर्म्योक्त्योपपादयति *गोत्वेति*एतदेव दृष्टान्तेरुपपादयितुमुपसंहरति *अत इति* मतुब्लोपाभेदोपचारौ विना सामानाधिकरण्याभावे दण्डादिशब्ददृष्टान्तः । अधिश्रयणाद्यो देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टान्तेनाधिश्रयणादीनां देवदत्त स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकतायामुपपादितायां रूपादिशब्दोक्तानां गुणानां द्रव्ये स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेप्यरुणादिशब्दोक्तानामुत्पादकत्ववदधिश्रयणादिशब्दोक्तानामधिश्रयणादीनां कर्त्तरि स्वानुरक्तबुद्ध्यनुत्पादकत्वेपि पच्युक्तानामुत्पादकत्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं पाको देवदत्त इति प्रयोगाभावदृष्टान्तोक्तिः । भाष्योक्तस्य कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिपदस्थसंख्यानुवर्त्तनस्य सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्त्रभिधानगमकत्वात्सामानाधिकरण्येनैव तावत्कर्त्रभिधाने साध्ये कर्त्रभिधानन्यायेनैव कर्माभिधानस्यापि भाष्येभिमतत्वात्कर्माभिधानेपि साध्ये प्रयोगमाह * तस्मादिति * आद्येनादिशब्देन पच्यतेशब्दोपादानात्पचतिशब्दः कर्तृवाची देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्त्तित्वात्पक्कृशब्दवत्पच्यतेशब्दः कर्मवाच्योदनादिकर्मपदाभेदवर्त्तित्वात्पक्वशब्दवदिति तन्त्रेण प्रयोगद्वयं द्वितीयेनादिशब्देन पाकादिशब्दवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः सूचितः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अभेदेति * साक्षाद्भाष्योक्तेन हेतुनास्मिन्नेव साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * पचतिपच्यतइत्येवंप्रकारयोः शब्दयोरित्येवं धर्मिणोः कर्तृकर्मप्रकारयोर्वाच्ययोरित्येवं च वाचकत्वविषययोस्तथाशब्देनोक्तेः पचतिशब्दस्यकर्तृवाचित्वं कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्कृशब्दवत्पच्येतशब्दस्यकर्मवाचित्वं कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनात्पक्वशब्दवदिति प्रयोगद्वये चशब्देन पाकादिशब्दे वैधर्म्यदृष्टान्ते सूचिते दाराः पचन्तीति दाराख्यस्य कर्तुरेकत्वेप्याख्याते बहुवचनदर्शनात्कर्तृगतसंख्यानुवर्त्तनस्य भाष्योक्तस्य हेतोस्तत्र कर्त्तरि कर्मणि वा भूतस्य विद्यमानस्य संख्याभेदस्यानुवर्त्तनादित्येवं तद्भूतोक्त्या व्याख्यातस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य कर्तुरेकत्वादिति भाष्योक्तेन कर्तृसंख्यानुवर्त्तनेन कर्तृविशेषवाचिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनं विवक्षितमिति सूचनार्थं कर्तृक- १६४।१

र्मशब्दोपात्तेत्येवं तच्छब्दोपात्तोक्त्या तद्भूतोक्तिर्व्याख्याता । श्लोकं व्याख्यातुमाह * पचतीति * यैव कर्तृवाचिनि शब्दे संख्येत्यनेन शाब्दी संख्याऽत्र विवक्षिता न वास्तवीति हेत्वसिद्धिशङ्कानिरासार्थं सूचितं देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाको देवदत्तस्य पाकावोदनस्य पाकौ शाकौदनयोः पाक इति वा वैधर्म्यदृष्टान्तसूचनायादिशब्दौ तथैव वाचकत्वमित्यनेनोक्तयोः कर्तृकर्मवाचित्वपक्षयोर्दृष्टान्ता यैर्वाक्यैरुदाह्रियन्ते तान्येवं वक्तव्यानीत्यर्थः । कर्तृकर्मविशेषवाचिदेवदत्तौदनादिशब्दोक्तसंख्याविशेषानुवर्त्तनवत्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वस्यापि कर्तृकर्मविशेषस्यापि च सामानाधिकरण्यगमकत्वद्वारा कर्तृकर्माभिधानगमकत्वोपपत्तेः कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेतुना कर्त्रभिधाने साध्ये कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वेन च हेतुना कर्माभिधाने साध्ये प्रयोगमाह * किंचेति * पचतिपच्यतेशब्दयोः कर्तृकर्मवाचित्वप्रतिज्ञायाः किंचशब्देनानुकर्षणाद्धेतोः प्रतिज्ञाकाङ्क्षा पूरणीया उभयप्राप्तौ कर्मणीति परिसंख्यायाः कर्त्रनभिधायित्वेपि कर्तृविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावात्तयानैकान्तिकत्वशङ्कानिवृत्तयेऽभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणे कृते कर्मषष्ठ्याः कर्मणोभिहितत्वेनैव निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वात्तयानैकान्तिकत्वमाशङ्क्य कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्त्रभिधाने हेतुः कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं कर्माभिधाने हेतुरिति विशिष्टहेतूक्त्यै तयोरिति विशेषणान्तरं कृतं कर्तृकर्मणोरभिहितत्वेन निमित्तेनेति विशेषणसामर्थ्यात्कर्तृकर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वहेत्ववगतेः प्रथमाविभक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतोरसिद्धत्वं न शङ्कनीयम् ॥ प्रतिज्ञानुकर्षणार्थत्वेन किंचशब्दं व्याचष्टे *इतश्चेति* हेतूक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * येनेति * प्रथमाविभक्त्यप्रतिबन्धकत्वेनासिद्धत्वशङ्कानिवृत्त्यै कारकविशेषणम् । अनभिहिताधिकारविहितोक्त्याभिहितत्वस्य निमित्तत्वे सूचितां युक्तिं विवृणोति * यदिहीति * पक्तृपक्त्वशब्दयोर्दृष्टान्तत्वोक्त्यर्थत्वेन साधर्म्यमिति श्लोकावयवव्याख्यार्थं पक्तित्युक्तम् ॥ पचतिशब्दस्य कर्त्रनभिधायित्वे साध्ये पच्यतेशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तः श्रुत्योक्तः पच्यतेशब्दस्य कर्माभिधायित्वे साध्ये पचतिशब्दो वैधर्म्यदृष्टान्तोऽर्थादुक्त इत्येवमन्यदिति श्लोकावयवं व्याचष्टे * साधर्म्यादिति * यो यद्विशेषबोधकः स तद्बोधक इति श्रोत्रादौ व्याप्तिदर्शनादेकत्वादिसं-

ख्यायाश्च संख्यान्तरपरिच्छेद्यात्कर्तुः स्वपरिच्छेद्यकर्तृव्यावर्तकत्वेन कर्तृविशेषरूपत्वात्कर्तृसंख्याबोधकत्वेनाख्यातस्य कर्तृबोधकत्वानुमानाशयतया कर्तुरेकत्वं वाच्यविषयीकृत्य येन कारणेनैकवचनं प्रयुज्यते तेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवमेतद्भाष्यव्याख्यानायैतत्सूचितं प्रयोगमाह * इतश्चेति * पचतिपच्यतेशब्दाख्यस्य धर्मिविशेषणस्य कर्तृकर्मविषयत्वाख्यस्य च साध्यधर्मविशेषणस्याधिकारतो लाभात्पचतिशब्दादिः कर्तृकर्मणोर्बोधकः कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वाद्यद्यद्विशेषबोधकं तत्तदबोधकं यथा श्रोत्रं शब्दविशेषाकारबोधकं शब्दबोधकमिति प्रयोगार्थः ॥ श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * नागृहीतविशेषणन्यायबलेन कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याबोधकत्वात्र हेतुत्वेन विवक्षितेति विप्रतिषेधोक्त्या सूचितम्। अभिधेयभावनाविनाभावद्वाराख्यातस्य कर्तृकर्मबोधकतायां मीमांसकेनाप्यभ्युपेतत्वात्सिद्धसाध्यतामाशङ्क्य तद्विशेषवाचित्वात्तद्विशेषबोधकत्वाद्वा तद्वाचित्वसाधनं कारकतद्विशेषसंख्यावाचिन्यां द्वितीयादिविभक्ताविव वृक्षत्वादिसामान्योक्त्यनपेक्षतद्विशेषशिंशपात्वादिवाचिनि शिंशपादिशब्दे पि तद्विशेषवाचित्वतद्विशेषबोधकत्वयोः सद्भावेनानैकान्तिकत्वापत्तेः कर्तृकर्मवाचित्वसिद्धये कर्तृकर्मबोधकत्वसाधनात्सिद्धसाध्यत्वपरिहारं सूचयितुमाह *नचेति * प्रयोगाभिप्रेतं साध्यमुपसंहरति * तस्माद् पीति * । यदेकत्वं वाच्यं विषयीकृत्यैकवचनं प्रयुज्यते तद्येन कारणेन पचतिशब्दे कर्तु सम्बन्धित्वेन कारणेन कर्त्ता वाच्य इत्येवं कर्तृविशेषदेवदत्तादिविशेषण संख्यान्वयस्य कर्तुर्वाच्यत्वे हेतुतया भाष्योक्तस्य विशेषणमात्रोपलक्षणत्वात्कर्तृकर्मणी पचतिपच्यतेशब्दवाच्ये पचतिपच्यतेशब्दप्रयोगे कर्तृकर्मविशेषभूतदेवदत्तौदनादिविशेषणैः सम्बद्धयमानत्वाद्यच्छब्दप्रयोगे कर्तृकर्मणी विशेषणैः सम्बध्येते तच्छब्दवाच्ये यथा पक्तृपक्तशब्दवाच्ये यच्छब्दवाच्ये च न भवतस्तच्छब्दप्रयोगे विशेषणैर्न सम्बद्धयेते यथा भावोत्पन्नाख्यातवाच्ये इत्येतद्भाष्यसूचितं प्रयोगं साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तद्वययुक्तमाह *किंचेति *श्लोकं व्याचष्टे *इतश्चेति *यत्रेत्यनेनोत्तरार्द्धोक्तवैधर्म्यदृष्टान्तं सूचितं साधर्म्यदृष्टान्तं व्याख्याय वैधर्म्यदृष्टान्तव्याख्यार्थं यत्र त्वित्युक्तम्। जातिगुणशब्दानभिधेययोरपि व्यक्तिद्रव्ययोर्विशेषणान्वयदर्शनादनैकान्तिकत्वमाशङ्क्य विशेषणान्वयान्यथानुपपत्त्या तयोरपि वाच्यत्वकल्पनेनानैका ६६५।४

न्तिकत्वपरिहारं सूचयितुमाह*नचेति ।*पञ्चानामपि प्रयोगाणां भाष्यकाराभिप्रेतत्वं दर्शयितुमाह *तदिति* कर्तृविशेषदेवदत्तादिगतसंख्यायोगित्वमात्रेण भाष्योक्तेन कथं सामानाधिकरण्यादि दर्शितं भवतीत्याशङ्क्याह*तद्गतेति*भिन्नयोरर्थयोः संख्यैक्यनियमाभावेन पचतिदेवदत्तशब्दयोरर्थैक्यं विना पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्दगतसंख्यायोगित्वायोगादेकार्थलक्षणं सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिस्तावत्स्पष्टा कारकविभक्तिप्रयोगे चानर्थक्यापत्तेराख्यातस्य कारकानभिधायित्वप्रसङ्गेन कारकवाचिना देवदत्तादिपदेन सहैकार्थलक्षणसामानाधिकरण्यायोगप्रसंगात्कारकविभक्त्यप्रयोगं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः प्रतिबन्धभावे च कर्मणि द्वितीयेत्यादिविधानादवश्यं कारकविभक्तिप्रयोगापत्तेराख्यातस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना कारकविभक्त्यप्रयोगानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं विना तद्गतसंख्यायोगित्वानुपपत्तिः कर्तृभूतदेवदत्तादिगतसंख्याविशेषानुवर्त्तनाख्यस्य तद्गतसंख्यायोगित्वस्य तद्गतसंख्याया बोधकत्वं विनायोगात्तद्गतायाश्च संख्यायास्तद्विशेषत्वात्साक्षादेव तद्विशेषबोधकत्वं विनानुपपत्तिः । अर्थान्तरस्यार्थान्तरासामान्यरूपाविशेषणान्वययोगादेवदत्तपचतिशब्दयोरैकार्थ्याभावे पचतिशब्दार्थस्य देवदत्तशब्दार्थविशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयानुपपत्तौ विशेषणान्वयं विना विशेषणवाचिशोभनादिशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः शोभनादिशब्दोक्तायाश्च संख्यायाः कर्तृगतत्वात्सामानाधिकरण्यं विनानुपपत्तिरित्येवं परम्परया कर्तृविशेषणान्वयं विना तद्गतसंख्याया योगित्वानुपपत्तिरित्याशयः । शङ्काभाष्यार्थमुपसंहरति*तस्मादिति*उच्यतइत्यादि नकेन चिद्बाध्यतइत्यन्तं परिहारभाष्यं कर्तुरवाच्यत्वे व्याख्यातश्रवणेनुष्ठेयक्रियावगमादवगमोपपत्तेर्वाच्यत्वप्रमाणार्थापत्त्यनुदयेनानुपलब्धिविरोधोक्त्यर्थतया व्याचिख्यासुराख्यातान्वयव्यतिरेकान्यथानुपपत्तिप्रभवयाऽऽर्थापत्त्याख्यातगम्यत्वावगमादनुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्य सिद्धसाधनत्वापत्तेर्गम्यत्वमात्रस्यासाध्यत्वाद्वाच्यत्वसाधनार्थं शङ्काभाष्यं तत्र त्वनुपलब्धिविरोधोस्त्येवेति परिहारसूचनार्थं भाष्यसूचितैः पञ्चभिः प्रयोगैर्वाच्यवाचकशक्तानुमीयते गम्यगमकत्वमात्रं वेति विकल्पाद्यकल्पे भाष्यं व्याख्यातुमारभते*तत्रेति*प्रतिज्ञादोषाणां सर्वप्रयोगसाधारण्येपि हेतुदोषाणां प्रतिहेतूपपादनवैलक्षण्यसूचनार्थं सामानाधिकरण्यात्ता-

वत्पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मवाचीति यदुक्तमित्युक्तम् । एकप्रमाणानुदयमात्रेणानुपलब्ध्यसिद्धेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेणानुपलब्धिविरोधायोगमाशङ्क्यार्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिरित्युक्तम् । प्रामाणान्तराणां शक्तिविषयत्वाभावादेवानुत्पत्तेरर्थापत्तिभङ्गमात्रेण सर्वप्रमाणानुत्पत्तिसिद्धिमुपपादयितुमाह *सर्वेति।* अनुमानविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *अनुमानेति* धात्वर्थस्याकर्तृकस्यापि क्व चिद्दर्शनेन कर्त्रविनाभावात्कर्तृकर्माविनाभूतार्थाभिधायित्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य प्रत्ययस्य कर्तृकर्माभिधानानभिधानविचारविषयत्वात्तद्वाच्याया भावनायाः क्व चित्कर्तृव्यभिचाराभावेनासिद्धत्वपरिहारसूचनायात्यन्तोक्तिः । तिङः कर्तृकर्मवाचित्वाभावे प्रयोगमुत्का कर्तृकर्मणोस्तिङ्वाच्यत्वाभावे प्रयोगमाह *तथेति* तिङ्वाच्यया भावनया कदा चिदत्यज्यमानत्वादित्याद्यहेत्वर्थः । भावोत्पन्नलकारेषु तिङः कर्तृकर्मविषयव्यापाराभावेप्यभिधेयाविनाभावेन प्रतीयमानत्वादिति द्वितीयहेत्वर्थः यत्तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तिङ्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तिङ्वाच्यं यथा कर्तृत्वाश्रयभूतं देवदत्तादिद्रव्यं कर्मत्वाश्रयभूतं ओदनादिद्रव्यमित्याद्यदृष्टान्तार्थः । यद्यद्वाच्येन न त्यज्यते यद्यापाराद्विनापि च प्रतीयते तत्र तद्वाच्यं यथा शिंशपाशब्दवाच्येन शिंशपात्वेनात्यज्यमानं शिंशपाशब्दव्यापाराद्विनापि च प्रतीयमानं वृक्षत्वं न शिंशपाशब्दवाच्यमिति द्वितीयदृष्टान्तार्थः । कर्तृकर्मणी नाख्यातेनाभिधीयेते कारकत्वात्करणादिवत्कर्तृकर्मोत्पन्नस्तिङ्शब्दः कर्तृकर्मणोरवाचकः । आख्यातत्वाद्भावोत्पन्नतिङ्शब्दवदिति स्वयं प्रयोगद्वयमाह *कारकत्वादिति* । भाष्यानारूढमप्येतत्प्रयोगद्वयं सम्भवादुक्तमिति सूचयितुमाह *अपीति* एवमपीति पूरणीयं सर्वेषां प्रयोगाणां लोकविरोधं शङ्कापूर्वं निरस्यति *नन्विति* अभिधेयोर्थो गवादिशब्दानां जातिर्गम्यमानो व्यक्तिद्योत्यः प्रादीनामुपसर्गाणां गमनादिस्तिष्ठत्यादिधात्वर्थः विषयो योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां पद्मत्वाद्येकार्थसमवायिपङ्कजननकर्तृत्वादिवाचिनां पद्मत्वादिः। कर्तृकर्मणोराख्यातगम्यत्वमात्रानुमानमाख्यातस्य कर्तृकर्मगमकत्वमात्रानुमानं च कस्मान्न भाष्यकृता दूषितमित्याशङ्क्य सिद्धसाधनापत्त्यैव निरस्तत्वादिति परिहारं सूचयितुमाह *यदीत्विति* । * वाच्यवाचकशक्त्यनुमानस्य लोकविरोधोक्त्यर्थतयैतदेव भाष्यं व्याख्यातुमाह *लोकेति* । * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति ९६६।३।

कुत इति । वक्तव्यं चैष वः शब्दो विनाशित्वेन साध्यत इत्यादि-शब्दाधिकरणवार्त्तिकोक्तेन च मार्गेण वर्णात्मकशब्दः कारकवाचित्वेन साध्यते स्फोटात्मको वा जातित्रिगुणाद्यात्मको वेति त्रेधाशब्दविकल्पनया शक्त्यात्मकं कारकमाख्यातवाच्यत्वेन साध्यते द्रव्यात्मकं वेति द्वेधा कारकविकल्पेन शक्तिर्द्रव्यादत्यन्तव्यतिरिक्तात्यन्ताव्यतिरिक्ता वाच्यतिरिक्ता वेति त्रेधा व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन वर्णात्मकशब्दधर्मिपक्षे तवाप्रसिद्धविशेष्यः पक्षः स्फोटात्मकपक्षे मम जात्याद्यात्मकपक्षे द्वयोर्द्रव्यात्मककारकधर्मिपक्षे तव शक्त्यात्मकपक्षे मम व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपक्षे तवात्यन्ताव्यतिरिक्तपक्षे ममात्यन्तव्यतिरिक्तपक्षे द्वयोः कारकधर्मिपक्षे वर्णस्फोटजात्यादिशब्दविकल्पनया तथैवाप्रसिद्धविशेषणः शब्दधर्मिपक्षे शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च युगपद्धर्मधर्मिविकल्पेष्वप्रसिद्धोभय इति प्रतिज्ञादोषा वैयाकरणं प्रति योज्या इत्याह * शेषा अपीति * ॥ सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकमविशेषेतं वा हेतुरिति त्रेधा सामानाधिकरण्याख्यहेतुं विकल्प्याद्यकल्पे तावदसिद्धतामाह*तथेति*वाशब्देन तृतीयः कल्पः सूचितः । संख्याद्याभिधानाभ्युपगमेपि कारकनिवृत्त्यर्थाऽऽद्यमात्रोक्तिः । शक्तिमात्रस्य कारकत्वे श्रौतसामानाधिकरण्यायोगमुपपादयति *दवदत्तादीति * । द्रव्यकारकपक्षेपि निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिरहितस्य च व्यापारायोगाच्छक्तिविशिष्टस्यैव कारकतयाभ्युपगन्तव्यत्वेन कारकाभिधानपक्षे नागृहीतविशेषणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधानापत्तेः श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं यस्मान्न युज्यते तस्माच्छक्तिकारकपक्षे सुतरां न युज्यत इत्यतिशयार्थमाह * यस्यापि हीति * । द्रव्यशब्देन सहाख्यातस्य श्रौतसामानाधिकरण्यायोगेपि शक्तिवाचिना पाचकादि- ९६७।१
शब्देन कृदन्तेन सह श्रौतसामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तेस्तात्पर्याख्यायाः सामानाधिकरण्यशब्दवाच्यत्वाद्वाच्यार्थतात्पर्यं विना श्रौतसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः कृतां च कारकाख्यशक्तिवाचित्वेपि द्रव्योपसर्जनीभूतशक्तिवाचित्वेन शक्तौ तात्पर्याख्यवृत्त्यभावान्न कृदन्तेनापि सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * शक्तीति * कारकपराख्यातप्रयोगेन कारकविभक्तिर्देवदत्तेनेति तृतीयौदनमिति द्वितीया वा

प्रयुज्यत इति न चेत्यनेनोक्तम् ॥ शक्त्यभाववादिवैशेषिकादिमतेन शुद्धस्य द्रव्यस्य कारकत्वात्कारकवाचित्वेप्याख्यातस्य द्रव्यवाचित्वोपपत्तेर्द्रव्यशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिमाशङ्क्याह * यस्य त्विति * । शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेप्येकस्य द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वे युगपदनेककारकरूपत्वापत्तेरेकशक्तिकत्वावगमाशक्तेश्च स्वाभाविकत्वेन यावद् द्रव्यसद्भावमनपाद्यकाष्ठादिद्रव्यं काष्ठैर्दहतीत्यादिप्रयोगे केन चित्करणादिकारकरूपेणावधारितं तस्य काष्ठानि दहतीति कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षा न कदा चित्स्यादिति दूषणं तुल्यमित्याशङ्कते * शक्तीति* शक्तेः कारकत्वे करणादिशक्तेः कदा चित्कर्मादिकारकान्तररूपत्वविवक्षाभावेनैतच्छङ्कोत्थानायोगाच्छक्तिमत्पक्षेत्र शक्तिपक्षत्वेनोक्तः। आविर्भूताया एव शक्तेः कारकत्वापादकत्वात्सर्वासां च शक्तीनां युगपदाविर्भावाभावे द्रव्यस्यानेकशक्तिकत्वेपि न युगपदनेककारकरूपत्वापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नेति* शुद्धस्यापि द्रव्यस्य कस्यांचित्क्रियायां करणत्वं कस्यां चित्कर्मतेति क्रियाभेदात्तत्र कारकरूपेणाभिधानोपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाभेदेऽनेककारकत्वोपपत्तावपि क्रियैक्ये यदपेक्ष्य नानाकारकरूपत्वं स्यात्तस्या पेक्षा कारणस्य क्रियाभेदस्याभावाच्छक्तिवच्च द्रव्यस्य स्वरूपेण भेदाभावान्नैककारकत्वेनावधारितस्य कारकान्तरत्वविवक्षोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * द्रव्यस्य त्विति * ॥ पाचकादिशब्दानां द्रव्यवाचित्वाभावेऽपि द्रव्यवाचिना देवदत्तादिशब्देन सह श्रौतसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेर्नशब्दद्वयस्यैकस्मिन् वाच्ये नात्पर्यं श्रौतसामानाधिकरण्यं किंतु वाच्येलाक्षणिके वा स्वभावतस्तात्पर्यं शुक्लादिशब्दानांतुसमानविभक्त्यन्तद्रव्यशब्दसमभिव्याहारनिबन्धत्वेन द्रव्यपरत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावान्न श्रौतं द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं ततश्चाख्यातस्याकृत्यधिकरणन्यायाच्छक्तिमात्राभिधायित्वे कृदन्तवत्स्वभावतः शक्तिमद् द्रव्यपरत्वाच्छ्रौतसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्याशङ्क्यस्वाभाविकैकार्थपरत्वलक्षणश्रौतसामानाधिकरण्याभ्युपगमे व्याख्यातस्य द्रव्यपरत्वाभावाच्छ्रौतद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यायोगं सूचयितुमाह * यदि चेति * शुद्धस्य द्रव्यस्याकारकत्वेन वाच्यताया दुराशङ्कित्वाच्छक्तिमतश्च शक्तिमनभिधायाभिधानशक्ते कृदन्तेष्वपि शक्तिमात्राभिधानावगमेनाख्यातस्य द्रव्यवाचित्वाशङ्काया दूरापास्तत्वाद् द्रव्यवाचिनोक्त्या स्वभावतो द्रव्यपरत्वं विवक्षितम्।प्रसंगात्सुपां कारकवाचि-

नीनां द्रव्यपरत्वनिरासः नामाख्यस्य प्रातिपदिकस्य द्रव्यपरत्वेपि धातोर्द्रव्यपरत्वनिरासायां तशब्दप्रयोगात्सुप्सु च तिङन्तेषु चेति विग्रहः कार्यः निपातोपसर्गाणां द्रव्यपरत्वनिरासस्सूचनार्थोपिशब्दः सत्वभावाल्लिङ्गसंख्याकारकान्वयार्हत्वात्सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गकारकान्तरान्वयोऽपिशब्दोक्तेषु च निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याकारकान्वयः स्यादित्यर्थः । चतुर्थं पादं व्याचष्टे * यथैवेति । * तृतीयं व्याचष्टे * ततश्चेति * तिङन्तेषु पचतीति प्रयोगे कर्तुः पचति ब्रूहीति कर्मादिकारकान्तरयोगः पक्वं भुङ्क्ष्वेत्यादिवच्चादिशब्दोक्ते पच्यत इति प्रयोगे कर्मणः पच्यते भुङ्क्ष्वेत्यादिकारकान्तरयोगः सुप्सु चौदनमिति कर्मणः पक्वेन तृप्यतीत्यादिवदोदनं तृप्यतीति करणादिकारकान्तरयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * निष्कृष्यैष्टव्यं सदभिधेयमित्येष्टव्योक्त्या शक्तिमात्रे तात्पर्याभिधानाच्छक्तिमत्परत्वनिरासोपसंहारः सूचितः । शक्तिमात्रपरत्वेपि कारकान्तरयोगः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्यासम्बन्धः समत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेन शक्तेः शक्त्यन्तरायोगाद् द्रव्यस्य चैकशक्तिवशीकृतस्य शक्त्यन्तरायोगादित्याह*तथासति हीति* काष्ठैर्दहतीति प्रयोगे करणशक्तिवशीकृतानामपि काष्ठानां काष्ठानि दहतीति प्रयोगे कर्मशक्तियोगदर्शनात्तदैवेत्युक्तं येन कारणेन शक्तिमात्रपरत्वे सति प्राधान्यं प्रतिपद्यैकया शक्त्या वशीकृतस्य द्रव्यस्य शक्त्यन्तरान्वयार्हत्वं नास्ति तेन कारणेन कारकान्तरायोग इत्यर्थः । यथा निपातोपसर्गेषु लिङ्गसंख्याराहित्यं चकारात्कारकराहित्यं च सुप्सु तिङन्तेषु च लिङ्गराहित्यं कृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धं तथा सुप्तिङन्तेषु कारकान्तराराहित्यमपि तेनैव कारणेन सिद्धमिति दृष्टान्तेन द्रढयितुमाह * लिङ्गेति * सुप्सु तिङ्क्षु च द्रव्यस्याप्राधान्यात्कारकान्तरान्वयवत्संख्यान्वयस्याप्यनुपपत्तावपि कारकशक्तिगतसंख्याभिधानात्संख्यायोगाविरोधः कारकशक्तीनां लिङ्गाभावेपि सुप्सु प्रातिपदिकार्थगताभिधानाल्लिङ्गयोगाविरोधः । श्रौतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्य हेतुतायामुभयासिद्धतामुपादितामुपसंहरति *ततश्चेति । * लाक्षणिकमविशेषितं वेति कल्पद्वयं तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वेति वाशब्देनाविशेषितकल्पस्य गृहीतत्वसूचनार्थं सहानुभाष्याविशेषितकल्पे तावदनै-

कान्तिकतामाह * अथेति । * श्रौतत्वविशेषणपक्ष एव हेतोः साध्याविशिष्टत्वलक्षणप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनान्यतरासिद्धत्वं वक्तुमारभते * यच्चेति । * अधिकरणशब्दस्याश्रयवाचित्वात्कस्माद्वाच्यत्वं विनार्थस्य शब्दाधिकरणत्वं न भवतीत्याशङ्क्य मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वेनानाश्रयत्वाद्वैयाकरणमते त्वाकाशाश्रयत्वादित्याह * सर्वेति । * वाच्यत्वे तु विषयत्वाख्याधिकरणतायुक्तेत्याह * वाच्यस्येति । * विषयवाचित्वे ऽधिकरणशब्दस्य गौणलाक्षणिकयोरपि विषयत्वोपपत्तेः कथं वाच्यत्वोक्त्यापत्तिरित्याशङ्क्य श्रौतत्वविशेषणाद्वाच्यत्वोक्त्यापत्तिमाह*तदपीति । * श्रौतसामानाधिकरण्यशब्दैनैकार्थवाचित्वोक्तावपि कथं प्रतिज्ञार्थैकदेशतेत्याशङ्क्यैवंविधप्रयोगापत्तेरित्याह * ततश्चेति *। एवं च सति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं भवतीत्याह * ततश्चानित्यइति । * शब्दयोः सामानाधिकरण्यं शब्दबुद्ध्योर्वार्थयोर्वार्थबुद्ध्योर्वेत्यवंप्रकारैरादिशब्दादेकार्थसमवायलक्षणमेकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणं वैककार्यजनकत्वलक्षणं वेत्येवंप्रकारैश्च विकल्पैः सामानाधिकरण्यं विकल्प्य तदूभूताधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकपदानि तावद्वर्णा वेत्युपक्रम्यैकार्थसमवायेपि सर्वेषां व्योम्नि तुल्यतेत्येकार्थसमवायलक्षणशब्दसामानाधिकरण्यनिरासाद्वचङ्ग्यास्तावत्पृथग्भूताः पदार्थाः पदभेदतइत्येकार्थप्रतिपादनलक्षणानिरासात्तथा तद्विषयाप्येतैर्बुद्धिर्नैकोपजन्यते जातु स्वविषया बुद्धिः प्रतिशब्दमसावपि न चैकज्ञानजननं भिन्नैस्तैः क्रमवर्त्तिभिरित्येककार्यजननलक्षणनिरासादेकात्प्रवृत्तिता तुल्या घटहस्त्यादिधीष्वपीत्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थबुद्धिसामानाधिकरण्यनिरासादत एव विशिष्टाधीस्ताभिर्नैकोपजन्यत इत्येककार्यजननलक्षणनिरासान्न चैकव्यक्तिवृत्तित्वे प्रमाणं गोत्वशुक्लयोरित्येकार्थसमवायलक्षणपदार्थसामानाधिकरण्यनिरासान्न च वस्त्वन्तरारम्भः । पदार्थैस्तदनुग्रहादित्यादिना चैककार्यजननलक्षणसामानाधिकरण्यनिरासात्तेनैव न्यायेननियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदात्स्यादिति षष्ठान्तपूर्वपक्षसूत्रेऽर्थयोरत्र सामानाधिकरण्यं न शब्दयोरिति भाष्ये व्यतिरेकशब्दभेदादित्यर्थान्यत्वहेतुव्याख्यार्थे वक्ष्यमाणेन च पशुत्वान्वयेपि गवादौ छागत्वव्यतिरेकादर्थैक्ये च पशुः छाग इति शब्दभेदानर्थक्यापत्तेरित्यनेन न्यायेनासिद्धत्वमुद्भावनीयम् । अर्थयोरेकव्यक्त्याधा-

रत्वाच्छब्दयोर्वा गम्यमानैकार्थत्वात्सामानाधिकरण्यस्य गवाश्वादि-शब्दानामेकार्थवाचित्वाभावेऽप्येकाधारार्थद्वयवाचित्वलक्षणसामानाधिकरण्याविशेषादनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयमित्याह * तदभूतेति * । मीमांसकैरपि गोशुक्लादिशब्दानां सामानाधिकरण्याभ्युपगमात्सर्वप्रकारं विकल्पेष्वसिद्धत्वोद्भावनमयुक्तमित्याशङ्क्य परमार्थतः सामानाधिकरण्यसद्भावेऽप्यनुमानव्यवहारकाले वादिनं पराजेतुं सर्वप्रकारं विकल्प्यासिद्धत्वोद्भावनं युक्तमिति व्यवहारकालविशेषणेनोक्तम् ॥ कर्तृकर्माविनाभूतार्थवाचित्वादिभिश्चानुमानविरोधायोक्तैर्हेतुभिस्तिङः कर्तृकर्मवाचित्वनिरासेन मुख्यसामानाधिकरण्यनिरासादसिद्धतोपपादनीयेत्याह * अनुमानेति । * तैरेव हेतुभिस्तुल्यबलत्वाभ्युपगमे सप्रतिसाधनतापि वाच्येत्याह * सप्रतिसाधनता वेति । * यथा च पक्षहेतू विकल्पदूषितौ तथादृष्टान्तोपि शक्तिपरत्वाशयेन शक्तिमत्परत्वाशयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे साध्यहेतुविकलत्वाभ्यां दूषणीयइत्याह * दृष्टान्तोपीति । * शक्तेः शक्तिमतो वा कारकत्वे शक्तेरवाक्त्यविकरणन्यायेनाख्यातेष्विव कृदन्तेष्वपि वाच्यत्वान्न वैयाकरणमते मीमांसकमते वा साध्यविकलत्वं संभवतीत्याशङ्क्य शक्त्यभिधानोक्त्या शक्तिपरत्वस्य विवक्षितत्वाच्छक्तिमतश्च कारकत्वे शक्तावकारकत्वेपि नैव तात्पर्यायोगाच्छक्तेरपि कारकत्वेपि कृदन्तवैलक्षण्येन सुप्तिङन्तेषु शक्तिमात्रपरत्वोक्त्या कृदन्तानां शक्तिमात्रवाचित्वेपि शक्तिमत्परत्वस्योक्तत्वाच्छक्तिमात्रपरत्वाशयेन दृष्टान्तोक्तौ भवत्येवमेतद् द्वयेपि साध्यविकलतेति परिहारसूचनार्थं नहीत्युक्तम् । हेतुविकलत्वोपपादनार्थं यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यमित्यादिवार्त्तिकोपपादिता देवदत्तवचनत्वादिति हेत्वर्थापत्तिःपरामृष्टा। द्वितीयकल्पे कारकशक्त्यभिधानाख्यसाध्यधर्मस्य यो विशेषः स्वप्रधानशक्त्यभिधानं नाम तद्विपर्ययद्रव्योपसर्जनीभूतशक्त्यभिधानापेक्षर्द्धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * पाचकादीति * लाक्षणिकत्वविशेषणकल्पे प्रागनुभाषितेऽपि लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य वाद्यनभिमतत्वेनाद्य विकल्पमात्रत्वसूचनायान्ते धर्मस्वरूपविपरीतसाधनत्वलक्षणं हेतोर्विरुद्धत्वमाह * अथवेति * श्रौतस्यैव सामानाधिकरण्यस्य वादिनो हेतुतयाभिप्रेतत्वा- ९६९।२
ल्लाक्षणिकसामानाधिकरण्यस्य हेतुता वाच्येत्याद्य दोषोक्त्युपपा-

दनार्थं यदेत्युक्तम् । अस्य विकल्पस्यानावश्यकत्वसूचनायाऽथवा-शब्दः । गौणत्वविशेषणकल्पोऽपीतरशब्देन सूचितः । गौणलक्षणावृत्योरपि शब्दवाच्यत्वाभावेऽर्थस्य शाब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेः शब्दस्य वाचकत्वावगतेर्विपक्षाभावाद्विरुद्धत्वायोगमाशङ्क्याशब्द-स्वरूपनिमित्तबोधकत्वाभावेऽपि तात्पर्याख्यशब्दव्यापारस्य सर्वत्र भावाच्छाब्दत्वेनार्थान्तरान्वयोपपत्तेः सर्ववृत्तीनां वाजहत्स्वार्थत्वस्य तत्सिद्धिसूत्रे भाष्यकृतार्थाभिधाने सूत्रे चार्थेन नित्यसंयोगादित्यसं-योगादित्यवयवेन सूत्रकृतोक्तत्वाद्वाचकत्वाभावेन विपक्षत्वोपपत्ति-माह*न चेति*परेष्वपि प्रयोगेषु सर्वे पूर्वोक्ताः पक्षदोषाः सप्रतिसा-धनत्वं च हेतुदोषः साध्यविकलत्वं च दृष्टान्तदोषजातं योज्यमित्याह * एवमिति * सामानाधिकरण्यविकल्पोक्तहेतुदृष्टा-न्तदोषनिवृत्त्यै यथासंभवोक्तिः । परेषु प्रयोगेष्वसाधारणान् दोषा-न्विवक्षन् कर्तृकर्मवाचिदेवदत्तौदनादिपक्षोक्तसंख्यानुवर्त्तमाना-दिति द्वितीयप्रयोगस्थं तावद्धेतुं देवदत्तादिपदेन कारकशक्ति-गता संख्योक्तेत्याशयेनायं हेतुर्द्रव्यगतोक्तेत्याशयेन वेति विकल्प्या-द्यकल्पे शक्त्याश्रितायाः संख्याया देवदत्तादिपदवाच्यतया केन चिदनिष्टत्वादसिद्धत्वेन दूषयति *तद्धेति* निपातोपसर्गेष्विव तिङ्ष्वपि द्रव्यस्योपसर्जनत्वेन कथंचेल्लक्ष्यमाणस्यापि संख्यान्वया-योगादप्रधानभूतस्यापि च संख्यान्वयाभ्युपगमे लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृदन्तवैलक्षण्येन सिद्धमिति वार्त्तिकायोगापत्तेः शक्त्यात्मककारकाश्रिताः संख्या देवदत्तादिपदवाच्यतया केन चिन्नेष्यन्ते द्रव्याश्रितत्वाद् देवदत्तादिपदवाच्यानां संख्यानामि-त्यर्थः । द्वितीयकल्पेन देवदत्तादिपदोक्तकारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्य-गतसंख्योपादानादिति हेत्वर्थापत्तेर्न केवलमसिद्धत्वं किंतु पाचका-दिशब्दे कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतसंख्योपादानस्य तथाविधद्र-व्यपरत्वेन सह प्राप्तिदर्शनाद्यत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यगतां संख्या-मसावाख्यातशब्द उपादत्ते तत्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यपर इति प्रतिज्ञापत्तेरभ्युपगमविरोधाख्यः पक्षदोषोपि स्यादित्याह * अथ त्विति * शुद्धद्रव्यवाचित्वप्रतिज्ञायाः प्रकृतानुपयोगेनानाशङ्क्य-त्वात्कारकशक्त्याश्रयभूतद्रव्यवाचित्वे च दृष्टान्ताभावात्तात्पर्याशया वाचकोक्तिः । अभ्युपगमविरोधोपपादनार्थं वैयाकरणो व्याख्या-

तस्य द्रव्यपरत्वं नेच्छतीत्युक्तम् । कर्तृकर्मशक्तिलक्षितद्रव्यगतसंख्योपादायिनि पक्तृपक्वादिशब्दे कर्तृकर्मशक्ति [१वाचित्वेदर्शनाद्योपलक्षितगतसंख्योपादायी स तद्वाचीति व्याप्तेराख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तिसामान्यवाचित्वे साध्ये तल्लक्षितकर्तृकर्मशक्ति] व्यक्तिगतसंख्योपादायिनो व्याख्यातस्य गौणं शक्तिमत्संख्योपादायित्वं शक्तिवाचित्वे साध्ये हेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रसह्यकारित्वादिसिंहगुणानभिधायिन्यपि सिंहशब्दे प्रसह्यकारित्वादिगुणलक्षितदेवदत्तगतसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेर्गुणगुणिनोर्वा भेदोपचाराद् देवदत्तसंख्यावाचिन्यपि सिंहशब्दे गौणप्रसह्यकारित्वादिगुणसमूहसंख्यावाचित्वाख्यहेतुवृत्तेरनैकान्तिकतामाह * यदि त्विति * पाचकादिशब्दे च कृदंशो दृष्टान्तो विभक्त्यंशो वेति विकल्प्याद्ये कल्पे हेतुविकलत्वं, द्वितीये साध्यविकलतेत्याह * पाचकादौ चेति * तेनाख्यातस्य कर्तृसंख्यावाचित्वेन हेतुना कर्तृवाचित्वे साध्ये कर्तृतत्संख्ययोर्वाचिका तृतीया विभक्तिर्दृष्टान्तयितव्या नतु पाचकशब्द इत्याह * तेनेति * सैव तर्हि दृष्टान्तोस्त्वित्याशङ्क्य तृतीयावत्कर्तृसंख्यावाचित्वात्कर्तृवाच्याख्यातमित्येवंविधप्रयोगपक्षे हेतुसाध्यविकल्पनिमित्तहेतुदृष्टान्तदोषासंभवेपि कर्तृवाचिदेवदत्तादिपदसामानाधिकरण्यहेतुके प्रयोगे यथानुपलब्धिविरोधादयःपक्षदोषाःसप्रतिसाधनत्वं च हेतुदोषो विकल्पान् विनैव धर्मिविकल्पे नच प्रसिद्धविशेष्यत्वं पक्षदोष इति दोषाः संभवन्ति तथास्मिन्नपि प्रयोगे संभवन्तीत्याह * तत्रापीति * यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति व्याप्तिविवक्षया चास्मिन् प्रयोगे गोव्यक्त्यनभिधायिन्यपि गोशब्दे व्यक्तिसंख्यावाचित्वदर्शनादनैकान्तिकतापि स्यादित्याह * इदमिति * इदमपरं दूषणं यदुतानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । व्यक्तिवाचितायाश्चाऽऽकृत्यधिकरणे निरस्तत्वान्न व्यक्त्यभिधानवादिनापि वैयाकरणेन गोशब्दस्यापि पक्षत्वाभ्युपगमेनानैकान्तिकता परिहर्तुं शक्येत्याह * नवेति * सर्व्वकारकाणां भावनागम्यत्वाविशेषाद्धात्व्यत्वं विना कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्वययोगाशयेनाख्यातं कर्तृवाचिकर्तृसंख्यावाचित्वात्तृतीयावदिति प्रयोगस्य तृतीयान्तपदोदाहर्तव्यत्वोक्त्या सूचितत्वाद्यद्यद्गतसंख्यावाचि तत्तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षानुप-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्तेर्गौशब्देनानैकान्तिकत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य कर्त्रनभिधानानुमानस्याभिधानशक्तिग्राहकयोग्यार्थापत्त्यनुदयलक्षणलक्षणाभाव्याख्यप्रमाणोपबृंहितत्वेन दृढतया बलीयस्त्वान्नेति शङ्काभाष्योक्तकर्त्रभिधानानुमानबाधकत्वे तत्तावत्प्रत्यक्षवद् दृढतया बलीयस्त्वान्न केनचिद्बाध्यतइति भाष्येणोक्तपाचकादिशब्ददृष्टान्तेन कर्तृविशेषवाचिदेवदत्तादिशब्दोक्तसंख्यानुवर्त्तनेन हेतुना कर्तृवाचित्वसाधने हेत्वसिद्ध्यादिदोषदुष्टत्वेन कर्तृवाचित्वानुमानस्य दौर्बल्याद्बाधो युक्तः। तृतीयादृष्टान्तेन तु कर्तृसंख्याश्रयत्वेन हेतुनाऽऽख्यातस्य कर्तृवाचित्वसाधने दोषाभावाद्विशेषणभूतकर्त्रभिधानं च विना कर्तृविशिष्टसंख्याभिधानाशक्तेः कर्तृविशिष्टसंख्योक्त्यन्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्युपबृंहितत्वेनानभिधानानुमानवदभिधानानुमानस्यापि प्रत्यक्षवद् दार्ढ्यान्न बाधा. युक्तेत्येकवचनेत्यादिभाष्येणाशङ्क्य बाधायोगेपि सप्रतिसाधनतावदपरिहार्येति कतरदिति भाष्येणात्रानुमानद्वयमध्ये कतरदनुमानं कतरदनुमानं बाधितुमर्हतीत्यावृत्ताभ्यां कतरदनुमानशब्दाभ्यामेकस्यामावृत्तौ प्रथमान्ताभ्यामन्यस्यां द्वितीयान्ताभ्यां वदतोक्तं तथापि संदेहापत्तेर्न निर्णयः स्यादित्याशङ्क्य यथेति भाष्येण कर्तृसंख्यावाचित्वादिति परकीयहेतोः सामान्यव्याप्तिविवक्षयानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यैवमिति भाष्येणानभिधाननिर्णयस्य कृतत्वात्तद्व्याख्यार्थं गोशब्देनानैकान्तिकतोक्तेति सूचयितुमाह * कतरदिति * सर्वकारकानां गम्यमात्रत्वाविशेषेपि कर्तुरसाधारण्येन संख्यान्वयस्य विस्तरेणोपपादितत्वाद्विशेषणावगतिमात्रेण च विशिष्टाभिधानस्योपपादितत्वात्कर्तृविशिष्टसंख्योक्त्यन्यथानुपपत्तेः क्षीणत्वेनोपबृंहकत्वायोगात्तृतीयायाश्च कर्तृवाचित्वस्यानन्यथासिद्धकर्तृप्रतीतिप्रयुक्तत्वेन कर्तृसंख्यावाचित्वस्याप्रयोजकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तसाहित्यलक्षणाया व्याप्तेर्विशेषरूपेणासंभवसूचनार्थो सामान्यव्याप्तेर्विवक्षयानैकान्तिकत्वोक्तिर्युक्तेत्याशयः ॥ तृतीयप्रयोगस्थं कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति हेतुं सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं हेत्वर्थो यत्किंचित्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वं वेति विकल्प्याद्यकल्पे प्रथमायाः कारकत्वाश्रयभूतद्रव्यपरत्वेन कारकविभक्तित्वेपि प्रतिबन्धाभावादसिद्धतामाह * यदपीति * द्वितीयकल्पे कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठ्या प्राप्तायामुभयप्राप्तौ

कर्मणीति पुनर्वचने कर्तृषष्ठीपरिसंख्यार्थत्वेन कर्तृषष्ठ्यपवादतया कारकविभक्तिषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकत्वमभिहितत्वेन निमित्तेन कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादिति विशिष्टहेत्वभ्युपगमेपि कर्मवाचिन्यां षष्ठ्यां कर्मणोभिहितत्वेन निमित्तेन कर्तृषष्ठीप्रतिबन्धकत्वसद्भावादनैकान्तिकतेत्याह * अथेति * एतदेव विवृणोति *उभयेति* येन यत्कारकविभक्तिः प्रतिबध्यते तस्य तत्कारकाभिधाननिमित्ततत्कारकविभक्तिप्रतिबन्धकताया हेतुत्वेन विवक्षितायाः कर्माभिधाननिमित्तकर्तृषष्ठीप्रतिबन्धिकायां कर्मषष्ठ्यामभावादनैकान्तिकत्वपरिहारं तयोरभिहितत्वेनेति वार्त्तिकस्थेन तयोरिति विशेषणेन सूचितं दूषयितुमनुभाषते * यस्विति *तिङ्वाच्यभावनावगतत्वेन निमित्तेन तिङः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकतयाऽभिधाननिमित्तत्वाभावाद्विशेषणासिद्ध्यापत्तेः कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य हेतुत्वापादानसूचनेन दूषयति*तस्मादिति*श्लोकं व्याचष्टे* पचतीति*भावनया कर्तृत्वावगमात्कारकान्तरस्याप्यवगमोपपत्तेः कर्तृतैव देवदत्तस्येत्यवगमस्य कर्तृविभक्तिं विनायोगादवगममात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरभिधाने त्वभिहितत्वेनैव विशेषेण कारकान्तराव्यावृत्तिसिद्धेः कर्तृविभक्तिं विनापि कर्तृतैवाख्यातसामानाधिकरण्येनोक्तस्य देवदत्तस्येत्यवगतिसंभवादभिधानमेव प्रतिबन्धे निमित्तमित्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्कते*कथं पुनरिति* असितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणादित्यादिवार्त्तिकोक्तेन न्यायेन कारकान्तराणां व्यभिचाराद्व्यावृत्तिमाशङ्क्य यत्राव्यभिचारस्तत्राभिधानं विना व्यावृत्त्ययोगसूचनायानेकेत्युक्तम् । एकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति * योग्यतेति * देवदत्तस्य सामान्यतः कारकत्वावगमं विना योग्यतया विशेषनिर्णययोगात्सामान्यतः कारकत्वमुपपादयितुमाह*न चेति*एकदेशिनः परिहारमुपसंहरति *तस्मादिति* पूर्वपक्षव्यापकत्वेनैनं परिहारं दूषणपरिहारायैकदेशी स्वाशयं विवृणोति*अर्थेति*काष्ठादीनामप्याख्यातान्वयान्यथानुपपत्त्या सामान्यत. कारकत्वेऽवगते योग्यतया विशेषनिर्णयोपपत्तिरुक्तेत्यनेनोक्ता॥ पूर्वपक्षैकदेश्याशयं दूषयति *तादिति* एकदेशी
६७१।३ स्वाशयोपपादनार्थं काष्ठादीनां कर्तृत्वप्रतीतिमपह्नुते*आहेति*कर्तृत्वप्रतीतेः सर्वस्वसंवेद्यत्वस्यान्यथासिद्धिं नानेत्यनेनोक्तामुपपादयितुं

यस्त्वित्यनेन कारकविवेकस्य निपुणदृशां स्वसंवेद्यतोक्ता ॥ निपुणदृक्स्वसंवेद्यत्वमेवोपपादयति*तथा हीति*श्लोकं व्याचष्टे* यं हीति* आख्यातसामानाधिकरण्यस्य कर्तृत्वभ्रान्तिहेतुत्वेन कर्तृत्वोपचारात्सामानाधिकरण्येनाभिधीयमानस्थाली तस्यैव धारणाख्यस्य व्यापारस्य साधनात्तदेवाधिकरणत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ अधिकरणत्वे स्थाल्याः कर्तृत्वाभिधानानर्थक्यमाशङ्क्य भ्रान्त्या भासमानकर्तृत्वाभिधानाभ्युपगमेप्यधिकरणत्वानपह्नवोक्तिसामर्थ्यप्रदर्शनार्था कर्तृत्वाभिधानोक्तिः ॥ वस्तुतस्तु कर्तृत्वापादकव्यापारान्तरासाधनेन स्थाल्यां निरालम्बनकर्तृत्वाभिधानायोगाद्वस्तुनोऽधिकरणत्वेन स्थितत्वादधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यत इति कल्पितं सच्छेत्तुं भवतीत्याह * तस्मादिति * । अधिकरणतोक्तेः सिद्धान्त्यनभिमतत्वसूचनार्थं कल्पितं वरमित्युक्तम् ॥ यदा च स्थाल्यादेर्वस्तुतः कर्तृत्वं नास्ति तदा प्रथमान्तैः स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां निरालम्बनकर्तृत्वोक्तिदोषापत्तेरपि कर्त्रर्थाख्यातवाच्यता युक्तेति सूचयन् कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधाननिमित्तकत्वे धिकरणादीनां तत्संख्याया वाऽऽख्यातवाच्यत्वाभावादधिकरणाद्यभिधानहेतुकस्याधिकरणादिसंख्याभिधानहेतुकस्य वा सप्तम्यादिकारकविभक्तिप्रतिबन्धस्य स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगेष्वयोगापत्तेर्न कारकविभक्तिप्रतिबन्धस्याभिधानहेतुकतायुक्तेत्याह *लकारेति * ॥ तयोरभिन्नत्वेनेति षष्ठ्यास्तयोः संख्याया अभिहितत्वेन निमित्तेनेति संख्याव्यतिरेकजानितत्वाभ्युपगमेप्यभिधानस्य निमित्तत्वायोगसूचनार्थं तिङा चेत्युक्तम् । आख्यातप्रत्ययस्य कारकवाचितायाः लः कर्मणि चेति लकारद्वारा संख्यावाचितायाश्च बहुषु बहु वचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति तिङ्प्रत्याहारग्राह्यबहुवचनादिद्वारान्वाख्यानादधिकरणादिष्वित्यत्र लकारोपादानेन तिङा चेत्यत्र च तिङुपादानेनाधिकरणादेस्तत्संख्यायाश्चाख्यातानभिधेयत्वेन्वाख्यानस्य प्रामाण्यं सूचितम । स्थाल्यादिशब्दैः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वोक्तौ वैयाकरणेन नन्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र सभवतीति वदता स्वयमेवाभ्युपेतत्वादपगमनीयमित्यनिष्टापत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याभ्युपगमनीयत्वोक्तेरवास्तवार्थाभ्युपगमदोषापत्त्युक्तर्व्यर्थत्वसूनार्थं बलादित्युक्तम् ॥ अवगतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुत्वं कर्तृत्वादिकारकविशेषस्य योग्यता देवदत्तादिग-

तत्वव्यवस्थोपपत्तेस्तत्सिद्ध्यै कारकविभक्त्यनपेक्षा[क्तेस्तिङुक्तसंख्याया योग्यतयैव सर्वकारकान्वयस्याप्यवगमात्सर्वकारकाणां स्वरूपावगत्यै संख्यावगत्यै वा कारकविभक्त्यनपेक्षा] पक्षेस्तिङुक्तभावनातः सर्वकारकावगमेन निमित्तेन तिङः सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धकत्वप्रसंगात्संख्यावगतिमात्रस्यापि कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुता युक्तेत्याशङ्क्य तिङुक्तायाः संख्यायाः सर्वकारकान्वययोगादेकेनैव कारकेणान्वयावगतेः कारकान्तराणां संख्यावगत्यै यथा स्वकारकविभक्त्यपेक्षोपपत्तेः कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वेन निमित्तीभूतस्य कारकावगमस्य संख्यावगत्यर्थत्वेन कारकविभक्त्यर्थवत्वोपपत्तौ कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वाख्यसहकार्यभावात्कारकावगमेपि कारकविभक्तिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्निमित्तत्वाविघातं सूचयितुमाह*अनभिधानेत्विति*। सिद्धफलत्वोक्त्या कारकविभक्त्यानर्थक्यापादकत्वस्य सहकारित्वे ऽभिहिते तस्य सहकारित्वोपपादनार्थं कारकविभक्तिः। कारकसंख्यावगत्याख्येन फलेन फलवत्त्वं विशेषणं कृतम्॥ अवगतिमात्रस्य निमित्तत्वे सर्वकारकविभक्तिप्रतिबन्धापत्तेर्न तस्य निमित्तता युक्तेति परिहारसूचितशङ्काशयमाह*नन्विति*॥ काष्ठादीनि पचन्तीति प्रयोगे सर्वकारकविभक्त्यनुत्पादमङ्गीकृत्यानिष्टापत्त्युक्त्ययोगमाशङ्क्य *सर्वदैवेत्युक्तम्*॥ शङ्काशयनिरासार्थं परिहर्त्ता स्वाशयमाह
७२.२ *नैष इति*॥ शङ्किता स्वाशयं विवृणोति * न त्विति*॥ परिहर्त्ता स्वाशयं विवृणोति*कथमिति* एकस्यापि क्रियादेरनेककारकान्वयदर्शनादेकत्वमात्रस्य सर्वान्वयिशक्तिहेतुत्वायोगमाशङ्क्य सकृदुच्चरितातिङ्वाच्यसंख्यापरिच्छेद्यतया युगपत्सर्वकारका [[2]लोचने प्रत्येकालोचनादेकत्वात्यागेन बहुत्वापत्तेर्हेतुत्वं सम्बद्ध्यमात्रायां चेत्यनेनोक्तम्॥ संख्याया युगपत्सर्वकारकान्वययोगेपि विकल्पेन सर्वकारकान्वयोपपत्तेः कदाचित्स्थाल्यादिभिरप्यन्वयसंभवात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धोप्यवगतिमात्रस्य हेतुत्वे प्रसज्येतेत्याशयेन शङ्कते * विकल्प इति*। विकल्पाभ्युपगमेपि प्रथमान्तनां विना तिङ्वाच्यसंख्यान्वयाभावात्प्रथमारहितेषु स्थाल्यादिषु कारकविभक्त्यानर्थक्यापत्त्याख्यसहकार्यभावात्सप्तम्यादिप्रतिबन्धाभावोपपत्तेर्नावगतिमात्रस्य हेतुत्वविघातापत्तिरित्याशयेन परिहरति*इष्ट एवेति*एकत्वसंख्याया युगप-

१इति प्रथमे धिकः पाठ। २ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति।

सर्वकारकान्वययोगेपि बहुत्वसंख्याया युगपत्सर्वकारकान्वयोपपत्तेर्बहुवचनान्ताख्यातप्रयोगे सर्वसाधारण्यसंभवाद्वगतिमात्रस्य हेतुत्वे कारकविभक्त्यभावप्रशक्तेर्न तस्य प्रतिबन्धहेतुतेत्याशयेनाशङ्कते *यदा तर्हीति* कारकैक्येप्यादधीयातामिति द्विवचनवत्कारकाश्रयभूतबहुत्वाद्यजेरन्निति बहुकरूपकारकव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तावनेककारकान्वयनिश्चयायोगमाशङ्क्याख्यातोक्तायाः संख्यायाः साक्षाद्भावनालक्षितकारकान्वयसंभवे कारकद्वारलक्षितद्रव्यान्वययोगाद् द्रव्यान्वयाभ्युपगमे च दम्पत्योर्द्वयोर्यागे कर्तृत्वाद्यजेतेत्येकवचनायोगापत्तेः पारम्पर्यलक्षितत्वेनैव चैकरूपकारकव्यक्तिभिरप्यन्वयायोगादनेकविधकारकान्वयनिश्चयोपपत्तिसूचनार्थं संभवं धातुमात्रेण विवक्षित्वा समित्युपसर्गस्थाने विविधत्ववाची वीत्युपसर्गः प्रयुक्तः प्रथमापेक्षया कारकविभक्तयो विभक्त्यन्तरत्वेन विवक्षिताः ॥ अनेकविधानामपि कारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्रधानत्वेन वा तुल्यत्वविवक्षायां सर्वकारकविभक्त्यभावस्येष्टत्वादनिष्टापत्त्युक्त्ययोगोक्त्या परिहरति * इष्ट एवेति * स्थाल्यामोदनं काष्ठैर्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः पचन्तीति प्रयोगे तु बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वेन विवक्षिततया कारकान्तरगमनाशक्तेः कर्तृमात्रे पर्यवसानात्कारकान्तराणामनवगतसंख्यावगत्यर्थतया कारकविभक्त्यन्तरार्थत्वोपपत्तेः पूर्ववत्सहकार्यभावेनैव सप्तम्याद्यप्रतिबन्धसंभवान्नावगतिमात्रस्य हेतुत्वव्याहतिरित्याह *यदा त्विति * तदानीं न कारकान्तराणि गन्तुं शक्नोतीति कृत्वा कर्तृमात्रे पर्यवस्यति ततश्च कारकान्तराणां संख्यावगत्यै स्वविभक्त्यपेक्षोपपत्तेर्न विभक्त्यन्तराभावप्रसंग इत्युक्ते वचनेच्छया वस्तुरचनाशक्तेः शब्दस्य चेच्छामनपेक्ष्य वस्त्वनुसारित्वात्सर्वकारकान्वयार्हस्य बहुत्वस्य कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य यद्वा भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इति वार्तिकोक्तात्कारकान्तरेभ्यः कर्तुः प्राग्गम्यमानतया प्राथम्यात्तदधीनत्वादितरकारकसमाधानस्येति वार्तिकोक्ताच्च कारकान्तरसमाधातृत्वेन प्राधान्यात्कर्तृमात्रगतत्वसंभवोक्त्या तन्मात्रगतत्वविवक्षोपपादने कृते प्राथम्यप्राधान्याभ्यां प्राक्कर्तृन्वेयेपि कारकान्तराणामपि संख्यापेक्षत्वात्तदन्वयस्यापि पश्चादुपपत्तेः कर्तृमात्रगतत्वविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रातिपदिकमात्रप्रयोगायोगात्तदनु-

ग्राहायावश्यंप्रतिकारकप्रातिपदिकं प्रयोज्यविभक्तयुक्तसंख्यान्वयात्कारकान्तराणां नैराकाङ्क्ष्यसंभवात्कर्त्रन्वयमात्रेण निराकाङ्क्षायाः संख्यायाः कारकान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्ष्योत्थापनायोगात्पश्चादपि कारकान्तरान्वये कारणं नास्तीति तदतिक्रमेत्यनेनोक्ते प्रथमयैव तर्हि सर्वकारकाणां संख्यान्वयसिद्धेर्योग्यतया च कारकविशेषव्यवस्थासिद्धेः कारकविभक्तयानर्थक्यस्य सहकारिणः संभावाद्याहन्येतैवावगतिमात्रस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतुतेत्याशङ्क्य स्थाल्यादीनां योग्यतयैवाधिकरणत्वादिरूपकारकान्तरत्वावगतेः कर्त्तारं प्रति तदधीनप्रवृत्तित्वलक्षणगुणभावावगमसंभवेपि सप्तम्यादिविभक्तिश्रुत्यैव गुणभावप्रदर्शनार्थत्वेन कारकविभक्तयर्थवत्त्वोपपत्तिसूचनार्थं यदा कारकान्तराणि श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानीत्युक्तम् । कर्तृव्यक्तिबहुत्वात्कर्तृकारकैक्येपि बहुत्वोपपत्तिसूचनार्थं कर्तृष्वेवेति बहुवचनम् । प्राथम्यप्राधान्यरूपाद्विशेषात्कर्तुरेवं संख्यान्वयार्हत्वे कारकान्तराणां च कर्त्तारं प्रति गुणभावे सति शब्दस्य वस्त्वनुविधायित्वाद्वचनेच्छामात्रेण च वस्तुरचनाशक्तेरेवाविद्यमानस्य सर्वकारकाणां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण समप्राधान्येन च तुल्यत्वस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्सर्वदा तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः कारकान्तरगमनाशक्त्यापत्तेः कर्तुरेव तिङ्वाच्यसंख्यान्वयार्हत्वाद्देवदत्तस्य कर्तृत्वाभावे तिङो देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनायोगापत्तेरनेककारकसन्निपातेपि देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमित्यवगतिः संभवतीति स्वमतेन कथं पुनरिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षशङ्कापरिहारं सूचयन् सर्वेषां संख्यान्वयार्हत्वरूपेण तुल्यत्वविवक्षायां कारकविभक्त्यभावस्येष्टत्वोक्तिरयुक्तेत्येकदेशिनं प्रति सिद्धान्त्याह * यदीति * देवदत्तस्य कारकान्तरत्वव्यावृत्त्या कर्तृत्वावधारणे देवदत्तपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्तेर्हेतुतां संख्यया कर्तुः सदानतिक्रमितव्यत्वोक्त्या सूचितामजानन्नेकदेशी सर्वेषां यथायथं कारकविशेषावधारणं मत्वा तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमे स्थालीकाष्ठादीनां योग्यतावशेन कर्तृत्वव्यावृत्त्याधिकरणत्वाद्यवधारणात् स्थाली पचतीति काष्ठादीनि पचन्तीति वा प्रयोगः कदा चिदपि न सुज्येतेत्याशङ्कते *कथं तर्हीति * । सिद्धान्ती स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगे संख्यया

कर्त्रतिक्रमो युक्तः स्थाल्यादीनां कर्तृत्वविवक्षा वेति संप्रधारणपूर्वं कर्तृविवक्षौचित्योक्त्या प्रयोगोपपत्तिमाह *उच्यत इति *॥ कर्त्रभिधानपक्षे कर्तृसंख्ययोरेकशब्दोक्तत्वेनान्योन्यनियमात्कर्त्रनतिक्रमावगतेः स्थाल्यादीनां तिङ्वाच्यसंख्यानुवर्तनान्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वविवक्षाशङ्कयेतापि सापि त्वधिकारणादिप्रतिपत्तिहेतुभूतधारणादिव्यापारातिरिक्तव्यापाराभावेनैकदेशिना निरस्ता। अनभिधानपक्षे तु कर्तृत्वविवक्षायाः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात्सप्तदशप्राजापत्यानिति बहुवचनेन प्रथमान्त्रित्वातिक्रमवत्पर्वकालत्वेन प्रधानवाजपेयातिक्रमवच्च तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनान्यथानुपपत्त्या कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणाधिसंख्यावाचित्वकल्पनैव युक्तेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं सर्वं कारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वसद्भावात् स्थाल्यादीनां कर्तृत्वाविवक्षया तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्त्तनानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्न कर्त्रतिक्रमेणाधिकरणादिसंख्यावाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन परिहरति * कुत इति * प्राथम्यप्राधान्ययोग्यस्यानतिक्रमे हेतोः कदाचित्कर्तृत्वानपायात्कर्त्रतिक्रमायोगसूचनार्थं प्राथम्यप्राधान्यवाचिन्या मुख्योक्त्या तद्योगी कर्त्ता लक्षितः। कर्तृत्वविवक्षा यथेष्टं यस्माद् युज्यते तस्मान्न कर्त्रतिक्रमे कारणमस्तीत्यन्वयसूचनार्थो यस्माच्छब्दार्थे नान्विति निपातः। उतरार्द्धमुपपादयितुमाह * सर्वत्रैवेति * स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसंभव इति तदभूताधिकरणवार्त्तिके सर्वकारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्योक्तत्वात्तस्मिन्नेव चाधिकरणे तत्स्वातन्त्र्यावगत्यैव विनियुङ्क्ते प्रयोजक इत्यादिवार्त्तिकेन स्वव्यापारकर्तृत्वाद्धिना प्रधानक्रियागतकारकवैचित्र्यानुपपत्युक्त्या स्वव्यापारे कर्तृत्वस्योपपादितत्वात्स्थाल्यादिव्यापाराणां पच्यर्थत्वात्पाकत्वविवक्षया यत्स्थाल्यादीनां स्वव्यापारे कर्तृत्वं तदेव पाके कर्तृत्वं विवक्षितमिति कल्पनं न्याय्यमित्यर्थः। ततश्च तिङ्वाच्यया संख्यया कर्त्रनतिक्रमेपि तिङः स्थाल्यादिपदोक्तसंख्यानुवर्तनोपपत्तेः कर्त्रतिक्रमहेत्वभावान्न कारकान्तरसंख्याभिधानकल्पनामित्येवं पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धोपपाद्यत्वसूचनार्थं पश्चाद्व्याख्याय न कारकान्तरेत्युक्तम्॥ संख्यया सदा कर्त्रनतिक्रमे सत्योदनः पच्यत इति प्रयोगायोगमाशङ्क्य वस्तुलक्षणकर्मप्राधान्यविवक्षाख्यस्य कर्मसंख्योक्तिकारणस्य तदेत

दवश्यमावाभ्यामेवं परिहर्त्तव्यमित्यादिवार्तिकोक्तत्वात्कर्मान्वयोपप-
६७३।४ त्तिमाह * एवं तु सतीति * । कर्त्रन्वयानियमायोगात्तर्हि काष्ठानि
पचन्तीत्यादौ करणादिसंख्योक्तिरपि न्याय्या स्यादित्याशङ्क्य
कर्मवद्वस्तुलक्षणायाः कर्तृवद्वा शब्दलक्षणायाः प्राधान्यविवक्षायाः
संख्यान्वयकारणभूतायाः करणादौ कदा चिदभावाद्व्यवस्थायाः
करणादीनां तु न वस्तुलक्षणेत्यादिवार्तिकोक्तत्वात्परिहरति *
न चेति *। प्राधान्यभावात्कारकान्तराणां तिङाख्यसंख्यान्वययोगा
भ्युपगमे तेनैव न्यायेन कर्मण एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्येकत्वादि-
विशेषणत्वेन कर्मादिशब्दव्याख्यानात्कर्मादीनां प्राधान्याभावेना-
नभिहितत्वविशेषणत्वविशेषणान्वयस्याप्ययोगापत्तेरनभिहिताधि-
कारेणाभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धे हेतुत्वान्वाख्या-
नाय्योगात्पूर्वपक्ष्यभिमताभिहितत्वस्य कारकविभक्तिप्रतिबन्धहेतु-
तापि न सिद्धचेदित्याशयेनान्य एकदेशी प्रसंगादाह * तदा त्विति*
अनभिधानस्य संख्याविशेषणत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति *।
तस्य विभक्तिवाच्यविशेषणस्यासम्बन्धः समत्वादिति न्यायादु-
विशेषणं न युक्तमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति। एकेनैव
विशेषणेन विशेष्यत्वसिद्धेर्विशेषणान्तरान्वययोगमाशङ्क्य पुन-
रपीत्युक्तम् ॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * तथाचेति *।
संख्याविशेषणत्वेनानभिहिताधिकारव्याख्यामुपसंहरति * तस्मा-
६ दिति * ॥ अनिष्टापत्त्यै तां व्याख्यां दूषयति * एतस्मिन्निति* ।
संख्यामात्रविशेषणेनानभिधानेन तन्मात्रस्याभिहितस्य व्यावृत्तेः
प्रथमया कर्मैकत्वानभिधानेप्येकत्वस्य तावदभिधानान्नानिष्टद्वितीया
पत्तिरिति परिहारं शङ्कते * अथेति *। प्रथमायां प्रयुक्तायां द्विती-
यानापत्तावपि तत्प्रयोगात्प्राग्द्वितीयापत्तिरनिवार्येति परिहरति
तदिति । न केवलमनिष्टद्वितीयापत्तिः किंत्विष्टद्वितीयानाप-
त्तिरपीत्याह * अपि चेति *। कर्मादिविशेषणानभिहितत्ववादिनोपि
कृद्द्वितीयया कर्मैकत्वस्येव कर्मणोप्यभिहितत्वाद्धीष्मादौ द्वितीया-
भावप्रसञ्जनं तुल्यमित्याशङ्कते । * नन्विति * विशेषणान्वयार्ह
त्वसूचनार्था विभक्त्यर्थतोक्तिः ॥ कर्मादिविशेषणानभि-
हितत्ववादिपक्षे तिङादिभिरन्यैश्चानभिहितत्वस्याभिहितपर्युदा-
सकत्व । [प्राप्तौ तिङादिपुनर्वचनेनान्यैरनभिहितत्वस्य पर्युदासक-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

त्व] परिसंख्यानाद् द्वितीयायाश्च तिङादिभ्योऽन्यत्वात्तयाभिहितानां भीष्मादिगतानां कर्मणां द्वितीयाविषयत्वपर्युदासानुपपत्तेर्न द्वितीयाभावप्रसञ्जनं तुल्यमिति परिहरति * नेति *। संख्याविशेषणानाभिहितत्वबादिपक्षेपि परिसंख्यातुल्यत्वेनाशङ्किता प्रत्यवतिष्ठते * न चेति *। पर्युदासस्यापि निषेधवत्प्राप्तिपूर्वकत्वेन संख्यायां कृदाद्यभिहितत्वाप्राप्तेरयोगादनभिहितत्वस्य कृदाद्यभिहितपर्युदासकत्वाप्राप्तेः कृदादिविशेषणस्य पुनर्वचनत्वायोगेन परिसंख्यानायोगापत्त्या वैषम्यं परिहर्त्तुाह * भवेदिति * तिङो भावनायां स्मृत्यभावेपि भावनावाचित्ववत्कृदादीनामस्मृतापि संख्यावाचिता भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाभिधत्ते इति स्मृतेर्द्धात्वर्थविषयत्वाभ्युपगमेनापि परिहारोक्तिशक्तिप्रदर्शनार्थं नापीत्युक्तम्। तिङादीनामिति वाच्ये कृदाद्युक्तिः किमर्थेत्याशङ्कानिरासहेतूक्तिपूर्वं वैषम्यमुपसंहरति * तेनेति * ॥ अनिष्टापत्तीष्टानापत्ती उपसंहरति *अत इति* भीष्मादिभ्यो द्वितीयादिप्राप्तिव्यावृत्त्यर्थेनैवकारेणेष्टानापत्त्युपसंहारः सूचितः। पर्यनुयोगसाम्यवैषम्योक्त्योरनिष्टापत्तीष्टानापत्त्याख्यपर्यनुयोगद्वयसाधारण्यसूचनार्थः श्रुत्या निष्टापत्त्युपसंहारः। अतोस्य पर्यनुयोगद्वयस्य पक्षद्वयसाम्याख्यात्परिहारान्नानुचेति वार्त्तिकशङ्कितादन्यः परिहारो वाच्य इत्याह* इतीति * । कर्मादिवाच्यवादिमते तद्विशिष्टसंख्यावाच्यवादि ६७४।१
मते वा नभिहितत्वस्य कर्मादिविशेषणतायामेवानिष्टापत्तीष्टानापत्त्योः परिहारः सम्भवति न तु संख्याविशेषणतायामिति तावत्कर्मादिविशेषणत्वाभ्युपगमेन परिहारवाच्यत्वसूचनायाह *स चेति*। एतदेवोपपादयति * तथा हीति *। परिहारार्थं कर्मादिविशेषणतामाह *यस्य चेति*॥ कर्मादिविशिष्टैकत्वादिवाच्यवादिमते कर्मादिविशेषणत्वाद्विशेषणान्वययोगमुक्तं परिहरति *यद्यपि चेति*। परिहारोपपादनार्थं सामान्यन्याय तावदाह *समासस्य हीति*। वाक्यसमासस्थयोर्विशेषणैर्वैषम्यस्यावश्याङ्गीकार्यतां सूचीयतुमाह * एवमादय एवं चेति * प्रकृतौ योजयितुमाह * वाक्यस्थाश्चेति *। पूर्वसिद्धान्तपक्षसाधारणे कर्मादिविशेषणत्वेनाभिधानस्योक्ते लब्धावकाशः पूर्वपक्षी सिद्धान्तेऽनिष्टतृतीयापत्तिं संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्त्तयत इत्यादिवार्तिकोक्तन्यायनिरस्तामप्यागमाविरोधे

न्यायस्याक्षमत्वादनिरस्तां मत्वा पुनः शङ्कते * ततश्चेति * कर्त्तरि तृतीयाविध्यभावात्संख्यायास्तु तिङ्भिहितत्वात्कस्योक्तौ तृतीयाप्राप्तिरित्याशङ्क्य संख्यामभिधातुमित्युक्तेनाभिहितत्वस्य विशेषणत्वाभावेनाभिहिताया अपि संख्यायाः पर्युदासायोगात्तृतीययाभिधानाविरोधसूचनार्थश्चकारः । ततः संख्याविशेषणत्वाभावात्कर्मादिविशेषणेनानभिहितत्वेन संख्यापर्युदासायोगाच्चेत्यर्थः । संख्यायां कारके वेत्यादिवार्तिके निरस्तायास्तृतीयाप्राप्तेः पुनः शङ्काऽयोगं शङ्कते * गतार्थत्वादिति * । शास्त्रेण पर्युदासायोगात्कृदाद्युक्तकारकगतसंख्याविषयायां कारकविभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्वदर्शनात्तिङ्वाच्यभावनाक्षिप्तकारकगतसंख्याविषयायामपि कारकविभक्तौ गतार्थत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुमानाशयत्व तस्य वार्त्तिकस्यापाद्य भीष्मादिकारकविभक्तिभिरनैकान्तिकत्वेन हेतुं दूषयति * नेति * । संख्याविशेषणत्वेऽनभिधानस्य भीष्मादिषु कारकविभक्त्यनापत्युक्तयाऽर्थाद्भीष्मादिकारकविभक्त्युत्पत्तेरिष्टत्वादनैकान्तिकतेत्यर्थः । इष्टप्रथमाविघातकारी चायं हेतुरित्याह *यदि चेति*। प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्वात्प्रथमायामानर्थक्याख्यगतार्थत्वाभावादिष्टविधातानापत्तिं शङ्कते * केवलेति * । तृतीयायामपि तर्हि प्रातिपदिकानुग्रहार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्हेतोरसिद्धत्वं स्यादित्याह*नेति*एवमपि प्रथमातृतीययोर्विकल्पापत्तौ तृतीयानियमोपपादनार्था यथाविहितोक्तिः । अनुमानापादिते च तृतीयाप्रसङ्गे सति गतार्थत्वानुमानेन निरासः शङ्क्येत कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यागमेन त्वापादितत्वादागमविरोधे चानुमानाप्रामाण्यान्न तन्निरासोपपत्तिरिति पुनः शङ्काशयं पूर्वपक्षी प्रकटयति *न चैवमिति* । अनभिहिताधिकारस्थसुबभिदधातेरभिधानाख्यशब्दव्यापारवाचिनस्तदेकार्थसमवेततात्पर्याख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थत्वादनभिहितशब्दस्य शब्दतात्पर्यविषयत्वाख्यविशेषरूपेणानवगतत्वे वृत्तेरनभिहिताधिकाराख्येनागमेनैव तृतीयापर्युदासोपपत्तिं मत्वा सिद्धान्ती पुनः शङ्कां परिहरति *तस्मादिति* । तात्पर्यवृत्त्या कर्तृकर्मावगत्युपपादनार्थं कर्तृकर्मणोरशाब्दत्वे शाब्द्या संख्ययान्वययोगापत्तेः संख्यान्वयसिद्ध्यर्थं शाब्दत्वसिद्ध्यै पचतिपच्यतेशब्दाभ्यां कर्तृकर्मणोराहतत्वोक्तिः । अवाच्ययोरपि कर्तृकर्मणोः शब्दतात्पर्यविषय-

त्वसंभवे कारकान्तराणामपि गम्यमानत्वाविशेषेण शब्दतात्पर्यविषय
त्वसंभवात्स्वविभक्तिप्रतिबन्धकत्वापत्तिमाशङ्क्य संख्यान्वयान्यथानु-
पपत्तेःशब्दतात्पर्यकल्पिकायाः कारकान्तरे स्वभावाद्वैषम्यमाह *
कारकान्तराणीति * ॥ कर्तृकर्मणोरेवाख्यातात्तात्पर्यविषयतया ६७५।३
प्रतीतिस्तान्निमित्तश्च संख्यान्वयो न कारकान्तराणामिति नियमे को
हेतुरित्याशङ्क्य प्राधान्यविवक्षाहेतुकत्वात्तात्पर्यस्य कारकान्तराणां
च कर्मवद्वस्तुलक्षणस्य कर्तृवद्वा शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य विव-
क्षितुमशक्यत्वं नियमहेतुतया करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा नापि शब्द-
लक्षणा प्राधान्यविवक्षास्तीत्यादिवार्तिकेनोक्तमित्याह * कारकत्वेति
* ॥ नेह पच्यतइत्यादिषु भावे लकारोत्पत्तौ धात्वर्थभावना-
मात्रस्य विवक्षिततत्वेन कर्तृकर्मणाश्रयणाद्धात्वर्थभावनयोर्व्यभिचा-
रितया कर्तृकर्मागमकत्वाशङ्कां वैयाकरणैः स्वग्रन्थोक्तां कर्तृकर्म-
णोरसाधारण्येभिहिते समर्थनीय एव चैषोर्थः संख्यासम्बन्धे कर्त्तु-
रसाधारणतांसिद्ध्यर्थमित्युपक्रम्याऽऽसितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्ष-
णादित्यादिवार्तिकोक्तस्य कारकान्तरव्यभिचारस्य बुद्धिस्थत्वात्त-
दृष्टान्तेन बुद्धिस्थां कर्तृकर्मानभिधानोपपादनाय परिहर्तुमनुभाषते
* यत्त्विति * । तुल्यपर्यनुयोगापादनेन परिहरति *तत्रेति*। एका-
न्तान्निर्णयादन्य एकान्तो व्यभिचार इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे
* यथैवेति * ॥ शब्दस्य शक्त्या वाचकत्वात्तस्याश्च सकर्मकधात्वा-
द्यनुग्रहादन्यथात्वोपपत्तेर्व्यभिचारेपि वाचकत्वाविघातः । अर्थस्य
त्वव्यभिचारिण एव गमकत्वाद्व्यभिचारे गमकत्वव्याहतिरित्याशयेन
वैषम्यं शङ्कते * अथेति * ॥ अर्थैकत्वेप्यव्यभिचारतुल्यत्वेपि च
शुक्लादिशब्दोक्तस्यार्थस्य शब्दार्थान्तरान्वयार्हद्रव्यगमकत्वदर्शना-
च्छुक्लत्वरूपादिशब्दोक्तस्य त्वदर्शनादर्थस्यापि शब्दविशेषापादित-
शक्तिविशेषवशेनैव गमकतां तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोभिधां-
प्रति प्रत्येतव्यस्तथार्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरइत्याद्यरुणटीकोक्तामभि
प्रेत्य परिहारसाम्यमाह *तथेति*। अनुग्राहकसाम्यं दर्शयितुमाह *
तच्चेति * । अकर्मकादृश्यन्विकरणात्सर्वस्माद्धातोः इयन्विकरणात्तु
परस्मैपदिनः परो यतेशब्दः कर्मणोनभिधाताऽन्यस्मात्तु परः कर्म-
वाचिन्युपपदे सत्यभिधाता तदभावे विवक्षावशात्क चित्कर्माभिधा-
यि क चिद्भावाभिधायीति यथा विविच्यते तथागमकतापि विवेक्तुं

शक्येत्याशयः । अनुग्राहकानपेक्षायां तु ते शब्दस्य त्रिष्वपि दर्शनाद्यते-शब्दस्य च इयन्विकरणेष्वात्मनेपदिषु धातुष्वृतेरीयाङितीयङ्प्रत्ययेषु धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङिति यङ्प्रत्ययेषु सार्व-धातुके यगिति यक्प्रत्ययेषु कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययेषु च भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वथ विशेषादभिधानपक्षेपि संदेहहेतुत्वं स्यादित्याह * इतरथेति * ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेर्थे नियम्यत इत्य-भिधानशक्तिनियमरूपाप्यन्वयव्यतिरेकाधीनत्वाभ्युपगमेनाव्यभिचा-रावेक्षत्वाद्व्यभिचारे भिधातृत्वस्याप्यनुपपत्तेस्तद्भ्रमकत्वोपपत्त्यु-क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य नामाख्यातादिसाकल्यवैकल्यानुगमे सति तद-र्थानुगमो दृष्टः पदवाक्यान्तराश्रय इत्याशङ्कितस्यान्वयव्यतिरेक-भङ्गस्यात्र ब्रूमः पदात्मानः सर्वेष्वेतेषु भिद्यंत इत्यादितद्धृताधि करणवार्तिकोक्तेन परिहारेणाभिधातृत्वगमकत्वविषयं पक्षद्वयं समर्थनीयमित्येवं परिहारसाम्यमुपसंहरति * तस्मादिति *। साम्ये सति कथं वाचकपक्षत्यागेन गमकापेक्षावधारणेत्याशङ्क्य कर्तृकर्मविनाभूतार्थाभिधायित्वादिभिरनुमानविरोधायोक्तैर्हेतुभिरि-त्याह * ततश्चेति * । तत्पदाभेदवर्त्तित्वादित्यादिभिर्वाचकत्वहे-तुभिः सप्रतिसाधनत्वशङ्कानिरासायानभिधानहेतूनां निर्दोषतयेत-रेभ्यो विशेषो बलीयस्त्वाय विशेषोक्तिरुक्तः । कृदादिष्वनुभिहितश-ब्दस्य मुख्यत्वसंभवे लक्षणाश्रयणायोगेन मुख्यत्वावधारणात्स-कृच्छ्रुतस्य वैरूप्यपरिहाराय तिङश्चापि मुख्यत्वावगतेर्भाष्यकारमि-मतलक्षणावृत्त्यपरित्यागात्त्रयं मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिं वक्तुमारभते * अथ वेति *। अज्ञानाशयः पृच्छति *। कथंतर्हीति *
६७६।१ गूढाशय उत्तरमाह * पर्युदस्तत्वादिति * । कर्त्रनभिधानाभ्युप-गमात्पर्युदासायोगं शङ्कते * कथमिति *। परिभाषिकाभिहितत्वाशय-येन परिहरति * तिङिति * । पारिभाषिकाशयमज्ञात्वा पृच्छति * किमर्थं तर्हीति * । आशयप्रकटनेनोत्तरमाह * लोकेति * ॥ शब्दार्थान्वाख्यानस्य पारिभाषिकत्वायोगाशयेन सोपहासं शङ्कते * किमिति *॥ अज्ञाताशयः परिहरति * वाढमिति *। शङ्किताशयं प्रकटयति * भवतीति * । शङ्काशयं दृष्टविरोधेन दूषयति * कथ-मिति * लकारलक्षितानामादेशानां कर्तृकर्मवाचित्ववर्णनालुकारद्वारादेशानां वाचकत्वसिद्धये लकारस्य वाचकत्ववर्णनाद्वा नाविद्य-

मानवाचकवर्णनं व्याकरणेस्तीति द्वेधा दृष्टविरोधपरिहारं शङ्कते * नन्विति * । आद्यपक्षे लक्षणादोषापत्तेर्द्वितीयपक्षे च परोक्षवृत्त्यान्वाख्यानदोषापत्तेः पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्याह *नैतादृशेति* न्यायविरोधसूचनार्थश्चकारः। आद्यपक्षदूषणार्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * लकारमिति । * द्वितीयपक्षदूषणार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथापीति * वस्तुनो लकारेणानभिधीयमानत्वादादेशोत्पत्तेः प्राग्लकारवाच्यत्वाध्यवसानाशक्तेस्तद्द्वारादेशवाच्यत्वान्वाख्यानं न युक्तमित्याशयः । पक्षद्वयमध्ये न्यतरपक्षसंभवेप्यर्थापत्तिभङ्गन्यायेन कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वावगमादन्यायविरोधापत्तेरप्याद्यविद्यमानवाचकवर्णनं गम्यत इति चशब्दव्याख्यार्थमाह *अन्ते चेति*। पक्षद्वये दोषद्वयस्योक्तस्योपेक्षणात्समाधावपीत्यन्तेचेत्यस्यार्थः। अतो न्यायविरोधेन कर्तृकर्मणोरादेशवाच्यत्वस्याप्ययोगाल्लकारवाचकत्वकर्तृकर्मवाच्यत्वयोर्मध्ये कस्मिंश्चित्पारिभाषिके कल्पनीये वाच्यत्वस्यादेशावस्थायामप्यसंभवेनैकान्ततः पारिभाषिकत्वस्याश्रयणीयत्वाल्लकारस्य तु स्वरूपेणासत्वेप्यादेशरूपेण सत्वात्संख्यान्वयरूपेण च कर्तृकर्मवाचित्वस्याप्यौपचारिकस्य सत्वाद्वाच्यत्वस्यैव पारिभाषिकत्वकल्पनायाः श्रेष्ठत्वावगतेर्लकारस्यासत्वाद्वाचकता पारिभाषिकयस्तु न तु कर्तृकर्मणोर्वाच्यतेत्याशङ्का न कार्यत्याशयेनाह * अत इति * । संख्यान्वयरूपेण वाचकत्वस्येव वाच्यत्वस्याप्यौपचारिकस्य संभवात्पारिभाषिकता न युक्तेत्याशङ्क्य लकारावस्थायामौपचारिकस्यापि वाच्यत्वस्यायोगादादेशावस्थायां तु कर्तुरेवत्वे तिबितिविशेषेणविशेष्यान्वयाभ्युपगमेन कर्तृकर्मणोर्वाच्यसंख्याविशेषणत्वमात्रप्रतीतेर्वाच्यत्वानन्वाख्यानात्पारिभाषिकतैव युक्तेत्याशयेन परिहर्तुमाह *न हीति*। एतदेव मीमांसापक्षद्वयेहतूक्तिपूर्वं विवृणोति *तेनेति*। ततश्चैव सूत्रार्थो भवतीत्याह * तेनैतादिति * । प्रयोजनापेक्षायां च स्वशास्त्रव्यवहारार्थतोऽवसीयत इत्याह *किं पुनरिति*। मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिमुपपादितामुपसंहरति *तस्मादिति*। एवं सति कर्तुरभिहितत्वेन निमित्तेन पचतिशब्दस्य कर्तृविभक्तिप्रतिबन्धकत्वात्कर्मणश्चाभिहितत्वेन निमित्तेन पच्यतेशब्दस्य कर्मविभक्तिप्रतिबन्धकत्वादित्येवं विशिष्टस्य हेतोर्विशेषेणासिद्धयोगापत्तेर्विशिष्टस्य चानैकान्तिकत्वाभावान्न कश्चिद्दोषः स्यादित्याशङ्क्य कर्तृकरणयोस्तृतीया कर्मणि द्वितीयेत्यागमापादितस्य कारकावभक्ति- ६७७।१

प्रसङ्गस्य पारिभाषिकेणाभिहितत्वेन प्रतिबन्धाख्यपरिहारसंभवेपि पारिभाषिकस्यावास्तव वाद्विशेषेण सिद्धिरपहृतैवेति सूचयितुमाह * इतीति * उक्तेन प्रकारेण कारकविभक्तिप्रसङ्गमात्रं परिहृतं न तु संख्यायां कारके वाधीरित्यादिवार्तिकसूचिता विशेषणाऽसिद्धिः परिहृतेत्यर्थः । चतुर्थप्रयोगस्थं तद्विशेषावबोधकत्वादिति हेतुमनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह * यत्त्विति *. तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यात्र हेतुत्वेन विवक्षितस्य शिष्यादिशब्देष्वभावान्नानैकान्तिकतेत्याशङ्क्य शुद्धसंख्याभिधानेपि प्राथम्यप्राधान्यविशेषात्कर्तृकर्मान्वयनियमस्य यद्वा भावनया कर्त्ता प्रथमं प्रतिपाद्यत इत्यादिवार्तिकेनोपपादितत्वाद्भावनासमकालसंख्य प्रतीतेश्च प्राक्कर्तृकर्मणोरप्रतीतित्वेन विशेषणत्वायोगाद्यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामत इत्यादिवार्तिकोक्तस्य तु विशिष्टसंख्याभिधानस्य परमतत्वात्तद्विशिष्टाभिधायित्वस्यासिद्धत्वापत्तेः कारकविभक्तिषु कारकवाचित्वस्य तद्विशिष्टसंख्यावाचित्वस्य च दर्शनाद्यद्यद्विशेषवाचि न तद्वाचीति सामान्यव्याप्तिविवक्षया तद्विशेषवाचिताऽत्र हेतुर्वाच्येति कृत्वा शिशपादिशब्दैरनैकान्तिकतास्त्येव तद्विशेषबोधकत्वहेतुपक्षे त्विन्द्रयैरप्यनैकान्तिकत्वं सामान्यव्याप्तिविवक्षायां च तिङो द्रव्यविशेषकारकशक्तिवाचित्वेन द्रव्यवाचित्वस्यापि साध्यत्वापत्तेः पक्षस्यापि तिङः साध्यशून्यत्वात्तत्राप्यनैकान्तिकता भवन्तं प्रति वक्तुं शक्येत्याशयेन परिहर्तुमाह *तेनेति* ॥ पञ्चमप्रयोगस्थं तद्विशेषणैः सम्बध्यमानत्वादिति हेतुं जातिगुणशब्दानां गौः शुक्लोऽरुणा स्त्रीति व्यक्तिद्रव्यविशेषणगुणलिङ्गान्वयिनामप्याकृत्यरुणाधिकरणयोर्व्यक्तिद्रव्यवाचित्वानरासादनैकान्तिकत्वेन दूषयितुमाह । * यदपीति * जातिगुणशब्दानां व्यक्तिद्रव्यवाचित्वाभ्युपगमेपि रसशब्दे द्रव्यविशेषणस्नेहाद्यन्वायन्यपि द्रव्यवाचित्वाभावादनैकान्तिकतामाह *अपिचेति * अश्वशब्दे चाश्वारोहविशेषणहरणक्रियान्वायन्यप्यश्वारोहवाचित्वाभावदनैकान्तिकतामाह * तथेति * या तु न च गम्यमानस्य विशेषणसम्बन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्येति वार्तिके गम्यमानस्य विशेषणान्वयानर्हतोक्ता सा धूमादिशब्दस्याग्न्यादौ
७८१ तत्पर्यायभावान्न त्ववाचकत्वादिति सूचयितुमाह * यत्त्विति * । कर्त्रनभिधानोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * कर्त्रनभिधानव्युत्पादनफलश्रुतिप्रकरणाविरोधसिद्धयुक्तयर्थं न चेदिति भाष्यं

व्याचष्टे * ततश्चेति * इतरथेत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तसिद्धान्तदोषानुभाषणार्थं यस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * । पुरुषः प्रयत्यते व्यापायतेनुष्ठाने प्रेर्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या पुरुषप्रयत्नशब्देन विध्युक्तिसूचनार्था विध्यानर्थक्योक्तिः। कर्मधर्मपक्षोक्त्या कर्मयुक्तपुरुषधर्मपक्षेप्यानर्थक्योक्तेः सूचनार्थः शुद्धपुरुषार्थत्वोपसंहारः । दोषपरिहारार्थं तदित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं प्रयोजनापेक्षत्वात्सामान्यतः किंचित्प्रत्यङ्गत्वेनावगतं सत्प्रकरणेन प्रकरण्यङ्गतया गृह्यते न चाविहितं सामान्यतोङ्गतयावगतं भवतीत्येवं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * तावन्नास्य वदनस्य प्रयोजनमपेक्ष्यते विना चापेक्ष्यमाणेन प्रयोजनेन वदनधात्वर्थः सामान्यतोङ्गत्वानवगमान्न प्रकरणेन क्रत्वङ्गं प्रतीयत इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * विधीति * प्रकरणग्रहणोक्तेः प्रयोगवचनग्रहणसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थं * न चेत्युक्तम * ॥ अङ्गत्वसिद्ध्यर्थतयाङ्गविध्यर्थत्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * साक्षाच्छब्दः प्रधानविषयः। पारम्पर्यशब्दोङ्गविषयः दर्शपूर्णमासोपकारसम्बन्धितया प्रयोजनभूतया तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः। निषेधस्य क्रत्वर्थत्वसिद्धान्तसिद्धये क्रत्वर्थवदनविषयत्वोपसंहारार्थमत इति भाष्य व्याचष्टे * अतश्चेति * ततश्चैष शास्त्रार्थो भवतीत्युक्तयर्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * शास्त्रार्थोदाहरणोक्त्यर्थं तेनेत्यादिभाष्यं संकल्पानृतनिषेधोक्तयर्थतया भासमानमयुक्तत्वापत्तेर्वदनानृतनिषेधोक्तयर्थतया व्याचष्टे * तनेति *। तर्ह्युदित्वेति वाच्य न संकल्प्यतीत्याशङ्क्य वदनलक्षणार्था संकल्पोक्तिर्द्विर्णिजन्तत्वाद्वादित्वेत्यर्थसिद्धिरित्येवं द्वेधा व्याचष्टे * संकल्पेति चेति * संकल्पितशब्दोप्येवं द्विधा व्याख्येयः। आहेति भाष्यं विध्यनुवादाचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन मूलमूलिभावसंयोगान्तरविधिचिन्ताप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेन च व्याचष्टे * आहेति * स्मृतिमूलतया च विधावेति चकारार्थः। उच्यत इति भाष्यं पूर्वपक्षे स्मृतिप्राप्तक्रतुयुक्तपुरुषधर्मानुवादत्वात्तत्र क्रतौ निषेधातिक्रमे स्मार्तक्रत्वङ्ग [यद्यविज्ञाते भूर्भुवः स्वाहेत्याहवनीयहोतव्यमिति यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कार्ये सिद्धान्ते क्रत्वङ्गतया यजुर्वेदविहितत्वाद्याजुर्वैदिकक्रत्वङ्गभूते यदि यजुष्टो भुवः स्वाहेत्य-

१ इति द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

न्वाहार्यपचने होतव्यमिति यद्धिहितं तत्कार्यमित्येवं विध्यनुवादचिन्ताप्रयोजनसमाधानार्थत्वेन तावद्व्याचष्टे *तस्मादिति* स्मृतिविहितक्रत्वङ्ग] भ्रेषनिमित्तत्वोक्त्यर्थतया भाष्यस्थस्मार्तशब्दव्याख्यार्था नैमित्तिकोक्तिः । यजुर्वेदविहितक्रत्वङ्गभ्रेषनिमित्तस्य प्रायश्चित्तस्य
७६।५ करणमित्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * स्मृतौ चेति* चकारेण क्रत्वङ्गतया विहितत्वसूचनात्स्मृतौ क्रत्वङ्गत्वेन विहितस्य भ्रेषे यत्प्रायश्चित्तं तदेवानृतवदननिमित्तं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनोपपादनार्थं स्मृतेस्त्विवत्युक्तम् । मूलमूलिभावपूर्वपक्षे शुद्धपुरुषधर्मस्तत्रैवं सति भ्रेषगायत्रीमशुचौ दृष्टे चापले चानृतेपि चेति स्मृतिविहितं प्रायश्चित्तमित्येवं व्याख्यातुमाह*एवमिति* स्मृत्यैव नानृतं ब्रूयादित्यनया निषेधार्थस्य विधेयतया गायत्रीमनृते जपेदित्यनया च यज्ञाङ्गत्वानपेक्षस्य निषेधातिक्रमस्य प्रायश्चित्तनिमित्ततयानुसृतत्वात्स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मूलमूलिभावेप्यस्य निषेधस्य याजुर्वैदिकत्वाद्यदि यजुष्टः प्राप्तः पदार्थे आर्तिनाशमियादित्येतावतश्च निमित्तत्वसिद्धेरुद्देश्यनिमित्तविशेषणस्य यज्ञान्वयस्य विवक्षायोगाद्यजुर्वेदविहितनिमित्तमेव भ्रेषे प्रायश्चित्तं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * विशेषणाविवक्षाभ्युपगमेनैव तावत्परिहरति * नैतदिति * यज्ञशब्दस्यार्तिविषयनिर्देशकत्वानभ्युपगमे यजुष्ट इत्यस्य विषयानिर्देशकत्वायोगात्साकाङ्क्षत्वापत्तेर्यज्ञशब्दस्यैव यज्ञाङ्गलक्षणया विषयनिर्देशकत्वावगमाद्धविःशब्दवन्नाविवक्षितार्थता युक्तेत्याशयेन परिहारान्तरमाह * किंचेति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदीति * यज्ञशब्दस्य तर्हि प्रकरणा-
६७६।१ ज्ज्योतिष्टोमविषयत्वावगतेर्दर्शपूर्णमासाङ्गभ्रेषे नैतत्प्रायश्चित्तं युज्येतेत्याशङ्क्याह * ज्योतिष्टोमेति * निमित्तस्योद्देश्यत्वाद्यज्ञविशेषणायोगशङ्कां निराकर्तुमाह*नन्विति*। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *तस्मादिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मविधिपूर्वपक्षेपि याजुर्वैदिकयज्ञाङ्गभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्तसाम्याक्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः किंप्रयोजनमि-
८०।२ त्याशङ्कते * यदा त्विति * विहितानां निषिद्धानां च याजमानतां प्रति यजमानं वा वृत्तिं पूर्वपक्षप्रयोजनमाह * तदिति * कर्मव्युत्पन्ने विधिशब्दः आवृत्तिसूचनार्थो निषेधग्रहणार्थश्चापि शब्दः सर्वशब्दः क्रत्वन्तरगतपदार्थे ग्रहणार्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * समिदादीनामारादुपकारित्वेपि प्रयोजनाविशेषाद् दृष्टान्तमात्रत्वेनोपादानमिति सूचनार्थं * तत्रेत्युक्तम् * निषेधानामननुष्ठानात्मकत्वा-

त्कथं यजमानेतत्याशङ्क्योपपादयितुं प्रतिषेधेष्वपीत्युक्ते विषयविशेषोक्त्यै यद्यजमानेनात्मसंस्कारायोच्चार्यते तत्र वैकल्पिकानां प्रयोगारम्भेन्यतरपक्षावधारणे कृते पक्षान्तरकार्यतोक्त्यात्मकमवैकल्पिकाशीर्मन्त्रादिस्वरूपोच्चारणेपि चान्यथोच्चारणात्मकं मृषात्वं न कार्यं यजमानसंस्कारार्थोच्चारणादन्यत्र यजमानाच्चान्येषां यथेष्टवादित्युक्तम । सिद्धान्ते तु सर्वत्र सर्वेषां च निषेधादध्वर्यादिभिरपि नान्यथा कार्यं यजमानसंस्कारार्थमपि च क्रत्ववैगुण्यायैव वर्जनीयमित्याह * शुद्धेति * शुद्धक्रतुधर्मपक्षे कर्तुर्गुणभूतत्वाद्विध्यर्थवन्निषेधार्थेपि सामाख्यानिककर्तृनियमोपपत्तेर्न सर्वेषां वर्जनं युक्तमित्याशङ्क्ते * ननु चेति * गुणभावेपि कर्तुरनपेक्षितत्वान्नियमायोगमाह * सत्यमिति * नञश्च निपातत्वेन केवलाप्रयोगित्वान्नित्यनिषेध्यपदसाहचर्यलक्षणया श्रुत्यैव निषेध्य प्राप्त्यान्वयात्प्रकृतक्रत्वर्थस्य निषेधस्य तदर्थप्राप्तिसंभवे ऽन्यार्थप्राप्त्यनपेक्षत्वेपि यत्र प्रकृते ऽध्वर्यादौ कर्त्तरि निषेध्योर्थः प्राप्तस्तत्र सर्वत्र गच्छन्निषेधो न वार्यते समाख्ययेति युक्त्यन्तरमाह * श्रुत्यैव चेति * निषेधान्वयात्प्राङ् निषेध्यस्यानुष्ठेयत्वावगमात्कर्त्रपेक्षायां समाख्यया नियमोपपत्तेस्तदनुसारान्निषेधनियमोपि सेत्स्यतीत्याशङ्क्ते * नन्विति * निषेध्यमात्रे शास्त्रापर्यवसानात्कर्त्रपेक्षानुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवाद्यत्वेन निषेध्यस्य श्रुतेनापि कर्त्राविशेष्यत्वायोगात्सामाख्यानिकेन विशेष्यता दूरोत्सारितेत्याह *नैतदिति* एतदेवोपसंहरति *तस्मादिति* क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्ताप्रयोजन [स्यं भाष्यानुरूपोक्तेस्तच्चिन्तानर्थवत् शङ्कानिरासार्थतां दर्शयत्सर्वत्र विधिषु निषेधेषु च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मशुद्धक्रतुधर्मचिन्तायाः प्रयोजन] मस्तीत्युपसंहरति * तस्मादस्तीति * ।

जज्ज्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशः । अधिक ४

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

प्रकरणस्य पूर्वैः सर्वविरोधाविरोधचिन्तात्मकत्वेनानन्तराधिकरणवदस्यापि प्रकरणसंगतिमाह * पूर्वत्रेति * तीर्थस्नानोदाहरणे लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रोदाहरणे तु वाक्येनैवेत्यर्थः ॥ एकहेलयोदाहरणसंदेहभाष्यं व्याचष्ट * तत्रेति * लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति स्मृतेर्जृम्भायाः शानचोद्देश्यत्वाख्यस्य लक्षणत्वस्योक्तत्वान्निमि- ९८२।१

१ इति द्वितीये नास्ति ।

त्तनां च विनोद्देश्यत्वायोगान्निमित्तत्वावगतिः शुद्धक्रतुधर्मत्वापवाद-तयानन्तराधिकरणसंगतिसिद्धये प्रकरणनिवेशोक्त्या क्रतुयुक्तपुरुष-धर्मस्तत्त्वच्छुद्धक्रतुधर्मपक्षस्याप्युक्तत्वसूचनायाधिकारात्प्राप्तिं दर्श-यितुं कैमर्थ्यापेक्षायां निवीताधिकरणवत्पक्षरचनीयत्वेभिहिते पञ्चा-नामपि रचनापत्तिमाशङ्क्यानन्तराधिकरणत्रयाणामेवोपन्यासादि-हानुवृत्तिरुक्ता किंतावदित्येतावता किंतावद्युक्तमिति पृष्टे प्राप्तमित्य-नेन यत्पूर्वाधिकरणात्प्राप्तं तद्युक्तमित्येवमित्येतावतो भाष्यस्य शुद्ध-क्रतुधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वसूचनार्थं पूर्वाधिकरणेन क्रत्वर्थे स्नाने मन्त्रो-च्चारणे च प्राप्ते सूत्रेणान्यः पूर्वपक्षो गृह्यत इत्याह * तत्रेति * यथा हीनो द्वादशत्वं प्रकरणादुत्कर्षति तथा पुरुषः स्नानमन्त्रावित्येवं शुद्ध-पुरुषधर्मपक्षोक्त्यर्थत्वेनाहीनवत्पुरुषइति सूत्रावयवं व्याचष्टे * यथे-ति * तदर्थत्वादिति सौत्रं हेतुं भाष्यकृता स्नानोदाहरणे स्पष्टत्वाद-व्याख्यातं स्वयं स्नानस्य मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्म-केन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं तावद्योजयितुमाह *स्नानं तावदिति* तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य विधेयत्वाद्वशेषणांशेन पुरुषोपकाराशक्तेर्लि-ङ्गाविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वमाशङ्क्य तीर्थविशिष्टस्य सुखा-वतरणाख्यपुरुषोपकारशक्त्यात्मकेन लिङ्गेन पुरुषार्थत्वादित्येवं योज-यितुमाह *तीर्थेति * अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते इत्यादिना भोजनादिपूर्व-भावित्वनियमरूपेण स्मृतं स्नानमनूद्यानेन तीर्थनियममात्रविधा-नाद्भोजनादिपूर्वभावित्वनियमस्य च पुरुषार्थत्वायोगेन तद्विशि-ष्टस्य स्नानस्यापि पुरुषार्थत्वायोगादेतद्वाक्यविहितस्य तीर्थनिय-मस्यापि पुरुषार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य तदपि स्मरणं पुरुषार्थस्यैव स्नानस्य ततश्च भोजनादिपूर्वभावित्वनियमजन्यमदृष्टं पुरुषगाम्येव ज्ञापयति तेन कारणेन भोजनादिपूर्वभावित्वनियमयुक्तेनापि स्नानेनावधारितपुरुषोपकाराख्यप्रयोजनेनान्वयात्तीर्थनियमस्यापि पु-रुषार्थता ज्ञायत इत्याह * यदपीति * क्रियासामान्यवाचिना करोतिना ज्ञापनाख्यः क्रियाविशेषो लक्ष्यते किं पुनस्तीर्थनिय-मेन पुरुषापेक्षितं प्रयोजनं साध्यते येनास्य पुरुषार्थता स्यादित्या-शङ्क्य लिङ्गस्य पूर्वोक्तमेव तावत्प्रयोजनं स्मारयति * तत्रापीति * दुःखावतरहृदादिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे सत्यवतरणदुःखानापत्तिरूपस्या-वतरणसुखस्य प्रयोजनत्वं युज्येत नियम्यमानान्यमात्रनिवृत्त्यर्थ-

त्वात्तु नियमस्योद्धृतोदकादेःसुखकरस्याप्यन्यत्वाविशेषानिवृत्तिप्रतीते स्तन्निवृत्त्यर्थस्य नियमस्य दृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह दृष्ट वाक्यगम्य प्रयोजनमाह * अथार्पाति * अनेन च तीर्थस्नानस्य वाक्येन पुरुषार्थत्वावगमादिति सौत्रहेतुयोजना सूचिता । तीर्थस्नाने फलश्रुतेः फलसमर्थकत्वपूर्वपक्षं पर्णमप्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादयुक्तमाशङ्क्यास्मिन्नधिकरणे लौङ्गिकपुरुषार्थत्वनिरासे सति लिङ्गाविरोधिना प्रकरणेन स्नानस्य क्रत्वथत्वेन पारार्थ्यनिर्ज्ञानात्फलश्रुतेरर्थवादमात्रता सेत्स्यति इह तु लिङ्गविरोधिना प्रकरणेन पारार्थ्यनिर्ज्ञानाशक्तेः फलसमर्पकतारात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षयितुं शक्येति परिहारसूचनायैव भूताल्लिङ्गानुगृहीताद्वाक्यात्पुरुषसंयुक्तस्य तीर्थविशिष्टस्य स्नानस्य प्रकरणेऽप्यरामित्याह * न चेति * जञ्जभ्यमानोदाहरणे सौत्रहेतुव्याख्यार्थं ब्रूयादिति भाष्यमाख्यातश्रुत्या मन्त्रोच्चारणस्य पुरुषार्थत्वावगमादित्येवं व्याख्यार्थतया भासमानमाख्यातेन कर्त्रनभिधानादयुक्तमाशङ्क्य ब्रूयाच्छब्दसमभिव्याहृतपुरुषवाचिजञ्जभ्यमानशब्दश्रवणस्य पुरुषप्राधान्यात्क्त्यर्थत्वेनाहृतत्वादित्येवं वाक्यीयपुरुषार्थत्वोक्त्यर्थतया हेतुव्याख्यार्थमिति सूचयितुमाह *यद्यपीति* लकारविधाविव कृद्विधावपि कर्त्तरीत्यस्य संख्याविशेषणत्वशङ्कानिरासायान्यपरेत्युक्तम् । जञ्जभ्यमानशब्दस्य गुणभूतपुरुषोक्त्यर्थत्वेनाविरोधसंभवे प्रकरणबाधायोगाच्छुद्धपुरुषार्थत्वायोगं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य नात्र मनुष्या विधीयन्तइत्यादिनवीताधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन पुंसो गुणत्वायोगं मत्वा परिहारार्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति *ब्रूतेरभिधानार्थत्वसूचनार्थं मन्त्रेणाभिधानमित्युक्तम् । जुम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्येत्यनेनाप्यर्थाभिधानार्थस्यैवोच्चारणस्य विवक्षितत्वादविरोधः ॥ शुद्धपुरुषार्थतायामश्रुतफलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थं फलमपीति भाष्यं व्याचष्टे *पुरुषेति* । पूर्वपक्षोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति । उत्कर्षप्रतिज्ञानस्याद्यसूत्रावयवारूढत्वसूचनार्थो भाष्यशेषो यथाप्रकरणं भिन्नेत्येनैव व्याख्यातः । ९८३।१

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यत् ॥ २१ ॥

प्रकरणयुक्तस्यैव पुंसः स्नानेन मन्त्रवचनेन च संस्कारो न तु शुद्धस्य द्रव्यस्येव प्रोक्षणादिनेत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं न

चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * पुरुषेति * लिङ्गवाक्यसमर्पितपुरुषसामान्याविरोधिपुरुषविशेषसमर्पकत्वेनाविरोधात्प्रकरणस्य बाधायोगसूचनार्थत्वेन तावत्प्रकरणाविशेषादिति सूत्रावयवं हेतुप्रश्नोत्तरतया व्याचष्टे * कुतइति * ॥ प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वाभावाद्विशेषसमर्पकत्वायोगमाशङ्क्य प्रकृतस्य क्रतूपकारारूयफलस्य सन्निहितत्वेन विशिष्टत्वाद्बलीयस्त्वात्तत्संभवे विप्रकृष्टपुरुषाभिमतस्वर्गाख्यफलकल्पनानुपपत्तेरकल्पने चानर्थक्यापत्तेर्व्यावर्त्तकत्वं विनापि विशेषसमर्पकत्वोपपत्युक्त्यर्थत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * न चेति * दूरवर्त्तिनी फलश्रुतिः कल्पयितुं न युज्यत इति करोतिना कल्पनक्रियाविशेषलक्षणादर्थः । यदि कश्चित्प्रकृतसंयोगेपि लिङ्गवाक्यावाधस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भ्रान्त्या शुद्धपुरुषसंयोगेपि प्रकरणाबाधं शङ्केत तं प्रत्याह * पुरुषमात्रेति * । अविरोधायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रहेतुव्याख्यानायाविरोधायोगशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ॥ एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणविशेषोक्तिव्याख्यार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातुमारभते * सत्यमिति * । जञ्जभ्यमानशब्दस्य यौगिकत्वेन व्यक्तिवाचित्वादाग्नेय्यीशब्दवच्च सर्वनामार्थवृत्तित्वाभावेन सन्निहितार्थवाचित्वाभावादाग्नेय्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सर्वव्यक्तिवाचित्वावगतेः प्रकृतजञ्जभ्यमानमात्रग्रहणे जञ्जभ्यमानशब्दार्थसाकल्यासिद्धिं प्रकृतस्य च पुंसः कर्मारम्भात्प्राचीनेनैव सर्वकर्माङ्गतया स्मृतिप्राप्तेन स्नानेनापकृष्टमलत्वान्न लिङ्गावगतमलापकर्षणार्थत्वं स्नानं प्रत्ययोग्यतामाशङ्क्य सर्वासां व्यक्तीनां जञ्जभ्यमानशब्दवाच्यत्वेपि प्रत्येकमेव वाचित्वादाग्नेयीवच्चोपादेयत्वाभावेनागृह्यमाणविशेषत्वाभावात्प्रकृतमात्रग्रहणेपि शब्दार्थसाकल्यसिद्धिं मलानां चापकृष्टानामपि पुनःपुनः प्रवृत्तिदर्शनादत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः श्रवत्येष दिवारात्रावितिचोक्तत्वाद्योग्यत्वोपपत्तिमाह * न हीति * । प्राकरणिके जञ्जभ्यमाने समस्तः शब्दार्थः प्राकरणिके च स्नानशेषिणि योग्यत्वं न नास्ति किं चास्त्येवेत्यर्थः । स्नानशेषिपुरुषोपलक्षणार्थः स्नातृशब्दः । प्रकृतेपि पुंसि योग्यत्वशब्दार्थसाकल्यसंभवाल्लिङ्गवाक्ययोः प्रकरणेन स्वविषयादुत्कालनलक्षणबाधानापत्तावपि संकोचनलक्षणो बाधः प्रसज्येतैवेत्याशङ्कते * न-

न्विति * । व्रीहिप्रोक्षणादिवदिहापि संकोचोपपत्तिमाशङ्क्य शुद्ध-पुरुषार्थत्वेऽग्नेहोत्रादिवत्साक्षात्पुरुषोपकारित्वात्सुतरामर्थत्वोपपत्तेः शुद्धव्रीह्यर्थतायामिवानर्थक्यापत्त्याशङ्काभावाद्विपक्ष्यसूचनायायुक्त-तोक्ता । शक्तिमदर्थित्वस्याप्यधिकारेणापेक्षणादनर्थके कर्मण्यधिकारा-नुपपत्तेरशक्त्येवानर्थक्यापत्त्याप्यविशेषबुद्धिनिवृत्तेर्युक्तत्वात्प्रकरणा-वगतसन्निकृष्टक्रतूपकाराख्यफलसंभवे विप्रकृष्टफलकल्पनायोगेन शुद्धपुरुषार्थतायामानर्थक्यापत्तिपरिहारायोगाद्व्रीहिप्रोक्षणसाम्याश-येन परिहरति * एषा तावदिति । * विद्वत्त्वस्यापि शक्त्याधानायै-वापेक्षणेऽप्यविदुषः सामर्थ्यस्याप्यविज्ञाननेन्द्रियदार्ढ्यादिहेतुकशक्ति सद्भावेऽप्यधिकारायोगात्पृथगुपादानम् । अगृहीताशयः प्रकरणाति-रिक्तव्यावर्तकायोगं मत्वानभ्युपगमनीयाभ्युपगमापत्तिं शङ्कते * नान्विति । * स्वयमेव मयानभ्युपगमनीयत्वज्ञानान्न ममानभ्युपग-मनीयप्रकरणविशेषकत्वाभ्युपगमापत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैत-दिति । * प्रयाजादिष्विव मन्त्रस्नानयोरपि विनियोजकमेव प्रकरणं न तु विशेषणत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते कथंभावाख्यस्य प्रकरणस्य विनि-योगार्थत्वाद्विशेषकत्वायोगेऽप्यधिकाराख्यस्य प्रकरणस्याग्न्याधौ विशेषकत्वदर्शनादत्रापि विशेषकत्वं भाविष्यतीत्याशङ्क्योपादेय-त्वादाग्नेय्यादेर्विशेषणसंभवेऽपि जन्यजन्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेष्टुम-शक्यतोद्दिश्यमानोक्त्योक्ता विनियोजकत्वव्यावर्त्तकतापि कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य प्रकरणस्य कथमिति प्रकाराकाङ्क्षारूपस्येत्थमित्यु-पायेतिकर्त्तव्यताद्यपरपर्यायप्रकाररूपादन्येन विशेष्यादिना नन्वया-दित्याह*न हीति। जन्यजन्यमानस्योद्देश्यत्वाद्विशेषणायोगेपि स्नातीत्या-ख्यातोक्तभावनाक्षिप्तस्य कर्त्तुरुपादेयत्वाद्विशेषणोपपत्तेः कथंभावा-ख्यस्य प्रकरणस्य विशेषकत्वायोगेऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणायै पुंसोधि-काराख्यप्रकरणगृहीतत्वापेक्षणादधिकाराख्यात्प्रकरणाद्विशेषलाभो-पपत्तिमाशङ्क्याधिकाराख्यस्य प्रकरणस्य वाक्यप्राप्तेभ्यः पुरुषान्तरेभ्यो वाक्यविधेयक्रियाशेषिभूतपुरुषनिवर्त्तनात्मकविशेषणाख्यस्य व्यापा-रस्य वाक्यविरोधेन व्यावृत्तत्वाद्बाधितत्वान्न प्रस्तावलक्षणव्या-पारबाधे तद्गृहीतत्वापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य विशेषणाख्यव्या-पारबाधेपि बुद्धिस्थापनाख्यव्यापारबाधाद्युक्तत्वसूचनार्थं व्यावृ-त्तव्यापारोक्त्योः सप्तम्यन्तयोरपेक्षोक्तेश्च प्रथमान्तायाः पाठेपि प्र-

करणगृहीतत्वापेक्षायामपि तद्व्यापारस्य बाधितत्वान्न प्रकरणं विशेषणमित्यर्थस्य विवक्षितत्वाद्यद्यपितथापिशब्दार्थौ निपातत्वादनेकार्थैनैतिकरणेन विवक्षित्वा यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथापि तद्व्यापारे बाधितेनैव तद्विशेषणमवकल्पत इत्येवं योज्यम् । युगपत्सर्वपदार्थविषयत्वात्तु प्रकरणव्यापारस्याद्यपदार्थादारभ्यान्त्यपदार्थपर्यन्तमनुवृत्तेः प्रकरणगृहीतत्वापेक्षायास्तद्व्यापारपर्यवसानोत्तरकालत्वं व्याख्यातुमुपक्रमते * कथं तर्हीति * द्रव्यवदिति सौत्रस्य दृष्टान्तस्य प्रकृतपुरुषप्रत्ययप्रकारोक्त्यर्थत्वसूचनपूर्वं किं त्विति भाष्यं व्याचिख्यासुः प्रकरणस्य विशेषकत्वाभावेपि प्रकृतपुरुषग्रहणसिद्धिमुपपादयति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं फलमपीति भाष्ये लृत्वस्योक्तत्वात्फलकल्पनापर्युक्त्ययोगोत्क्यर्थत्वेन व्याचष्टे * ननु चेति * प्राणापानावेवेति फलश्रुत्युदाहरणेन तीर्थमिव हीत्यस्याप्युपलक्षणादनयोरिति द्विवचनोपपत्तिः । नेतीति परिहारभाष्यं फलस्य विध्यनधीनत्वादयुक्तमाशङ्क्य विधायकशब्दस्यात्राज्ञातज्ञापकवाचित्वात्फलज्ञापककामशब्दाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सत्यमिति * प्राणापानावेवेत्यस्याज्ञातचिरायुष्ट्वाख्यफलज्ञापकत्वाद्विधायकानुपलम्भोक्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं य एष इति भाष्यमेतावदत्रशब्देन गम्यते यस्यैवं लक्षणा जुहुस्तस्य पापश्लोकाश्रवणमिति जुहूतः क्रियते जुहूर्वा तदर्थेति नैतच्छब्द आहेति पर्णमय्यधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणयुक्त्याशयत्वेन व्याचष्टे * फलेति * वर्त्तमानापदेशस्याप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाभावात्तदाशयत्वेनैव विधायकाभावोक्तिः कस्मान्न व्याख्यातेत्याशङ्क्य * इतरथा पुनरिति * फलज्ञापकत्वाभावे सत्यानर्थक्यापत्त्याशङ्कानिरासार्थं स्तावकस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे*द्रव्येति* पारार्थ्यहेतुकस्यार्थवादत्वस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात्कामशब्दव्यतिरिक्तेन शब्देन फलविधानाकरणस्य वक्ष्यमाणतोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यपर्णमय्यधिकरणसूत्र एव खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्येवमाद्यायां फलप्रधानायां श्रुतौ फलमुच्यतइति वदता सूत्रकृता कामपदयुक्तायां श्रुतौ फलार्थत्वस्य वक्ष्यमाणतामाह * फलं त्विति * तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायाहेतिशङ्काभाष्यं शुद्धपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेनाभासमानं फलकल्पनभयेन

६८४।१

शुद्धपुरुषार्थत्वनिरासादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वाभ्युपगमार्थत्वेन व्याचष्टे * आहेति * । दर्शपूर्णमासावेवेत्यादिभाष्यावयवपाठपूर्वं कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कइति * । शङ्काशयोक्त्यर्थं योपिहीति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * । अत्रेति परिहारभाष्यं क्रत्वन्तरेपि संस्कृतेन पुंसा प्रयोजनोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याह * अस्येति * कोसावाशय इत्यपेक्षायां संस्कृतेन पुंसा ६८५।४
क्रत्वन्तरे प्रयोजन कुतो नास्तीति प्रश्नपूर्वं गूढमाशयं विवृणोति * कुतइति * । श्लोकाशयं व्याचक्षाणो नैवेति परिहारभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदीति * । निर्दोषशास्त्रोक्तस्य विज्ञानस्य दोषजन्यमिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगाद्बलवच्छास्त्राविरुद्धविषये विज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव शास्त्राणां बाधः क्व चित्प्राप्तबाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रोत्पत्त्याशयेत्यविरोधः । प्रतिबन्धप्रकारापेक्षायां संस्कृतेन त्विति भाष्यावयवं व्याचक्षाणः प्रकारमाह * सा चेति । नवमे व्रीहीन् प्रोक्षतीति श्रुत्या द्रव्यसंयुक्तं प्रोक्षणं त्रीन् परिधीनिति मन्त्रं लिङ्गात्संख्यासंयुक्तं सूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति वाक्याद्धेतुसंयुक्तं होमं चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति श्रुत्याग्नेयादिसमुदायसंयुक्तं मन्त्रं चोदाहृत्य प्रोक्षणादयो द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वेति संदेहे द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं चाश्रुतिसंयोगादिति सूत्रेण श्रुतिसंयोगात्तद्रूपलक्षिताल्लिङ्गवाक्यसंयोगाच्च द्रव्यादिस्वरूपप्रयुक्तत्वं पूर्वपक्षयित्वार्थो वा स्यात्प्रयोजनीमितरेषामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वादित्यनेनार्थ्यमानमपूर्वं प्रयोजनं द्रव्यादीनामर्थ्यमानमपूर्वं प्रति गुणभूततया कर्त्तव्यत्वेनाचोदनादिति सिद्धान्तिते भाष्यकृता श्रुत्यादिगम्यस्वरूपान्वयविरोधात्प्राकरणिकापूर्वान्वययायोगमाशङ्क्यानर्थक्यभयात्स्वरूपान्वयाविवक्षया पूर्वसाधनत्वलक्षणाया वक्ष्यमाणत्वात्तेनैव न्यायेनेहाप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणावगतेः प्रकरणं च विना क्रत्वैकान्तिकत्वाभावेन क्षणायोगात्क्रत्वन्तरस्य चाप्रकृतत्वात्प्रतिबन्धसिद्धिरित्यर्थः । अनेन च संस्कृतेन च पुंसा साध्यं प्रयोजकमपूर्वमन्यत्र नास्तीति भाष्ययोजना सूचिता । पुंसः साक्षादपूर्वसाधनत्वाभावात्प्रकृतपुरुषसंस्कारस्यापूर्वाभावाविशेषं नन्विति भाष्येणाशङ्क्य योच्यतइत्यनेन साक्षात्साधनत्वाभावेपि दर्शपूर्णमास--द्वारा साधनत्वादपूर्वोत्पत्त्युपपत्त्याशयेन परिहृत्याहेत्यनेन क्रत्वन्त

रस्यापि तर्हि द्वारत्वसंभवात्प्रकृतग्रहणासिद्धिरिति पुनराशङ्क्योच्यते नान्यस्येत्यनेन संस्कारस्याप्रकृतक्रत्वन्तरगुणत्वायोगान्न तस्य द्वारत्वं संभवतीत्याशयेन परिहृते पुनराह प्रकृतस्यापीत्यनेन क्रत्वन्तरस्य संस्कारं प्रत्यशेषित्वादपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वायोगे प्रकृतस्याप्यशेषित्वात् द्वारत्वायोगापत्तौ शङ्कितायामुच्यत आनर्थक्यादित्वादिनानर्थक्यापत्तेर्वाक्यीयशुद्धपुरुषार्थत्वबाधेन प्रकरणकल्प्यया प्रकृतक्रत्वेकवाक्यतया पुरुषवत्प्रकृतस्य क्रतोरपि शेषित्वावगतेरपूर्वोत्पत्तिद्वारत्वसंभवात्प्रकृते क्रतौ प्रयोजनमस्ति क्रत्वन्तरैकवाक्यत्वकल्पकाभावात्तु क्रत्वन्तरस्य शेषित्वानवगतेर्द्वारत्वायोगात्तत्र प्रयोजनं नास्तीति परिहारोक्तेर्गूढाशयविवरणार्थत्वसूचनार्थं पृथग्व्याख्या । तस्मादिति प्रकृतग्रहणसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * । मन्त्रोदाहरणे न्यायव्युत्पादनभाष्यस्योपलक्षणार्थत्वात्स्नानोदाहरणेपि तुल्यत्वसूचनार्थं स्नानेप्येतमेव न्यायमतिदिशति * एवमिति * । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्नेत्याशङ्कायां नैव व्यावर्त्तयत इत्यादेश्च परिहारस्य सप्तमपादाद्याधिकरणस्थसूत्रद्वयारूढत्वं दर्शयति * एतौ चेति * । इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे वदनमनुतिष्ठेदिति वदेदित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थविध्यर्थो भवेदिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभाष्योक्तायाः प्रकरणनिवेशपक्षे विध्यानर्थक्यापत्तिशङ्कापत्तिशङ्कायास्तुल्यन्यायतयेहापि प्राप्तायाः परिहारायानुभाषणार्थं यस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * एवं सतीत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * । पूर्वाधिकरणोक्तपरिहारेण सहास्यपरिहारस्य विरोधं शङ्कते * इह चेति * । केषांचिन्मतेन पूर्वपरिहारस्य सत्यत्वमाह * यथा तावदिति * । द्वितीय- ६८६।२ स्यान्येषां मतेन सत्यत्वमाह * शक्यं त्विति * । पूर्वार्धं व्याचष्टे * विधिस्त्विति * एकादशे सर्वाङ्गसमुच्चयसिद्ध्यै सर्वेषामङ्गानामेकं क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनमिति कल्पनायाः पर्यायविधानेन हेतुना विधिशब्दवाच्यस्याङ्गग्रामस्यैकविधिश्रुतिकत्वं वदता सूत्रकृता सर्वाङ्गविधायकस्यैकस्य विधेर्वक्ष्यमाणत्वात्प्रात्यात्मकविधीनां च क्रमप्रवृत्तित्वेनाङ्गानां प्रयोगवचनविधीयमानतां विना विध्यैक्यायोगात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वावगतेः स एवैकः सर्वेषामङ्गानां विधिरित्यर्थः। न केवलं सूत्रानुसारात्प्रयोगवचनस्यैव विधित्वं किंतु युक्तत्वाद-

पीत्याह * पुरुषश्चेति * प्रवर्त्तकस्यैव विधित्वप्रसिद्धेरपरिपूर्णायां च भावनायां प्रवर्त्तनाशक्तेः साङ्गप्रधानविषयस्य प्रयोगवचनस्यैव विधिता युक्तेत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्मादिति * । स्वमतेन परिहारद्वयस्यापि सत्यत्वमाह * अत्रेति * । पूर्वस्य तावत्प्रश्नपूर्वं साधुत्वमुपपादयति * कथमिति * विधित्वे सति द्वितीयोऽसाधुः स्यादित्याशयेन पृच्छति * अथेति * । प्रात्यात्मिकवाक्यार्थालोचनवेलायां विधित्वे सत्यपि प्रकरणकल्प्यवाक्यैकवाक्यतापन्नसमस्ताङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थीभूतस्यंशपरिपूर्णभावनाविधिबलायां प्रयोगविधिसिद्धप्रवृत्यनुवादाविरोधाशयेनोत्तरमाह * पूर्वेण हीति * । सोपपत्तिशङ्काग्रन्थद्वयसाधुतामुपसंहरति * अत इति ।

व्यपदेशादपकृष्येत ॥२२॥

अहीनस्य फलवत्त्वेन ज्योतिष्टोमानङ्गत्वाद्द्वैगुण्यापत्तेश्च ज्योतिष्टोमत्वाभावात्प्रकरणाद्विगतस्य बहिर्भूतस्याङ्गतया द्वादशत्वस्यापदेशात्कार्त्तनाद्युक्तोपकर्ष इत्येव वैषम्योक्त्यर्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रव्याख्यार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणइति ।* सान्ह- ६८७।१
शब्दवाच्यज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन त्रित्वापदेशाद्भेदेन द्वादशत्वापदेशादित्येवमन्यथावैषम्योक्त्यर्थत्वेन व्याख्यार्थं व्यपदेशाच्चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

अपगोरणादीनां पुमर्थत्वम् । अ. ९ ॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥२३॥

न प्रजानीयादितीत्यादिशब्दार्थेनेतिकरणेन तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेन्न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादिति निषेधवाक्यानां गृहीतानां भाष्यकृतोदाहरणतोक्तेति सूचनार्थं सौत्रं शंयुतशब्दं तदुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे *शंयाविति ।* भाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षानवगमात्पूर्वापवादत्वेन सङ्कल्ययोगमाशङ्क्य तत्सिद्ध्यै शुद्धक्रतुधर्मः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति त्रीन्पक्षानाह *तत्रेति ।* भाष्यं तर्हि कथं द्वावेवपक्षावित्याशङ्क्य शुद्धक्रतुसम्बन्धस्य क्रतुयुक्तपुरुषसंबन्धस्य च प्रकरणगम्यत्वसाम्येनैकीकरणादित्याह * तेषामपीति ।* प्रकारणादिति पूर्वपक्षभाष्यमवगोरणादेः क्रतौ विध्यभावेनाप्रसक्ते-

स्तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्याह मृतवदनवद्विध्यभावेऽप्यर्थात्प्रसक्त्यापपादयितुमाह *समस्तेन चेति *। आख्यातेन कर्त्रनभिधानाच्छ्रुत्यविरोधसूचनार्थो समस्तोक्तिः। अन्य इति भाष्यं प्रसक्त्यपपत्तिसूचनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह*का चेति*। महापिठरपरिमितस्याप्यन्वाहार्यस्य सकुटुम्बर्त्विक्चतुष्टयापर्याप्तत्वादानत्यशक्त्युपपत्तिसूचनार्थश्चतुःशब्दः *। पूर्वसूत्रस्थापकृष्यतेति शब्दानुषङ्गेण मण्डूकप्लुत्या च व्यवहितस्यापि कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थस्याकर्मशब्दस्यानुषङ्गेण शेषूपक्रमे वाक्ये यदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणादपकृष्यत सर्वावस्थस्य दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंसो नरकपरिहारार्थं ब्राह्मणावगोरणादीनां दानात्खण्डनान्निषेधादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमितिभाष्यमनुभाषणपूर्वं पूर्वपक्षनिरासाय प्रकरणस्य वाक्यविरोधोक्त्यर्थं च ननु प्रकरणादित्यादिभाष्यं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थं च ननु जञ्जभ्यमानस्येत्यादिभाष्यं संक्षेपाद्याख्यातुं स्वयं च सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो नृत्विग्भ्यो वा ब्राह्मणेभ्यः परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह* तथेति। * आद्यं पादं व्याचष्टे * यच्छब्दस्तावदिति। * सर्वस्य पुंसो ब्राह्मणावगोरणादिनिषेधसंयोगादित्येवं सर्वसंयागोक्तिव्याख्यार्थं यो ब्राह्मणायेत्यर्थवादस्थो यच्छब्दः पुरुषमात्रमुपादत्तइत्युक्तं प्रकृतदर्शपूर्णमासयाज्ञिपुरुषविषयत्वेनापि यच्छब्दोपपत्तेर्विध्यर्थवादसमभिव्याहारात्मकेन वाच्येन पुरुषमात्रस्य निषेधसंयोगायोगमाशङ्क्य यच्छब्दस्योपक्रमस्थत्वादुपसंहारस्थनिषेध्योत्तरकालप्रकरणव्यापारानुरोधेन संकोचायोगसूचनार्थं श्रुत्यैवेत्युक्तम्। योयं ब्राह्मणस्यावगोरणादिनिषेधः स सर्वावस्थस्य पुंस इत्येवं च भाष्यव्याख्या पुरुषोक्त्या सूचिता। अन्यथा सूत्रव्याख्यार्थत्वाद् द्वितीयं पादं तावदुपेक्ष्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वशङ्कोक्तिनिरासार्थत्वेन ननु जञ्जभ्यमानस्येत्यादिभाष्यव्याख्यार्थं तृतीयं पादं व्याख्यातुमाह * न चेति। * क्रतुयुक्तपुरुषापेक्षितभोक्तृत्वयोग्यताधानाख्यफलनिरासेन पुरुषमात्रापेक्षितनरकपरिहाराख्यफलोक्त्यर्थत्वेन सौत्रपरिशब्दव्याख्यासूचनार्थं नरकेत्युक्तम्। दोअवखण्डनइत्येतद्धातुरूपाश्रयणेन खण्डनार्थतया दानशब्दस्य निषेधवाचित्वसूचनार्थो प्रतिषेधोक्तिः। नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतोपपादनार्थं स चे-

त्पाद्युक्तम् । फलश्रुतिं द्विधा व्याख्यातुं शतेनेत्याद्युक्तम् । आद्यव्याख्याने यातनानुभवनमाख्यातार्थो द्वितीये यातनानिस्तरणम् । स्वयं फलस्य क्लृप्तत्वोपपादनार्थं निषेधेत्याद्युक्तम् । भाष्योक्तामुपपत्तिं दृढयितुं यस्त्वित्याद्युक्तम् । कथं तर्हि भाष्यसमर्थनेत्यपेक्षायां वर्त्तमानकालमुपादानेन योग्यानुपलब्ध्यभावात्तिर्ङ्विभक्तिः फलज्ञापिकास्तीत्येव समर्थनसूचनपूर्वं नरकपरिहारार्थत्वस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वहेतुतामुपसंहर्तुं तस्मादित्युक्तम् । अवगोरणादेर्वर्त्तमानकालशून्येनानिष्टफलोपादानेन कामपदोपबन्धमनपेक्ष्यावगोरणादिविषयनिषेधसिद्धेस्तस्य च पुरुषमात्रे संभवात्तत्परिहारार्थस्य निषेधस्य पुरुषधर्मतेत्यर्थः । वर्त्तमानकालशून्यतोक्त्यर्था मात्रोक्तिः । एवशब्देन कामपदानपेक्षतोक्ता । उपेक्षितं द्वितीयं पादं व्याचष्टे * तथा चेति । * सौत्रपरिशब्दस्य परिपालनशब्दैकदेशत्वसूचनार्था पालनोक्तिः । ६८८ १७

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥२४॥

नास्याइत्युपगमननिषेधस्य क्रत्वर्थत्वशङ्कायोगाद्देवा वै शंयुमित्यादिवच्चोदाहरणभूतवाच्यशेषत्वाभावादुपन्यासानर्थक्यमाशङ्क्यान्यार्थमप्येतदुदक्या संभाषणनिषेधस्य शुद्धपुरुषधर्मत्वज्ञाने भवत्युपयोगीति कृत्वोदाहरणेन सहोपन्यस्तमित्याह * नास्याइति * । कृतावुदक्या संवादस्य कथंचिदप्राप्तेर्निषेद्धुमशक्यत्वाच्छुद्धपुरुषनिवर्त्तनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधशङ्कायोगान्मलापकर्षणाख्यपुरुषोपकारसामर्थ्यात्मकलिङ्गवच्चेह क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकलिङ्गादर्शनात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपूर्वपक्षानुपपत्तेरनन्तराधिकरणवत्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतापवादत्वायोगाच्छुद्धक्रतुधर्मत्वमात्रापवादत्वे च कर्त्रधिकरणानन्तरं जञ्ञभ्यमानाधिकरणानन्तरं चैतदधिकरणारम्भापत्तेरनन्तराधिकरणसंगत्ययोगमाशङ्क्यापरोधविधानात्क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तावपि स्त्रैणस्य पुंसः क्रतुकालेपि पुरुषार्थसंवादप्राप्तिसंभवात्प्राप्तिवशत्वसामर्थ्यात्मकेन निषेधस्य क्रत्वक्रतुयुक्तपुरुषसाधारणधर्मत्वावेदकेन लिङ्गेन सह प्रकरणस्याविरोधात्समावेशोपपत्तेः क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षोपि संभवतीति सूचयितुं पुरुषस्य सर्वत्र क्रतावन्यत्र वा निषेधस्ततश्च स्मृतिसमानार्थत्वेन तन्मूलत्वाद्विधिरिति विध्युक्त्या क्रतुयुक्तस्यैव पुरुषस्य निषेधस्ततश्च स्मृत्या सर्वदा निषेधप्राप्तेरतुल्यार्थत्वेन च मूलमूलित्वायोगादनुवादइत्यपि सूचितं भवतीत्यैवं

पक्षत्रयोक्त्यर्थत्वेन किं मलवद्वाससेति संदेहभाष्यं मलवद्वासः-शब्दव्याख्यापूर्वं व्याख्यातुमाह * मलवद्वासा इति । * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्यमयं निषेधो दर्शपूर्णमासयोस्तद्युक्तस्य वा पुंसः धर्म इत्येवं पूर्वपक्षद्वयोक्तयर्थत्वेन व्याख्यातुमाह*तत्रेति। * प्रकरणग्राह्यानिषेधात्प्राक्कृतत्वात्प्रकरणवशादशक्यसंकोचतया शुद्धपुरुषार्थत्वावेदकेन यच्छब्देन सह प्रकरणाग्राह्यविध्युद्देशान्तर्गतत्वाद्वा तद्वशाच्छक्यसंकोचतया क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वावेदकेन जुह्वत्र्यमानशब्देन सह तुल्यपुरुषोपादायकस्य शब्दस्याभावाच्छुद्धक्रत्वर्थस्य संवादस्यायं निषेधस्तत्रश्च शुद्धक्रत्वर्थः । यद्वा यथा क्रतावपरोधविधानात्सहाधिकारनिषेधेपि पत्नीयजमानसाधारणस्य ब्रीह्यादेः पत्न्यनुज्ञां विना क्रतौ विनियोक्तुमशक्यत्वादनुज्ञाप्रश्नोर्थ संवादप्राप्तिस्तथा पुरुषोपि स्त्रैणत्वेन क्रतुयुक्त इव क्रतुयुक्तेष्वविशेषेण प्राप्तिसंभवात्क्रतूक्तिलक्षितक्रतुयुक्तपुरुषार्थस्य संवादस्य निषेधस्तत्रश्च क्रतुयुक्तपुरुषार्थइत्युक्ते क्रतावुदक्या संभवादप्राप्तिसंभवे पुरुषार्थत्वज्ञापकपुरुषनिवर्तनसामर्थ्यात्मकलिङ्गाभावादविरोधिना प्रकरणेन शुद्धक्रत्वर्थत्वोपपत्तावपि क्रतुयुक्तपुरुषार्थताप्रमाणाभावादयुक्तेत्याशङ्क्य निषेधस्य साक्षात् क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वप्रमाणाभावेपि प्रियासंवादस्यानन्दजननसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन क्रत्वक्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगतिसंभवात्सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तदवधारणाधीनो निर्णय इत्यादिकर्त्रधिकरणवार्त्तिकाभिहितेनानृतवदनेदमर्थ्यावधारणाधीनतान्निषेधेदमर्थ्यावधारणन्यायेन संवादानिषेधस्यापि क्रतुयुक्तसर्वपुरुषार्थत्वावगत्युपपत्तेर्युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति मन्त्रोच्चारणलक्षणस्य यजमानकर्तृकस्य पत्नीसंवादस्य सहाधिकारप्रकाशनार्थत्वेन यजमानसंस्कारार्थस्य मन्त्रलिङ्गात्प्राप्तेस्तद्विषयत्वसंभवादपि निषेधस्य क्रतुयुक्ता पुरुषार्थता युक्तेत्यभिहितेत्यादिनोक्तम् । अग्ने गृहपतउपसमाहृय स्वदेवानां पत्नीरुपमाह्वयध्वं पत्नि-पत्न्येषते लोको नमस्तेस्तु मा मा हिंसीः सुप्रजसस्त्वाय सुपत्नीरुपसेदिमेन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्राश्छुरित्वागार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति मन्त्रस्य पत्नीप्रयाज्यत्वात्पतिपत्नीति संवादस्याध्वर्युकर्तृकतया यजमानकर्तृकतयानुपपत्तेर्ह्यपत्न्युपस्थानार्थत्वेन वास्य यजमानपत्नीसंवादत्वायोगात्पत्न्या च संवादोध्व-

र्योरिति भाष्ये तु क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थस्य यजमानकर्तृकस्य संवादस्यापरुद्ध्येति स्काशब्दोक्तयागसमानकर्तृकापरोधविधानेन प्राप्त्ययोगात्पत्न्याः प्रयोगाद्बहिरनुपनीतत्वेन मन्त्राशिक्षणाभावादर्थप्राप्तस्य तद्वाचनस्य यजुर्विदध्वर्युकर्तृकस्यायं निषेधोऽभ्युपगन्तव्यइत्यापाद्य दूषणाभिधानात्पत्नीत्ययं मन्त्रो यस्य युक्तो मे यज्ञमिति मन्त्रोच्चारणस्य संवादस्यादिरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन पुनः पत्न्यभिध्यानजनितात्कामोद्रेकात्पत्नीसंवादप्राप्तिसंभवसूचनार्थं युक्ता मे यज्ञमिति मन्त्रः पत्निपत्न्येषते लोक इत्यादेरित्यनेनोक्तः । शुद्धपुरुषार्थस्यापि संवादस्य क्रतौ कथंचित्प्राप्तिसंभवे तन्निषेधस्य स्त्र्युपायमासभक्षादिवत्प्रकरणक्रत्वर्थत्वोपपत्तेस्तन्निरासो न युक्त इत्याशङ्क्य नेहावगोरणादिवत्प्राप्तिसंभवाभ्युपगमे क्रत्वर्थत्वनिरासः किंतु क्रतौ कथंचित्प्राप्त्यसंभवेनेति सूचनपूर्वं मलवद्ग्रासः संवादविषयं पदकर्मनिषेधनं तत्प्रकरणापकृष्येत प्रयोगारम्भात्प्रागेव मलवद्ग्राससोपनयनाख्यापरोधविधानादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे*इतीति* अपरोधविधानात्क्रत्वनुष्ठानान्निवर्त्तनेपि क्रतुविनियोज्यद्रव्यानुज्ञाप्रश्नार्थसंवादोपपत्तिमाशङ्क्यापरोधस्य स्काशब्देन प्रयोगप्राग्भावविधानात्सर्वस्मादनुष्ठानसिद्ध्यर्थानुज्ञाप्रश्नादिसहितादनुज्ञानान्निवर्त्तनावगतेस्तदर्थोपि संवादे न प्राप्नोतीति परिहारार्थत्वेन सौत्रप्राक्च्छब्दव्याख्यार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे*तामिति*तच्छब्देनानालम्भकालम्भानर्हापरामृष्टा । क्रत्वनुष्ठानानौपयिकत्वेनोदक्यायाः क्रत्वर्थसंवादाप्राप्तौ पुरुषार्थेष्युपगमनादिव्यवहारे उपयोगात्पुरुषार्थस्यापि संवादस्याप्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्यानुपयोगोपि स्वाच्छन्द्यात्संवादप्राप्त्युपपत्तेर्निषेधार्थवत्वोक्त्या पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पुरुषस्य त्विति । * पुरुषार्थस्य संवादस्य प्राप्तिसंभवेपि नोदक्ययाभिभाषेतेति स्मृत्यैवं निषिद्धत्वान्निषेधानर्थक्यमाशङ्क्याह*यदि चेति । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति वदसंदिग्धेपि यदीति संदिग्धवचनं स्मृतिप्राप्तनिषेधविषयायाः श्रुतेः स वायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धस्तेन संयोगशेषेणायं नित्यानुवाद इति कर्त्रधिकरणभाष्येनुवादत्वाभिधानान्मूलमूलित्वोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेनुवादतोक्ता न तु शुद्धपुरुषार्थतायामित्याह*न हीति ।* शुद्धपुरुषार्थतायामिति शेषः । ६८६।१

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २४ ॥

निश्चितशुद्धपुरुषार्थत्वोपगमनानिषेधसाहचर्यादपि संवादनिषेधः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं सूत्रं व्याख्यातुमाह * इतश्चेति * । अपकृष्येतेत्यनुषङ्गस्य शुद्धपुरुषार्थत्वप्रतिज्ञार्थत्वसूचनायापकृष्येतेति वाच्ये पुरुषमात्रधर्मइत्युक्तम् । उपगमनानिषेधवाक्यसंवादनिषेधवादनिषेधवाक्यशेषत्वाभावात्कुतस्तद्बलेन निर्णय इति पृच्छति * कुतइति * । विशये प्रायदर्शनादित्यत्र संदिग्धस्य वस्तुनः प्राये वचननिर्णेयत्वाभिधानादवाक्यशेषत्वेपि युक्ता निर्णायकतेत्युत्तरमाह * प्राये वचनेति * । अन्नादननिषेधस्याभ्यञ्जनवाक्यशेषादुपगमनविषयत्वनिर्णायोक्त्यर्थमभ्यञ्जनं वा इति भाष्यं व्याचष्टे * नास्याइति * । मैथुनस्याभ्यञ्जनशब्दवाच्यत्वाभावात्कथमस्माद् वाक्यशेषादन्नादननिषेधस्य मैथुनविषयत्वनिर्णेय इत्याशङ्क्याभ्यञ्जनशब्दपर्यायस्य म्रक्षणशब्दस्य मैथुने प्रयोगदर्शनादभ्यञ्जनशब्दस्यापि मैथुनवाचित्वं गम्यत इत्याह * तथा हीति * । मैथुननिषेधस्यापि शुद्धपुरुषार्थत्वनिश्चयः कथमित्याशङ्कानिरासार्थं स चेतिभाष्यमुपगमनानिषेधः प्रकरणेन प्रसक्तविषय इति कृत्वा प्रकरणादुत्कृष्टः शुद्धपुरुषार्थ इत्येवं लक्षणया विषयप्रसक्तिनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *तच्चेति* शुद्धपुरुषार्थस्याप्युपगमनस्य ऋतुकालेपि रागतः प्रसक्तिसंभवात्तदहर्मासमैथुने वर्ज्जयेदितिवदस्यापि निषेधस्य क्रत्वर्थतोपपत्स्यत इत्याशङ्क्य तदहरित्यनेन कृतुकाले ब्रह्मचर्यविधानात्पुरुषार्थस्याप्युपगमनस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधस्य क्रतुकालीनत्वायोगान्न क्रत्वर्थता युक्तेत्याह *ब्रह्मचर्येति* इतीति भाष्यावयवमुपपादितं स्वरूपतो व्याचष्टे *तस्मादिति* एष इतिभाष्यमुपगमननिषेधस्य पुरुषधर्मत्वोक्तेः प्रकृतोपयोगोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *ततश्चेति* सकलं वा भाष्यमुपगमननिषेधविषयतया पूर्वग्रन्थेन व्याख्यायानेन स्वयंप्रकृतोपयोगोक्तिः ॥

सुवर्णधारणादीनां पुमर्थत्वम् । आधि. ६

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥२५॥

अस्यापि विचारस्य क्रत्वर्थविषयत्वेनावान्तरप्रकरणसंगतिसंभवेप्यनारभ्याधीतेषु प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्तायो

गान्महाप्रकरणासंगतिमाशङ्क्य विरोधचिन्तात्वाभावेपि तत्फलभूत-प्रकरणसमावेशासमावेशचिन्तात्वेन प्रकरणाधीतानां चान्यत्र गम-नागमनचिन्तायां कृतायां तद्वैपरीत्येनान्यत्राधीतानां प्रकरणनिवे-शानिवेशचिन्तायां बुद्धिस्थत्वात्प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह *इदानी-मिति* लिङ्गवतः शब्दस्य लिङ्गोक्तयाविवक्षितत्वाल्लिङ्गस्याप्यप्रकर-णाधीतत्वोपपत्तिः अप्रकरणाधीतानां साकाङ्क्षफलवत्सन्निध्याख्य-प्रकरणाभावेपि हिरण्यधारणवासःपरिधानशून्येषु कर्मसु कीदृग्धि-रण्यं चासौवेत्यनाकाङ्क्षणात्तद्विशेषणत्वेन सुवर्णशोभनत्वविध्यनुप-पत्तेर्वासोहिरण्यशून्येषु च किं धर्मकं सद्धिरण्यं वासो वा पूर्वसाध-नमित्यनाकाङ्क्षणात्तत्संस्कारत्वेन धारणपरिधानविध्यनुपपत्तेस्त-द्वन्ति विशेषणाकाङ्क्षाणि संस्काराकाङ्क्षाणि वा कर्माणि प्रकर-णशब्देनाकाङ्क्षाख्यैकदेशलक्षणयोक्तानि प्रधानकर्मविधिपक्षाविश्व-जिदादिवत्फलकल्पनापत्तावपि कृत्वर्थत्वपूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वात्सं-स्कारकर्मविधित्वेन पूर्वपक्षे भाष्यकृता वक्ष्यमाणेपि सुवर्णोद्देशेन हिरण्योद्देशेन वा धारणविधावुद्देश्यस्य विशेषणायोगादन्यतरशब्दा-नर्थक्यापत्तेः परिधानस्य वा श्रुतत्वात्कृत्वनर्हत्वापादकत्वेन च संस्का-रकत्वस्य दुराशङ्क्यत्वाद्धारणपरिधानयोः संस्कारविध्यनुपपतेरप-रितोषात्स्वाभिमतं पूर्वपक्षं सूचयन्नुदाहरणपूर्वं संदेहमाह *तस्मा-दिति* धारणं संस्कार्यस्य यथोपात्तस्य संस्कार्यत्वेन विशेषणेना-काङ्क्षत्वात्सुवर्णत्वविशिष्टहिरण्योद्देशेन धारणाख्यसंस्कारविध्यनु-पपत्तेर्हिरण्यानुवादेन सुवर्णत्वविध्यवगमात्तस्य च क्रियायामव्या-प्रियमाणस्यानाकाङ्क्षितसुवर्णत्वविध्ययोगादनुवाद्यत्वेपि भार्यात्वेन विशेषणीयत्वोपपत्तेर्हिरण्यधारणस्यानुवाद्यत्वाविरोधः वाससो विशे-षणाकाङ्क्षासिद्ध्यै क्रियापेक्षायां योग्यत्वात्परिधानक्रियावगते कर्मस्थवासःपरिधाने शोभनत्वविध्यविरोधः। हिरण्यवासोनुवादनि-रासार्थो प्रधानकर्मत्वोक्तयर्थो च विशिष्टोक्तिः। धारयेद्वैणवन्दण्डं शु-भे रौक्मे च कुण्डले न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति स्नात-कव्रतत्वेन नित्यत्वेन नित्यत्वस्मृतेः पुत्रजन्मनिमित्तवैश्वानरेष्टिवत्फ-लश्रवणेपि काम्यत्वाभावोक्तयर्थो नित्योक्तिः। स्वाभिमतपूर्वपक्षनिरा-सार्थत्वेन सिद्धान्तसूत्रस्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सिद्धान्तसूत्रं व्याख्या-तुमाह *तत्रेति* तद्धर्म इति तच्छब्दो हीनवत्पुरुष इति जञ्जभ्यमा- ६६०।३

नाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टपुरुषपरामर्शित्वेन पुरुषधर्मोक्त्या व्याख्यातः । कृत्वर्थप्रमाणाभावोक्तिद्वारा पुरुषार्थत्वोपपादनार्थं तत इति सूत्रावयवं ततः प्रकरणवशेन निरस्तशुद्धपुरुषार्थत्वात्प्रकरणाधीताज्ज ज्ज्यमानमन्त्रोच्चारणादेरस्याप्रकरणाधीतत्वाद्वैषम्येण कृत्वर्थत्वप्रमाणाभावेपि वाक्याद्वासोहिरण्यार्थत्वावगतेः पुरुषार्थत्वपारिशेष्याभावादयुक्तमाशङ्क्य हेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयितुमाह *कुतइति* प्रकरणाधीतस्यापि पुरुषार्थत्वे फलपदकल्पनया फलस्य सन्निधिं कल्पयित्वा न्वयकल्पना तत्सिद्ध्यै वा श्रुतेतिकर्त्तव्यताकल्पना प्रकृतस्यापि कर्मणो श्रुतेतिकर्त्तव्यतान्तरकल्पनेति कल्पनागौरवपरिहारायैव कृत्वर्थाभ्युपगमादप्रकरणाधीतस्यापि कल्पनालाघवाव्याख्येनैव प्रमाणेन कृत्वर्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन लाघवमात्रस्य प्रमाणत्वे ततः प्रकरणाम्नानादङ्गत्वाख्यविशेषासिद्धिप्रसंगादित्यकारप्रश्लेषेणावृत्त्यैतत्सूत्रावयवव्याख्यार्थं यद्यप्रकरणइति भाष्यं व्याचष्टे *प्रकरणाम्नानस्य हीति* । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं पुरुषार्थत्वं विना सर्वविध्यपर्यवसानात्कृत्वर्थस्यापि तदद्वारा पुरुषार्थत्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्तदसंभवे पारिशेष्यात्साक्षात्पुरुषार्थत्वावगत्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *यतस्त्विति* ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२६॥

संस्कारविधित्वशङ्कायोगात्तदाशयेन पूर्वपक्षायोगेपि सूत्रयोजनशक्तिमात्रेण संस्कारविधित्वात्कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे भाष्यकृता कृतेति विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेनापि कर्माङ्गत्वं पूर्वपक्षे सूत्रयोजनशक्तोहमिति सूचनायानभिमतेपि विशिष्टविधित्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षे धारणं परिधानं वा द्रव्यत्वात्कर्मत्वसामान्येन बुद्धिस्थस्य फलवतो ग्निहोत्रादिकर्मणोङ्गं स्यादित्येवं स्वयं योजयितुं संदेहकाले उक्तमपि पूर्वपक्षमाह *यद्यपि तावदिति* । शङ्कोत्तरत्वेनाद्रव्यत्वादिति सूत्रावयवं योजयितुं शङ्कां तावदाह *न त्विति* । नन्वोन्यवाचित्वाद्द्रव्यशब्देन कर्मोक्तिमभिप्रेत्य परिहरति *सत्यमिति* । द्रव्यशब्देन देवताया अप्युपलक्षणं द्रुगतावित्यस्माद्धातोरचो यदिति यत्प्रत्यये कृते द्रव्यशब्दव्युत्पत्तेरुपगम्यत्वाद्धविशेषोपचरणीयत्वादावृत्तेन द्रव्यशब्देनैव देवतोक्तिं वाभिप्रेत्य द्रव्यदेवताभावेन यागत्वाभावात्प्रधानकर्मत्वानुपपत्तेः संस्कारकर्मत्वावगमादकर्माङ्गभूतयोश्च वासोहिरण्य-

योः संस्कारानर्हत्वात्कर्माङ्गं परिधानं धारणं चेत्येवं सूत्राव्याख्यार्थं नात्रेत्यादिभाष्यं मन्यतेशब्देनायुक्तं सूचयन् व्याचष्टे *एवं चेति*। यष्टव्योक्तेरुपलक्षणार्थत्वसूचनार्था दानहोमोक्तिः। देवताया अप्यौपचारिकं संप्रदानत्वमभिप्रेत्याद्रव्योक्तिव्याख्यार्थं संप्रदानाभावोक्तिः। संस्कारकर्मत्वपक्ष एव द्रव्यशब्देन लक्षणया द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्योक्तेर्गुणकर्मवाचित्वेनाद्रव्यशब्दं स्वयं व्याचष्टे *अथ वेति*। स्वाभिमतं पूर्वपक्षमाह * अथ वानेकार्थेति *। सुवर्णत्वविधेरपेक्षितपरिभाषामूलसमर्पकत्वेनोपयोगाधिक्यमाह *एवंचेति* रजतेपि दुर्वर्णरजतापेक्षया सुवर्णत्वसंभवेप्येकजातीयसर्वरजतव्यक्तिप्रत्ययबाधापत्तेर्दुर्वर्णरजतव्यावृत्त्ययोगाज्जातिद्वयेपि साधारणस्यापि हिरण्यशब्दस्य सकृदुच्चरिते वास्मिन् विवक्षैकैव दृश्यतइत्यनेन न्यायेन सकृदुच्चरितस्य जातिद्वयपरत्वायोगात्कात्र जातिर्विवक्षितेति संदेहे सुवर्णत्वविशेषणस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वावगमाद्रजतजातिमात्रव्यावृत्तिः साधारणोक्त्या सूचिता। अस्मिन् पूर्वपक्षे सूत्रं योजयितुमाह *अद्रव्यत्वादिति चेति*। भाष्यकृद्व्याख्यायामन्यतेशब्देनायुक्तत्वं सूचितं प्रकटयितुमाह *यत्विति* हविषि रूढस्य द्रव्यशब्दस्यावयवयोगेन देवतावाचित्वायोगादुत्सूत्रत्वम्। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *अयागानामपीति* ॥ ६६।५

वेदसंयोगात् ॥५७॥

यजुर्वेदविहितपदार्थानुष्ठातृत्वाद्वेदसंयुक्तेनाध्वर्युणा योगस्याध्वर्यवसमाख्यारूपस्य कर्माङ्गत्वे योगाद्युक्तत्वादपि कर्मशेष इत्येवं संशब्दस्य वेदसंयुक्ताध्वर्युवाचित्वेन यागशब्दावृत्त्या च सूत्रव्याख्यार्थमाध्वर्यवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कर्माङ्गत्वे वेति * धारणपरिधारणानुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिपक्षे क्रियात्मकत्वेपि यस्य धारणपरिधाने विहिते तस्यैव तद्विशेषणेपि कर्तृत्वावगतेः सुवर्णशोभनत्वयोस्त्वक्रियात्मकत्वेन कर्त्रपेक्षया एवाभावात्समाख्यायाः कर्तृनियमे व्यापारानुपपत्तेरेतत्सूत्रानर्थक्यमाशङ्क्य तदापि वैदिकत्वसामान्यस्य वेदसंयोगशब्दार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याह *यदापीति* वैदिकत्वसामान्योक्तेः प्रयोजनापेक्षायां वासोहिरण्ययोर्लौकिकवेदसाधारण्याद्वैदिकमात्रानुवादायोगशङ्कानिरासं प्रयोजनमाह * तेनेति *

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२८॥

संस्कारान्वयाद् द्रव्यत्वसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वात्तद्व्याख्याने स्य सूत्रस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य न केवलमयागादित्वात्स्वभावाद्वा धारणपरिधानयोः संस्कारत्वं किन्तु द्रव्यप्राधान्यनिर्देशादपीति हेत्वन्तरोक्त्यर्थत्वेनापौनरुक्त्यमाह * पूर्वामति * ॥ भाष्योपन्यस्ताप्ययागादिता स्वानभिमतत्वान्नोक्ता युक्तत्वेपि द्वितीयोदाहरणव्यापकत्वादुपचयहेतुतोक्ता । अन्येषां व्याख्यां भ्रान्तिमूलत्वेन दूषयितुं भ्रान्तिहेतुं तावदाह * तत्रेति * दूषयति * कृत्येति * संस्कारत्वसाधनद्वारास्य हेतोः पूर्वपक्षप्रतिज्ञान्वयोक्त्यर्थं द्रव्यसंस्कारश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ६६२।१

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मेति कर्मेति शायनः२९

स्याद्वेति भाष्यं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया भासमानमाद्यसूत्रेणैव सिद्धान्तोक्तेः पुरुषार्थत्वे फलकल्पनापत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन चैतदवयवव्याख्योपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाशब्देन कर्माङ्गत्वपूर्वपक्षे येन कर्मणेत्स देवैसप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञं यज्ञे न्वायत्तइत्यादिवद्वाक्यसंयोगस्य खादिरः स्तुवो भवतीत्यादिवत्कर्मान्यभिचारिणो लिङ्गस्य कर्माङ्गविधिप्रमाणस्याभावान्निरस्ते फलककल्पनापत्तेः पुरुषार्थत्वायोगात्पारिशेष्यानुगृहीतो विधिरेव कर्माङ्गत्वे प्रमाणमित्याशङ्क्य फलेनेत्यवयवेन फलकल्पनक्लेशाभावोक्त्यपुरुषार्थत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात्पारिशेष्यनिरासार्थतया फलेनेत्यवयवेन पुरुषार्थत्वोपपादनाद्विधेरर्थः प्रयोजनं कर्मानङ्गत्वेपि स्यात्संभवेदित्येवंव्याख्यातुमाह * कर्मेति * वारुणीष्टिं प्रतिनिमित्तत्वोद्देश्यमानस्यावैस्वदानस्य वैदिकत्वसामान्येन कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगमादित्यकर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वबद्धिरण्यधारणस्यापि सुवर्णत्वं प्रति शेषित्वेनोद्देश्यमानस्य कर्माङ्गस्यैव शेषित्वावगमात्सुवर्णत्वस्य कर्माङ्गत्वलिङ्गत्वोपपत्तिमाशङ्क्य परिगृह्णीयादित्यनेन विहितत्वोपलक्षणात्कर्माङ्गस्यैव निमित्तत्वावगतिर्युक्ता भार्यमित्यस्य त्वविधायकत्वापत्तेरुपलक्षणत्वायोगाद्वैषम्योक्त्यै हिरण्येत्याद्युक्तम् । विशिष्टविधिपक्षे हिरण्यधारणानुवादेन सुवर्णत्वविधिपक्षे वा धर्मान्यभिचारिलिङ्गाभावात्कर्माङ्गत्वानवगमेपि संस्कारविधिपक्षे वासोहिरण्ययोः संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या कर्माङ्गत्वावगतेर्द्धारणपरिधानयोः कर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वे भविष्यतीत्याश-

ङ्ख्याप्रकरणाधीतत्वेनापूर्वसाधनलक्षणायोगाद्वासोहिरण्यस्वरूपसं-
स्कारापत्तेलिङ्गत्वानुपपत्तिरानर्थक्यापत्तिश्चाधिकेति परिहारसूच-
नार्थत्वेन सुवर्णस्येत्यादिनर्माङ्गमित्यन्तं भाष्यं व्यख्यातुमाह * ते-
नेति * लिङ्गाभावपरामर्शिना तच्छब्देन श्रुत्यादीनां चेति भाष्यस्य
लिङ्गाभावोक्त्यर्थत्वं सूचितम । तस्मादितिभाष्यमैतिशायनो धारणं
परिधानं च प्रधानं कर्म मेनइत्यन्तसूत्रावयवोक्तप्रधानकर्मत्वसंभवो-
क्त्यर्थत्वेन फलेनेति सूत्रावयवव्याख्यार्थतया व्याख्यातुं प्रधानकर्म-
त्वं तावदुपपादयति * तस्मादिति * । कर्मानङ्गस्य प्रधानकर्मणः
प्रयोजनं विना विध्ययोगमाशङ्क्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां फलाश्रवणे-
पि भावनायाः स्वात्तिन्तेन कर्त्रान्यथान्वययोगात्सुवासस्त्यत्र बहु-
व्रीहिणैव पुरुषाप्रधान्यावगमात्पुरुषापेक्षितेन फलेनान्वयोवगम्यतइ-
त्येवं तावत्फलेनेति सूत्रावयवं स्वयं व्याचष्टे * किमिति * ॥ फल-
विशेषावगतिं विना समान्यतोवगतस्यापि पुरुषार्थत्वस्यानिर्वाहश-
ङ्कोत्तरत्वेनाप्येतमेव सूत्रावयवं पुरुषार्थत्वान्यथानुपपत्त्यैव फलवि-
शेषान्वयः सुकल्प इत्येवं व्याख्यातुमाह * नन्विति * ॥ कर्मत्वसा- ९९३।१
मान्येन हीत्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिके क्रियात्मकत्वेन वेदसंयोगसूत्रे च
वेदमूलत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मोपस्थापनस्योक्तत्वात्पुरुषार्थकर्म-
द्वारापि च पुरुषार्थत्वोपपत्तेः साक्षात्पुरुषापेक्षितफलविशेषकल्पना-
योगमाशङ्क्य विश्वजिद्न्यायावगतस्य स्वर्गस्यार्थवादावगतस्य वा
भ्रातृव्यदुर्वर्णत्वादेः स्वरूपेणाक्रियात्मकत्वे व्युत्पत्तिरूपेण क्रियाप्यु-
क्तत्वात्तेनैव च रूपेण फलत्वात्स्वर्गकामादिवाक्ये च वेदमूलत्वात्क-
र्मत्वसामान्यस्य वैदिकत्वसामान्यस्य च कर्मफले प्रत्युपस्थापकत्व-
साधारण्ये सति साक्षात्पुरुषार्थत्वसंभवे कर्मद्वारा पुरुषार्थत्वकल्प-
नायोगात्कर्मोपस्थापननिर्वृत्तिरित्याह * स्वर्गादिति * तस्मादिति
भाष्योक्तामार्थवादिकेन फलेनान्वयइत्येवमेतत्सूत्रावयवव्याख्यामनु-
सरति * अपिचेति * नन्वित्यादिभवतीत्यन्तं भाष्यं रात्रिसत्राधि-
करणन्यायाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सत्यपि चेति * चतुर्थे क्रतौ
फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिरिति पूर्वपक्षसूत्रे विषयत्वेनोक्ते क्रतौ-
प्रतितिष्ठन्ति हवाएते य एता रात्रीरुपयन्तीत्याद्यर्थवादावगतमेव
फलमात्रे यो मन्यते तस्य क्रियया सह गुणगुणिसम्बन्धनिर्देशेन
कल्पितसामान्यसम्बन्धत्वादितिवक्ष्यतीत्यर्थः। निर्देशादिति रात्रिस-

त्राधिकरणसिद्धान्तहेतोः प्रस्तुतोदाहरणयोर्योजनार्थमन्यस्मा॰च्चे-त्यादितादर्थ्याध्यवसान्तमित्यन्तं भाष्यं प्रत्यक्षपरोक्षोक्तिभ्यां कल्पतक-ल्पयतोक्तेत्येवं व्याचष्टे * तत्र हीति * । तस्मादिति सूत्रावयवव्या-ख्यार्थं तस्मादितिभाष्यं संयोगवदितिसूत्रावयस्य भाष्यव्याख्याना-द्यथा स्वर्गकामादिपदसंयोगे फलान्वयावगमस्तथेहापि वाक्यशे-षतां फलान्वयावगमात्प्रधानकर्मेति शायनो मेनइत्येवमन्यथाव्या-ख्यापूर्वं व्याचष्टे * तस्मादिति * । एतावताहैनसाऽयुक्तो भवती-ति पुरुषसंबद्धो दोषः कीर्त्यत इति प्रजापतिव्रताधिकरणभाष्ये दोषो-क्त्या प्रजापतिव्रतानामकरणनिमित्तदोषपरिहारार्थत्वस्यैतावता क-र्म्मणा कृतेन सता पापेनायुक्तो भवतीति वाक्यशेषार्थाभ्युपगमेन वक्ष्यमाणत्वात्सुवर्णधारणवासः परिधानयोः काम्यत्वशङ्कानिरास-सूचनार्था नोद्यन्तमादित्यमीक्षेतेत्यादिप्रजापतिव्रताविषयत्वेन संयो-गदृष्टान्तोक्तिरित्यर्थान्तरन्यासेन सूचयितुमाह * तथा चेति * ॥

जयादीनां वैदिककर्माङ्गत्वम् । अधि ७ ।

शेषः प्रकरणे ऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

प्रकरणाधीताना द्वादशोपसत्वादीनामन्यत्र [नमैनसाना] गमन-चिन्तायां कृतायामन्यत्राधीतानां सुवर्णधारणादीनां तद्वैपरीत्ये तु बुद्धि स्थानां प्रकरणनिवेशानिवेशविचारे प्रसंगात्कृते तदनुप्रसंगेनास्याश्चि-न्तायाः संगतिसूचनार्थतया शेषत्वं त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह *इ-हेति* । धारणापरिधानयोः फलपरवाक्यशेषसमभिव्याहारलक्षणा द्वाक्यात्पुरुषार्थत्वे व्युत्पादिते वाक्यावगतसिद्धि साधनकर्मार्थत्वानां जयाहोमादीनां तद्वैपरीत्येन बुद्धिस्थानां सर्वेषां साधनकर्मार्थत्वं प्र-धानसादृश्यसामर्थ्यलक्षणाद्वा लिङ्गादाहवनीयसाध्यानां साधनकर्मा-र्थतेति विशेषचिन्ताप्रसंगादवतरतीत्याशयः । योप्रकरणाधीतो वाक्यात्कर्मशेषोवगतः स विशेषाभावात्सर्वकर्मशेष इत्येवं पूर्वपक्ष-सूत्रव्याख्यार्थं किंतावदिति भाष्यं होमानामाहवनीयसाध्यत्वेनानाह-वनीयसाध्येषु कर्मसु प्रधानसादृश्यासम्भवात्प्रधानसादृश्यसाम-र्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा हवनीयसाध्यकर्मार्थत्वावगतरे-युक्तमाशङ्क्यानाहवनीयसाध्यकर्मदेशे होमानुरोधेनाहवनीयनयनात्प्र धानसादृश्योपपत्तेर्लिङ्गाविरोधोस्योपपादयति*पूर्वपक्षेति* लिङ्गा-

विरोधेपि वैदिकत्वसामान्याद्वैदिककर्ममात्रार्थत्वाधगतेर्न च कृष्यादीत्याहवनीये वर्त्तन्तइत्यादिसिद्धान्तभाष्यावगतकृष्यादिलौकिककर्मार्थपूर्वपक्षायोगशङ्कानिरासे वैदिकत्वसामान्यस्य सन्निधानापरपर्यायपञ्चमस्थानाख्यप्रमाणत्वाद्वाक्यविरोधे प्रामाण्यायोगाशयेनर्द्धिसाधनकर्मत्वाविशेष दित्यविशेषोक्तया सूचिते तथापि लौकिकानां दृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थाङ्गानाकाङ्क्षत्वादृष्टोपकारजननसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनादृष्टार्थकर्ममात्राङ्गत्वावगतेर्वाक्यबाधमाशङ्क्य दृष्टार्थानामपि विघ्नोपशमार्थं कृष्यादिनैव वैश्यो धनमर्जयेदित्याद्युपायनियमादृष्टार्थं वा ऽदृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तेः रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयंबलिं हरेदित्यादिवदृष्टार्थाङ्गग्रहणेपि लिङ्गाविरोधसूचनार्थमौत्सर्गेदितिलिङाविहितत्वेन कृष्याद्युपलक्षणं वक्तुमृद्धिमिच्छेदिति लिङन्तेनैव सन्तःशब्दो व्याख्यातः । अङ्गगुणाविरोधन्यायेनाहवनीयत्यागशङ्कात्वाहवनीयसाध्येषु कर्मस्ववैगुण्यसम्भवे वैगुण्यापादकाङ्गत्यागायोगादयुक्तेति सूचयितुमाह *तेनेति* । जयादिसंज्ञकानां होमानामफलत्वेनाङ्गानपेक्षत्वात्फलवत्स्वेव कर्मस्वाहवनीयविध्यवगतेराहवनीयत्यागोपपत्तिमाशङ्क्य साक्षात्फलाभावेपि फलवत्कर्माङ्गत्वात्प्रयोजकत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *न चेति* । अनाहिताग्नेरनाहवनीये जयादिहोमापत्तेरनाहिताग्निरप्यनाहवनीये जुहुयादित्याशङ्क्याग्निहोत्रादिवज्जयादीनामप्यनाहिताग्नेरभावादाहवनीयनैरपेक्ष्यानवगतेस्तत्यागायोगं ब्रुवत् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तेनेति * लौकिकस्यापि कर्मणो नियमादृष्टया दृष्टार्थाङ्गाकाङ्क्षोपपत्तिसूचनार्थं वर्णव्यवस्थया कृष्याद्यर्जनोपायानियमविधिं बुद्धिस्थीकर्तुं वर्णानुरूपोक्तिः । अनारभ्यवादसंकोचापत्त्या सिद्धान्तायोगमाह *एवं चेति* प्रकृत्यर्थत्वेनारभ्यवादानां संकोचो युक्तएवेत्याशङ्क्याह *न चेति* । सर्वानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वन्यायविषयत्वाभ्युपगमेपि विकृतिवर्ज्जनहेतोः पौनरुक्त्यापत्तेः कृष्यादिष्वभावात्तद्वर्जनं न युक्तमित्याह *कामं चेति* ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ३ १।

यस्मादेते जयादयो होमास्तस्मादाहवनीयसंयोगमालोक्य व्यवतिष्ठेरन्नित्येवं ह्यब्लोपपञ्चम्याश्रयणेनाहवनीयसाध्यकर्माङ्गत्वसि- ९६४।१

द्धान्तोक्त्यर्थत्वेन पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दव्याख्यापूर्वं सूत्रव्याख्यार्थं नचेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *व्यवतिष्ठेरस्त्विति* वाक्यात्सर्वकर्माङ्गतया गम्यमानानां कुतः प्रमाणाद्व्यवस्थेति प्रश्नपूर्वं प्रधानसादेश्यसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गव्यवस्थाप्रमाणमाह *कुतइति* । कृष्यादौ भूम्यादेर्विहितत्वेनार्थप्राप्तत्वेप्यनङ्त्वात्प्रयोगवचनग्रहणानुपपत्तेःप्रयोगवचनाधीनाङ्गप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिमाशङ्क्य प्रयोगाङ्गभूतदेशानपेक्षप्रयोगविध्ययोगादवश्यापेक्षितस्य देशादेरप्यर्थत्वादविहितस्यापि लिङ्गेनाङ्त्वावगतेर्द्रव्यार्जनोपायनियमार्थं कृष्यादिप्रयोगवाक्यग्रहणोपपत्तेः कृष्यादावप्यङ्गप्रधानैकदेशत्वात्सिद्धिसूचनार्थो नित्योक्तिः । उत्तरार्द्धं तावद्व्याचष्टे *कर्षणमिति* आहवनीयत्यागेन पराभिमतपूर्वपक्षनिरासायाहवनीये जुहुयादिति पूर्वपक्षवार्त्तिकेङ्गगुणविरोधन्यायेनाहवनीयत्यागशङ्कानिरासस्य सूचितस्याप्यस्तिचैषामिति वक्ष्यमाणयुक्त्यानुसंधानार्थं सूचनायैकान्तेनेत्युक्ते पदहोमादिवदाहवनीयत्यागेप्यवैगुण्योपपत्तिशङ्कानिरासायाविहिते त्युक्तम् । विदेशस्याप्यवभृथादेःप्रधानोपकारसामर्थ्यसद्भावेन प्रधानसादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाभावाल्लिङ्गत्वानुपपत्तेर्व्यवस्थाप्रमाणत्वायोगशङ्कामप्यवभृथेन चरन्तीत्यादिवदिह वैदेश्यविध्यभावाद्बर्हिर्वनादिवच्च संस्कारकर्मत्वाभावेन संस्कार्यद्रव्यदेशत्वावगतिनिराकाङ्क्षाहेतुकप्रधानदेशाग्रहणायोगाद्विधिं विना वैदेश्यस्य वैगुण्यजनकत्वापत्तेः सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्तसामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तिसूचनेन निरस्यन्पूर्वार्द्धं व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे *तत्रेति* । जयादेः कृष्याद्यङ्गत्वविध्यन्यथानुपपत्त्या वैदेश्याभ्यनुज्ञानावगतेः प्रधानसादेश्याख्यगुणाभावेन वैगुण्ये सत्यपि प्रधानोपकाराख्यफलदातृत्वावगमात्सादेश्यस्योपकारसामर्थ्यापादकत्वनिमित्ता सामर्थ्यरूपता न युक्तेत्याशङ्क्य जयादीनां वैगुण्यानापादकाग्निहोत्रादिविषयान्तरसम्भवे वैगुण्यापादककृष्यादिविषयं विध्यभावावगतेर्वैदेश्याभ्यनुज्ञाकल्पकार्थापत्त्यभावात्सादेश्यं विनोपकाराख्यफलदातृत्वकल्पनायोगेन परिहरति *अस्ति चेति* । अतः सामर्थ्याभावेनानाहिताग्न्यादिविषयत्वनिवृत्तिवत्कृष्यादिविषयत्वनिवृत्तिरपि युक्तेत्युपसंहरति *अतइति* । आहवनीयस्य कृष्यादिदेशनयनेन जयादेः प्रधानसादेश्योपपत्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाषते ॥ * नन्विति * ॥ आहवनीयदेशे विलेखने

सत्यायतनाद्बहिःपातनाहवनीयनाशापत्तेस्तद्देशे विलेखनाख्यकर्षणायोगाद्विलेखनं कृत्वा तद्देशाहवनीयानिक्षेपे तु विलेखनदेशानां विदारणाख्यानां भेदात्प्रतिविदारणमावृत्यापत्तेः सकृद्धोमस्य विहितस्याशक्यत्वापत्तिरावृत्यभ्युपगमेपि विदारणाख्यविलेखनदेशाश्रिताहवनीयदेशत्वमात्रसिद्धेः कृष्यादिदेशाहवनीयनयनेपि सादेश्यासिद्धिरिति परिहरति * नेति * । होमोक्तिविशेषणार्थत्वशङ्कानिरासार्थं हेत्वर्थत्वेन व्याचष्टे * होमास्त्विति ।

शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३२ ॥

इतश्चेत्यादिभाष्यं समाख्यानुग्रहादपि वैदिकानामेव जयादिः शेष इत्येवं सूत्रयोजनार्थत्वेनाभासमानं वैदिकानामेवत्यव्याहारापत्तेः समाख्यानाच्चेति चकारोत्कर्षापत्तेश्चायुक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमाह-उक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * इतश्चेति * । व्यतिरेकमुखेन सूत्रतात्पर्योक्त्यर्थं कर्षणादिष्विति भाष्यं कृष्यादिष्वध्वर्योरभावेन तद्द्वारा जयादिष्वभावाद्दत्विगुपादानार्थयोश्च वरणाभरणयोर्जयाद्यर्थत्वेनानुपदेशाद्दर्विहोमत्वेन चापूर्वत्वादतिदेशतोप्यप्राप्तेर्जयाद्यर्थवरणाद्यभ्युपगमे च कर्षणादिस्वभावेनाङ्गप्रधानयोः कर्तृभेदापत्तेस्तत्परिहारायाध्वर्योर्जयादिष्वप्यभावादित्येवं व्याचष्टे * कृष्यादीनां त्विति * मधुपर्कापेक्षया वरणादीनामिति बहुवचनम् । सूत्रयोजना कीदृशीत्यपेक्षायां द्वेधा योजयन्ति * तेनेति * समाख्यानाध्वर्युणा जयादिकार्यमिति जयादिविधिवाक्यस्य शेषोवगतः सोपि व्यवस्थायामनुगृह्येतेत्याद्या। योजना समाख्यानाद्योऽध्वर्युनयादिशेषोवगतइतिद्वितीया । ९५।३

वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वम् । अधि ८ ।

दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् । ३३ ।

लौकिकवैदिकनिमित्तचिन्तायाः क्रतुपुरुषार्थत्वचिन्ताफलत्वाल्लक्षणप्रकरणसंगत्योः संभवेपि सर्वासर्वकर्माङ्गत्वचिन्तात्वाभावादनन्तराधिकरणासंगतिमाशङ्क्य प्रासंगिकत्वेन संगतिमाह * लौकिकेति * निमित्तस्मृतसप्तम्यभावादश्वदानस्य निमित्तत्वासिद्धेर्विशेषविचारायोगमाशङ्क्य यावच्छब्देनान्यतः प्राप्तया संख्यया विधेयेष्टिसंख्योपलक्षणभूतया दानान्वयिनामश्वानां विशेष्यत्वावगतेस्तेषां चानियतसंख्यत्वाद्यावन्त्यश्वदानानि तावन्तीरिष्टीः कुर्यादि-

ति वाक्यार्थापत्तेर्निमित्तत्वाभावे चाश्वदानानामिष्टीः प्रति शेषित्वेप्येकदेशकालकर्तृत्वात्तन्त्रेणोपकारसिद्धेरसंख्ययेष्टिसंख्योपलक्षणायोगप्रसंगान्निमित्तत्वसिद्धिमाह * तत्रेति * अथ वोभयत्रापि दातुरिष्टिरिति वार्तिकदानस्यैव निमित्तत्वमङ्गीकृत्य पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षयोर्वक्ष्यमाणत्वाद्दोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहइत्येतदन्ताः प्रतिग्रहोक्तयो दानलक्षणार्था : । वैदिकाश्वदाननिमित्तपक्षे कथंचिद् बुद्धिस्थकर्तृत्वसंभवेनात्यन्ताबुद्धिस्थस्वर्गकल्पनापादकपुरुषार्थत्वायोगाल्लौकिकपक्षे क्रतुस्वर्गयोरत्यन्ताबुद्धिस्थत्वसाम्येपि साक्षात्समीहितत्वे स्वर्गस्यैव कल्पत्वाक्रत्वर्थानुपपत्तेर्वैरूप्यभयेनाश्वदानमात्रनिमित्तपक्षभाष्यकृतोपेक्षितमपि मन्दाया अपि शङ्काया निराकार्यत्वात्सौत्रेण चतुःशब्देन निरासोपपत्तेर्निराकर्तुं त्रेधा संदेहमाह * तदिति * । कः पुनरिति प्रश्नभाष्यं विवक्षितदानविषयत्वे स्पष्टभेदत्वादयुक्तमाशङ्क्य यथाश्रुतप्रतिग्रहविषयत्वेनोपपादयितुमाह * कः पुनरिति *। लोक इत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * इतरइति * स्वमतेनाविशेषपक्षनिरासार्थत्वेन तुशब्दं व्याख्यातुं तदुपन्यासपूर्वं सौत्रपूर्वपक्षं गृह्णाति * किमिति * । भाष्यमनुसंदधानो लौकिके हि फलं कल्प्यमिति
६९।१ सिद्धान्तभाष्यवक्ष्यमाणस्यापि हेतोरुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * भाष्येति *॥आद्ये हेतुं विवृणोति * नैमित्तिकं हीति *। द्वितीयं विवृणोति * फलं चेति * इतीत्यादिभाष्यं सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन तुशब्दव्याख्यापूर्वं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यथर्त्वेन व्याचष्टे * इतीति *। दोषो हीति भाष्येणेष्टिनिर्घात्यो दोषः श्रूयत इत्यव्याहारेणेष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वादित्येवंदोषादितिसूत्रावयवं व्याख्याय वमनेष्टिवद्दोषनिर्घातार्थत्वेपि वैदिकनिमित्तकत्वाविरोधमाशङ्कानिरासार्थत्वेनापि लौकिक एव दोषसद्भावादित्येवमावृत्यायमेवावयवः सचेत्यादिभाष्येण व्याख्यात इति सूचयन् सूत्रशेषं प्रतिज्ञोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतइति * । जलोदराख्यवरुणात्मकस्य दोषस्यानुपलब्धिविरोधमाशङ्क्य वृणोतीति व्युत्पत्त्या पापवाचित्वेन वरुणशब्दं व्याचक्षाणो निषेधाभावेनानपेक्षितदोषोक्तौ तात्पर्यायोगाच्छास्त्रस्य दोषसद्भावे प्रामाण्यानुपपत्तेः प्रत्यक्षादिना च दोषानवगतेः पापस्याप्ययोगमाशङ्क्य निमित्तव्यवस्थासिद्ध्यै दोषोक्तौ तात्पर्योपपत्तिं सूचयितुमाह * वरुणोवा इति * । दोषोक्तेर्लौकिकविषयत्वाज्ञानान्निमित्तव्यवस्थापकत्वायोगशङ्कानिरासार्थं सचयामिति भाष्यं प्राप्त्यभावेनानुवादायो-

गादयुक्तमाशङ्क्य न केसरिणो ददातीतिनिषेधाद्दं षप्राप्तिसूचनेनोपपादयितुमाह * तदपि चेति *। अनुवादत्वोक्तेर्व्यवस्थाद्योतनप्रजनमाह * यदि हीति *। विधेयत्वायोगेनानुवादतामुपपादयितुमाह * नन्विति *फलत्वात्पापस्याविधेयत्वेपि तत्र कर्मविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति *॥ वाक्यान्तरनिषिद्धस्याश्वदानस्य फलापेक्षाया मज्ञातफलज्ञापनाख्यायै विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दूरस्थस्य निषेधस्येहाबुद्धिस्थत्वान्न फलापेक्षास्तीत्याशयेन परिहरति * नचेहीति *। न केवलमभिधेयत्वादनपेक्षितत्वाच्च पापग्रहणं न विधीयते किंतु निमित्तनैमित्तिकान्वयमात्रेत तत्कीर्त्तनोपपत्तयादपीत्याह * निमित्तेति *। दोषस्याप्रत्यक्षत्वेन क्वेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्यत्र दोषस्तत्रानुवादः इत्ययुक्तमाशङ्क्य दोषनिषेधयोरत्यन्ताविनाभावाद्यत्र निषेधस्तत्र दोषइत्याध्याहारेण पूरयितुमाह * तस्मादिति * स च दोषो लौकिके भवतीति कृत्वा तत्रैवोपपद्यते नुवाद इत्यविधानार्थं सचालौकिक इत्यभिधेयं स च निषेधो लौकिकेऽनस्तत्रैव दोषो भवतीत्यध्याहारेण पूरयितुमाह * स चेति * दाननिषेधमात्रस्योपन्यसनीयत्वेपि प्रतिग्रहविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनार्थं विश्वजित्प्रकरणे समाम्नानात्तत्प्रकरणाम्नातसर्वस्वदानवाक्यशेषत्वे पर्युदासत्वोपपत्तेरस्य लौकिकाश्वदाननिषेधत्वायोगमाशङ्क्य गुणवाक्यानामन्योन्यान्वयायोगाल्लौकिकदानविषयत्वेनापि च केसरिवाक्योपपत्तेर्वरणाय यजामहनिषेधवाक्यवदविषयप्राप्त्यै गुणवाक्यानपेक्षणात्केसरिवाक्यस्य सर्वस्वदानवाक्यशेषत्वानुपपत्तेः धर्मत्वभ्रान्त्यादिनिमित्तप्राप्ताश्वदाननिषेधाच्च विकल्पानापत्तेः पर्युदासत्वायोगाल्लौकिकस्य प्रतिषेध इत्यनेनैव सूचितमसंभवत्पर्युदासप्रतिग्रहनिषेधवाक्यसाहचर्येण द्रढयितुं वाक्यद्वयोपन्यासः। एतदन्तेन ग्रन्थेन श्लोकस्य द्वितीयं पादं व्याख्याय शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * न त्विति। * दोषसंयोगादिति भाष्यमिनिकरणस्यापकर्षं कृत्वा हेत्वर्थत्वमिति परामर्शार्हं च तन्त्रेणाङ्गीकृत्य दोषानुवादस्य लौकिकविषयत्वाद्धेतोरिष्टदोषसंयुक्तत्वाल्लौकिक एव गम्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह * अतश्चेति। * आहेति शङ्काभाष्यं व्याचष्टे * ननु चेति * उच्यतइत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * उच्यतइति * दोष निर्घातः कार्योऽस्या इति बहुव्रीह्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * तर्हीति। * पुरुषानौपयिकत्वेन दोषस्वरूपस्य कर्म- ६२७३

णाऽनपेक्षिततया स्वरूपेण दोषस्य फलत्वायोगात्स्वनिर्घाते पुरुषोपयिकत्वाद्विध्यन्वयार्हमन्यतोपेक्ष्यमाणस्यापनेयत्वरूपेण विधेयेष्ट्याकर्मान्वयोक्त्येष्टदोषनिघातार्थत्वे समर्थितेपि दानसामान्यस्य निमित्तत्वेन ग्रहणाद्वैदिकोपि निर्दोष प्राप्ताया इष्टदोषनिर्घातार्थत्वायोगकत्वर्थत्वस्याप्यापत्तेः सामर्थ्यात् लौकिकविषयनियमायोगमाशङ्क्यैकेन दोषनिर्घातेन प्रयोजनेन कर्मणोनेराकाङ्क्षे सति क्रतूपकाराख्यं प्रयोजनान्तरं न शक्यं कल्पयितुमित्युक्तम्। वरुणप्रमोचनोक्तेर्दोषार्थत्ववाचित्वसूचनार्थं व्याख्यातेर्थे भाष्यं योजयति * एतदिति।* सचेतिभाष्योक्तं लौकिकस्य दातृदोषेण दुष्टतां भवेदितिभाष्योक्तां च वैदिकस्य निमित्तस्य दानात्मकत्वेनादुष्टतां लौकिकवैदिकनिमित्तसाम्येन दूषयितुमाह * यस्त्विति * लौकिकेश्वप्रतिग्रहे भवतीति यदुक्तं तद्वैदिकेप्याविशिष्टमिति सूचनार्थं पुनश्चेत्युक्तम्। भाष्यस्थं हेतुकर्तृशब्दं व्याख्यातुं दातुरित्युक्तम् । एतदेव विवृणोति * तथा हीति। * वैदिकस्य दानरूपत्वेनादुष्टतायाः
६६८।२ साम्योक्त्यर्थं पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *यदीति*। अयाज्ययाजनादेव दोषो नाश्वप्रतिग्रहाद्वैदिकं भूतित्वादश्वप्रतिग्रहस्येति दुष्टीकोक्तया युक्तं वैदिके प्रतिग्रहनिमित्तपापायोगमाशङ्क्य प्रतिग्राह्यमनङ्गीकार्यं याजना यस्य तस्माद्याजनं प्रतिगृह्णतोऽङ्गीकुर्वतः पापमयाज्ययाजननिमित्तमस्तीति योश्वमयाज्यादभूतिरूपेण गृह्णात्येनं वरुणपापमयाज्ययाजननिमित्तं गृह्णातीति अर्थं मत्वा भाष्यकृतोक्तमिति सूचनायायाज्ययाजननिमित्तोक्तिः दोषरहितं यद्दान तन्निमितं यद्युच्यतेत्यर्थः। लौकिकेपि दोषरहितं यद्दानं तदेव निमित्तमित्युक्ते दानस्यानिषेधोपि प्रतिग्रहीतुर्दोषोत्पादकत्वान्निषिद्धे प्रतिग्रहे प्रयोजकहेतुत्वाद्वा ब्रह्महत्यादिप्रयोजकव्यापारवद् दुष्टत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य लौकिकस्यापि दानस्य विहितत्वेन वैषम्यसूचनार्थं दातुर्व्यापारस्य प्रतिग्रहीतृदोषद्वारेणादुष्टत्वादित्युक्तम्। लौकिकस्य प्रतिग्रहस्य दातृदोषेण दुष्टतायाः साम्योक्त्यर्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अथेति। * वैदिकनिमित्तपक्षे तदुत्थापितकर्माङ्गत्वावगतेरङ्गप्रधानैककर्तृकत्वसिद्ध्यै दातुरिष्ट्यवगमान्निर्दोषनिमित्तं लौकिकपक्षे कर्माङ्गत्वानवगतेर्वाक्यस्वरसभङ्गहेत्वभावेन प्रतिग्रहीतुरेवेष्ट्यवगमादोषवदित्याशङ्क्य सुवर्णधारणवद्वैदिकत्वसामान्यस्य स्थानाख्यसन्निधिरूपतया वाक्येन बाधात्कल्पनागौरवापत्तेश्चात्यन्तानुपस्थितक्रतूपकारार्थत्वक-

ल्पनायामपि साम्याद्दातृकर्तृकत्वावगतिं विना वैदिकनिमित्तकत्वावगमात् दातृकर्तृकत्वावगत्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयापत्तेर्विशेषावगतिहेतुभूतोपपत्यभावेनोपन्यासपूर्वं निरस्यति । * अथ वैदिक इति * अस्मिंश्च वाक्ये दातृदोषहेतुकदोषाप्रतीतेर्वाक्यान्तरस्थे च शूद्रादिप्रयोगाच्छूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधेनुवाद्यस्य प्रतिग्रहस्य प्रतिग्रहाद्युपायनियमविधिविरोधापत्तेर्निर्विशेषणस्य निषेधायोगाच्छूद्रादिविशेषणाभ्युपगमेपि तेनैव नैराकाङ्क्ष्याद्दश्वेन विशेषणानुपपत्तेः साम्याभावेप्येतद्वाष्यद्वयमयुक्तमित्याह * किंचेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न हीति * दूषणमुपसंहरति * तेनेति * दातृदोषेण दुष्टतोक्तिं यथाकथंचित्समादधानो द्वितीयभाष्यात्तेपाभ्युपगमेनाद्यभाष्याक्षेपं परमतेन लौकिकवैदिकप्रतिग्रहवैषम्योक्त्या परिहरति * तत्रेति * प्रतिग्रहस्य विध्यभावात् प्रतिप्रसवायोगशङ्कामुपन्यासपूर्वं दानविधिनार्थात् प्रतिग्रहस्याक्षेपः साक्षादेव वा विधिरिति द्वेधा परिहरति * तत्रैतदिति * दानसमाप्तिरूपस्य परस्वत्वापादनस्य परस्मै समर्पणं विना परस्वत्वानापत्तेः समर्पणाख्यदातृव्यापारात्मकत्ववत्परेण स्वीकरणमपि विना परस्वत्वानापत्तेः स्वीकरणाख्यप्रतिग्रहीतृव्यापारात्मकत्वस्यापि भावात्परस्वत्वापादनविधिना स्वीकरणाख्यप्रतिग्रहविधिरित्याशयः । अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यतायुक्तत्वकर्मसादृगुण्यार्थत्वाभ्यामपि प्रतिग्रहस्य विधेयतावसीयतइत्याह * अपि चेति * क इदं कस्मा अदादित्यादिमन्त्रवत्त्वादग्नीध्रेग्ने ददातीत्यादिक्रमविशेषप्राङ्मुखत्वादिनियमयुक्तत्वाद्वा दृष्टार्थेति कर्त्तव्यतापेक्षावगतेः कर्ममध्ये क्रियमाणत्वात्कर्माङ्गदक्षिणादानसंगतत्वेन च लोभप्राप्तयूपशाकटादिप्रतिग्रहवैषम्यात्कर्मसादृगुण्यार्थत्वावगतेः कथं विधिना न विपर्याक्रियत इत्यर्थः । मन्त्रवदिति ह्रस्वपाठे मन्त्रवद्यथा भवति तथा क्रियमाण इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्योक्त्या परोक्तं परिहारं वैदिकस्यापि प्रतिग्रहस्य सदोषत्वोपपादनेन दूषयति * अत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * प्रतिग्रहीतृव्यापारस्यापि परस्वत्वापादनरूपत्वेन दानसमाप्तित्वाद्दानविधिविधेयत्वं परोक्तं प्रतिग्रहीतृव्यापारस्यात्मसत्वापादकत्वात्परस्वत्वापादकत्वायोगेन निरस्यति * यद्यपि चेति * विक्रयी त्वन्यः कर्मणोचोदितत्वादिति सूत्रवक्ष्यमाणविक्रयविध्ययोगदृष्टान्तेन प्रतिग्रहविध्ययोगं ६६।२

द्रढयितुमाह * तेनेति * कर्मसादगुण्यार्थत्वस्य विधेयत्वहेतोः कर्म-मध्ये कर्माङ्गक्रयसंगतस्यापि क्रियमाणस्य विक्रयकर्मसादगुण्यार्थत्वा-दर्शनादसिद्धत्वोक्त्यै दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कर्मानङ्गतोक्ता । अदृष्टार्थेति कर्त्तव्यताविधानस्यान्यथाभ्युपपत्तेर्हेतुत्वं निरस्यति * यदपीति * पुरुषार्थप्रतिग्रहानुवादेनेतिकर्त्तव्यताविधावितिकर्त्तव्यतायाः प्रकर-णगम्यक्रत्वर्थत्वबाधापत्तिं शङ्कते *नन्विति* इज्यार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीता कार्यश्रपणानङ्गत्वेपि श्रपणोपकारित्वात्तद्गतानां प्रणीता धर्मा-णां श्रपणाङ्गत्वोपपत्तिवत्प्रतिग्रहस्य क्रत्वनङ्गत्वेपि क्रतूपकारित्वात् प्रतिग्रहेतिकर्त्तव्यतायाः क्रत्वङ्गत्वोपपत्त्याशयेन परिहरति *नैषइति* प्रतिग्रहस्य साक्षात् क्रतूपकारित्वायोगादानद्वारा क्रतूपकारित्वोक्त्यै तदवसानत्वं दानस्योक्तम् । दधिपयसोः श्रपणापूर्वसिद्ध्यर्थत्वान्नि रङ्गयोश्चापूर्वसाधनत्वायोगाच्छ्रपणापूर्वसाधनीभूतदधिपयोर्थतया चो-दकेन प्रणीता धर्माणां विधानाच्छ्रपणाङ्गत्वं युक्तं प्रतिग्रहस्य त्ववैध-त्वेनापूर्वसिद्ध्यर्थत्वायोगात्तदितिकर्त्तव्यतायां क्रत्वपूर्वं साधनी-भूतप्रतिग्रहार्थतया विध्यनुपपत्तेः क्रत्वङ्गत्वायोगमाशङ्क्यार्त्विजे-ष्वपि पदार्थेषु यजमानस्यैव विधिना नियोज्यत्वात् क्रत्वपूर्व-सिद्ध्यै दक्षिणां ददद् वृत्त्यर्थदक्षिणां प्रतिगृह्णन्तमृत्विजमानमयेत्यादि-च्छामित्तुं चानुतिष्ठन्तामिति विध्यर्थप्रतीतेः प्रतिग्रहसमानकर्तृकत्वल-क्षणेन संबन्धेनेतिकर्त्तव्यतायाः प्रतिगृह्यान्वयेपि क्रत्वपूर्वसाधनीभूत-दानार्थत्वेन विधानात् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तिं सूचयितुमाह * तेनेति * । प्रतिग्रहस्यावैधत्वेनापूर्वानौपयिकत्वाददृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतानपेक्षत्वम-वैधत्वोक्त्यार्थादुक्तं तेनेत्यनेन परामृष्टम् इत्यनेन वैधदानेतिकर्त्तव्य-तात्वेन प्रकारेण प्रतिगृहस्यापूर्वानौपयिकत्वेनादृष्टार्थेतिकर्तव्यतानपे-क्षत्वेपीतिकर्त्तव्यताविधानं नेतव्यं गमयितव्यमुपपादनीयमित्यर्थ. । गवादिप्रतिग्रहस्यापि तर्ह्यविहितत्वेन क्रत्वर्थपदार्थपरिमाणबाधा-ख्यदोषापादकत्वादकार्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याविहितस्यापि विहितदा-नाख्यपदार्थसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वान्न पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोषो नरकापत्त्याख्यस्तु दोषो निषेधाभावादनाशङ्क्यएवेत्या-ह * तत्रेति * । दानस्य विधिलक्षणत्वे सति दानाङ्गत्वेनाचोदिते-पि प्रतिग्रहे विहिते दाने साध्ये तत्सिद्ध्यै प्रयोगविधिना प्रतिग्रह-स्यानुमतत्वान्न तत्करणे पदार्थपरिमाणबाधापत्त्याख्यो दोष इत्यु-क्तेश्च प्रतिग्रहोपि तर्हि विहितदानसिद्ध्यै प्रयोगविधिनानुमतत्वेन

पदार्थपरिमाणबाधानापादनापादकत्वाददुष्टः स्यादित्याशङ्क्यैतद्दोषाभावेपि नरकापादकत्वाद्दुष्टत्वं सूचयितुं गवादीनां प्रतिग्रहे निषेधाभावान्नरकाख्यो दोषो नास्तीति कश्चिच्छब्देनोक्तम्। चोदितेपीति पाठे दानमात्रेपि चोदित इत्येवं प्रतिग्रहस्याचोदितोक्ता । अश्वप्रतिग्रहस्यापि तर्हि प्रयोगविधिनानुमतत्वादकरणे क्रतुवैगुण्यापत्तेः करणे च निषिद्धत्वान्नरकापत्तेः संकटं स्यादित्याशङ्क्याह *अश्वेति* दृष्टान्तेनैतदेव द्रढयितुमाह * यथेति * । परकीयपरिहारदूषणमुपसंहरति * अतश्चेति *। मतान्तरेणाक्षेपद्वयमपि परिहरति* केचित्पुनरिति * वैदिकत्वे निमित्तस्य तदुपस्थापितकर्माङ्गत्वात्प्रधानसमानकर्तृकत्वावगतेर्दक्षिणादातुश्च प्रधानकर्तृत्वाद्दातुरिष्टिर्लौकिकत्वे त्वनुपस्थापितकर्माङ्गप्रमाणाभावेन वाक्यस्वरसावगतप्रतिग्रहीतृकत्वबाधकप्रधानसमानकर्तृकत्वावगत्यभावात् प्रतिग्रहीतुरिति द्वितीयभाष्याक्षेपपरिहारः प्रतिग्रहस्योभयत्रापि भवेदेवमिति परोक्तानुज्ञार्थभाष्यावयवालोचनया भाष्यकृतोपि निषेधाद्विध्यभावेन च निषेधस्य विकल्पार्थत्वायोगान्नित्यवर्जनार्थत्वावगतेर्दोषवत्तां च विना नित्यवर्जनायोगाद्दोषवत्तयाभिप्रेतत्वावगमाद्वैदिके त्वश्वप्रतिग्रह इति भाष्यस्यस्य तु प्रतिग्रहशब्दस्य वचनेन तस्य कर्त्तव्यतावगम्यतइति भाष्ये वैदिकस्य विहितत्वोक्तेः प्रतिग्रहस्य च वैदिककर्मान्वयाद्वैदिकस्यापि विध्ययोगाल्लक्षणया दानार्थत्वावगमात् लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्येण लौकिकवैदिकयोः प्रतिग्रहयोः सदोषनिर्दोषत्ववैषम्यानुक्तेः सास्यापादनेनाक्षेपो न युक्त इत्याद्यभाष्याक्षेपपरिहार. । वैदिकेन कर्मान्वयिना निमित्तेन कर्मोपस्थापनसंभवेपि दानार्थप्रधाने कर्मोपकारानाकाङ्क्षिण प्रतिग्रहीतुस्तदर्थायामिष्टौ विधिना नियोक्तुमशक्यत्वाद्दातृकर्तृकत्वं विना कर्माङ्गत्वासिद्धेस्ततएव दातृकर्तृत्वकल्पनेन्योन्याश्रयप्रसंगादस्यापि परिहारस्यानुपपत्तेः स्वमतेन लौकिके वैदिके वा निमित्ते दातुरिष्टिरुत्तराधिकरणन्यायेन भाष्यकृतोक्ता न तु वैदिकत्वाशयेनेत्येवं द्वितीयभाष्याक्षेपं परिहरति*अथवेति * । दानस्य लौकिकस्याप्यदृष्टार्थत्वेन विधिस्पृष्टत्वान्निषेधानुपपत्तेर्न केसरिणो ददातीत्यस्याश्वव्यतिरिक्तरासभादिकेसरिविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्दोषवत्त्वोपपत्तिमयुक्तामाशङ्क्याधर्मे धर्मत्वभ्रान्त्याश्व दानप्रवृत्तिवारणायाश्वस्यापि दाननिषेधोपपत्तेर्निषेधस्याश्वव्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनायोगाद्दानमेव लौकिकं निषिद्धत्वाद्दोषवत्तयो- १०००।

क्तमित्याह * तत्रेति * अश्वदाननिषेधस्य भाष्यकृत्संमतिं दशमाधिकरणभाष्यपाठेनाह * तथा चेति * गौश्चाश्वश्चेत्यादिना द्रव्याणि निर्दिश्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति श्रुता संख्या महोपकारहेतुत्वाद्गवामेवेति सिद्धान्तितेश्वानां गोभ्योपि बहुमूल्यत्वेनोपकारकतरत्वात्तेषामेव संख्या प्रसज्येतेत्याशङ्क्याश्वानां दाननिषेधेन प्रत्यवायापादकत्वान्नोपकारतरतास्तीति भाष्यार्थः । अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यादिति षष्ठाधिकरणो विश्वजित्प्रकरणाम्नातस्याप्यश्वदाननिषेधस्यासंभवत्कत्वर्थत्वप्रतिग्रहनिषेधसाहचर्याद्धर्मत्वभ्रान्त्यादिना चावैधेप्यश्वदाने निषेधोपपत्तेर्विध्यधीनात्मलाभत्वाभावात्सामान्यविधिना सह विकल्पायोगं मत्वाश्वानां दानमकार्यमेव हि विशेषोश्वानामन्येभ्यो द्रव्येभ्यो यदेषां दानं निषिध्यत इति भाष्येणाश्वानां निषिद्धत्वाददानं वक्ष्यतीत्याह * विश्वजित्यपीति * तत्रत्यभाष्ये श्वशब्दस्य केसरिमात्रोपलक्षणार्थत्वसूचनायादिशब्दः। पौण्डरीकादौ तर्ह्यश्वदानस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पदोषः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * पौण्डरीकइति * दानस्य निषिद्धत्वे रागतः प्रवृत्त्ययोगादननुष्ठानापत्तेर्लोकनिमित्ताभावादिष्टिविधिरनर्थः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह*तस्मादिति*। उच्चादिविदक्षिणावन्तोऽस्थुर्येऽश्वदाः सहते सूर्येणेत्यादिमन्त्रवर्णो हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमितिदेयानीति स्मृतिश्च भ्रान्तिहेतुः मित्रस्य दायेन दानेनादिरादानं स्वीकारस्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः । अथ विक्रयनिषेधस्मृतेर्वा मूलान्तरादर्शनादस्यैव मूलत्वसिद्धौ ददातेर्विक्रयवाचित्वावगमाद्योश्वं विक्रीणीते तस्येष्टिर्भविष्यतीत्याह * यो वेति * ददातेर्विक्रयवाचितामुपपादयति * विक्रयेपि हीति * विक्रयोनेन कृतो न दानमित्यादिप्रयोगदर्शनादृष्टार्थस्यैव स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनस्य ददात्यर्थत्वमाशङ्क्य बलीवर्दाः सन्ति न गाव इतिवत्सामान्यवाचिनोपि ददातेरदृष्टार्थदानविशेषलक्षणार्थत्वेन तत्प्रयोगोपपत्तेरनवगतार्थधात्ववस्थायां फलकल्पनानवसरेणादृष्टार्थत्वानवगमादृष्टार्थत्वेवगते ददातेरर्थावगतिरर्थावगतौ वा दृष्टार्थत्वावगतिरित्यन्योन्याश्रयापत्तिर्निरस्यति*न हीति * परद्रव्यग्रहणपूर्वस्य स्वद्रव्यत्यागस्य विक्रयशब्दवाच्यत्वाद्दानशब्दवाच्यत्वायोगमाशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ददातेः स्वत्वत्यागपरस्वत्वापादनसामान्यवाचितां वृद्धप्रयोगेनोपपादयति । *तथा चेति * गृह्णातेरपि तर्हि क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः ।

क्रयस्यापि नोभयदतः प्रतिगृह्णातीत्यनेन निषेधप्रसंगाच्छिष्टगर्हापत्तिरित्याशङ्क्य प्रतिपूर्वस्य गृह्णातेः क्रये प्रयोगात्तद्वाचित्वापत्तेः क्रयस्यापि भावं सूचितुमाह * क्रीत्वा चेति * गृहीतमित्येव वदति न तु प्रतिगृहीतमितीति सावधारणव्याख्येयं विक्रयस्येष्टिनिमित्तामुपपादितामुपसंहरति * तस्मादिति * । अश्वानां देयत्वं स्मृतेर्ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगा स्तेषु राय इत्यादिमन्त्रवर्णाच्चाश्वदानस्यादुष्टत्वं शङ्कते * ननु चेति * मन्त्रवर्णसूचनार्थश्चकारः। स्मृतेर्मन्त्रवर्णस्य चानुवादत्वाद्विध्यनुसारेण व्याख्येयतां मत्वा परिहरति *यत्रेति* तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं प्रतिग्रहविषयत्वेपि पूर्वपक्षोपपत्तिसूचनेन वस्तुतो दानविषयत्वाभ्युपगमेन पूर्वपक्षेपि प्रौढिप्रदर्शनार्थं स च लौकिकेश्वप्रतिग्रह इत्यादिभाष्योपपादनार्थतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अर्थवादो वा नुपपात्तात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत निर्वपेदितीत्यध्याहार्येति करणान्तं भाष्यं दोषनिर्घातार्थत्वपूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतया व्याचष्टे * यदीति * जलवृद्ध्योदरवृद्धिलक्षणस्य जलोदराख्यस्य दोषस्य जलरोगाख्यवरुणग्रहणोक्त्योक्तस्याश्वप्रतिग्रहादनुपपन्नत्वादित्येवमनुपपातादिति वाशब्दोक्तप्रतिज्ञोपपादनार्थसूत्रावयव्याख्यार्थं सहीत्यादिजलोदरोपपात इत्यन्तं भाष्यं हेतुप्रश्नोत्तरत्वेन व्याचष्टे *कुत इति* । निषिद्धाचरणजन्यस्य पापाख्यस्य दोषस्य पूर्वपक्षिणोक्तत्वाज्जलोदरानुपपातोक्तचर्यागशङ्कानिरार्थत्वेनेष्टिवाक्ये यो दोषः कीर्त्यते तन्निर्घातार्थता वाच्येत्यापाद्योक्तचर्थतयाध्याहारेणोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह *कर्मेति* तन्निर्घातार्थत्वस्य वाच्यत्वापादनार्था तस्य निर्घात्यत्वावधारणोक्तिः। एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः प्रसिद्धमित्यन्तं तावत्तस्य वरुणगृहीत इत्युच्यतइत्यनेन निर्दिष्टस्य वरुणग्रहणवचनस्य शब्दस्य जलोदरवाचित्वेन लोके प्रसिद्धत्वाद्यस्य जलवृद्ध्योदरं श्वयति वर्द्धते स वरुणाख्येन जलरोगेण गृहीतत्वाद्वरुणगृहीत इत्युच्यत इत्येवं व्याख्यातुमाह*जलोदरं हीति* न चेति भाष्यावयवं व्याचष्टे *न चेति* निदानं कारणं प्रतिजानातेः प्रतिपादनार्थतां श्रूयतेशब्दाभ्यामुक्त्वा गम्यतेशब्देन प्रतीतिवाचितोक्ता । न चानेनेतिभाष्यावयवं व्याचष्टे *नाप्येतस्येति* वर्त्तमानवरुणग्रहणानुवादेनेष्टिविधिमात्रार्थत्वान्नेष्टिवाक्यस्याश्वप्रतिग्रहस्य जलोदरनिदानत्वप्रतिपत्तौ व्यापार इत्यर्थः। पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे १००१।६

स निमित्तमिति पूर्वपक्षवार्त्तिकव्याख्यातभाष्यस्थदोषशब्दोक्तायां नरकफलतायां अनुभाषणपूर्वं निरासार्थत्वेनाननुपपातादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थतयाऽथेत्यादि भाष्यं व्याख्यातुं नरकस्येष्टिवाक्ये ऽनुपात्तत्वादित्येवं सूत्रावयवं तावद्व्याचष्टे *यस्त्विति* अथेत्यनुभाषण-
१००२।२ भाष्यं व्याचष्टे *अथेति* तदेत्यादिवाध्येतेत्यन्तं निरासभाष्यं व्याचष्टे *तत इति* दानपक्षे त्यागदुःखदर्शनात्प्रतिग्रहपक्षे रक्षणादिक्लेशाद्वैदिकेपि निमित्ते किं चिद्वरुणात्मकं वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत इत्येवं सावयवप्रसिद्धिः संभवतीति निमित्तद्वारेणेष्टलौकिकविषयत्वं नावधारयितुंशक्यमित्यर्थः। भाष्यमपि तत्र तस्मिन्नवयवप्रसिद्धिपक्षे यज्ञसंबन्धिन्यपि प्रतिग्रहे रक्षणादिना क्लेशेन वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन वरुणगृहीतः स्यादिति कृत्वा लौकिकइत्येष पक्षो न व्यतिष्ठेत समुदायप्रसिद्ध्यश्च बाध्येतेत्येवंक्लेशेनेतीतिकरणाध्याहारेण योज्यम् । इष्टिकर्त्तुर्दातूरक्षणादिक्लेशाभावाद्रक्षणादिक्लेशोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य द्वेधा समाधत्ते *रक्षणेति* । वैदिके दाने वरुणग्रहणशब्दप्रवृत्तौ स्वयं निमितान्तरमाह *धर्मोपि चेति* यन्नरो देहेनाच्छाद्यते तन्न केवलेन पापेन हेतुनेत्यर्थः। इष्टेर्दोषनिर्घातार्थत्वाभावे वरुणग्रहणोक्तचानर्थक्यशङ्कानिरासार्थं सौत्रार्थवादोक्तिव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे *तस्मादिति* स्तुतिस्वरूपोक्तयर्थं यावद्वरुणगृहीतस्येत्याद्युन्मोचनी चेत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति* । तिरोहितभेदोपमानवाचिना रूपकशब्देन भाष्यस्थोपमानोक्तिमुपमानविशेषविषयत्वेन व्याख्याय प्रकारवाचिना धर्मशब्देनेदानीन्तनस्याश्वदानस्य प्रजापतिकर्तृकाश्वदानसादृश्येपि दानस्य प्रतिग्रहस्य वा वरुणसादृश्याभावादिदानीन्तन्याश्चेष्टेर्वरुणोन्मोचनीत्वरूपेण विवक्षितस्य प्रजापतिकर्तृकेष्टिसादृश्यस्याभावादुपमानेन स्तुत्ययोगशङ्कानिरासाय भेदोपचाराख्यो रूपकप्रकारः प्रजापतिर्वरुणायेत्याद्यर्थस्येदानीन्तनकालीनेर्थेध्याहारोपहेतुत्वेनोक्तः । दोषनिर्घातार्थत्वोक्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्तरत्वसंभवे मन्दप्रयोजनस्तुत्यर्थता न युक्तेत्याशङ्क्यावश्यकत्वद्योतनार्थत्वेन स्तुतेः प्रयोजनवत्तरत्वोक्त्यर्थं तथेतिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्मादित्यादिसूत्रावयवव्याख्यार्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याचष्टे *ततश्चेति* अवाक्योपात्तफलाभावोक्त्या स्ववाक्यश्रुतभ्रातृव्यदुर्वर्णत्वाख्यफलसुवर्णधारणवैषम्यं सूचितम् । प्रतिग्रहशब्दस्य लक्षणया दानवाचित्वात्तस्य च

लौकिकस्य निषेधात् क्रत्वङ्गभिचारित्वेन क्रतुसंनिधापकतोपपन्नेति सूचयितुं वैदिकोऽयदानाख्यप्रतिग्रहः कर्मान्तः पातित्वादाङ्गभूतं कर्मोपनयन्नुभयोरिष्टज्योतिष्टोमादिकर्मणोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्ग्यन्वयं कल्पयतीत्युक्ते ज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽङ्गिशब्देन फलवत्त्वयाङ्गान्वययोग्यत्वे सूचितेऽपि प्राकरणिकैरङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यादनारभ्याधीताकाङ्क्षानुपपत्तिमाशङ्क्योपनायकस्य दानस्य प्राकरणिकत्वेनाङ्गिकर्मदेशत्वादङ्गिकर्मकथंभावस्य तस्मिन् वृत्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिकर्मदेशाश्वदानवर्त्तिकथंभावापन्नस्यज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽश्वदानेनोपस्थापनाद्यावतोऽश्वान् ज्योतिष्टोमाद्युपकारार्थं दद्यात्तावतोवारुणान्निर्वपेत्तदर्थमेवेति श्रुत्यर्थावगतिसूचनार्थं तद्देशेत्युक्तम् ॥

दातुर्वारुणेष्टिः अधिः ॥ ६ ॥

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥३४॥

प्रसक्तानुप्रासक्त्या गतिमाह । * तत्रैवेति * सिद्धान्तायोगेन संदेहमाक्षिपति * कथं पुनरिति * समाधत्ते * उपक्रमइति * कीदृगुपक्रमइत्यपेक्षायामाह * प्रजापतिरिति * पौनरुक्त्यं शङ्कते * यदि तर्हीति * यदिशब्दार्थे यदितर्हीत्येकं पदं परिहरति * उच्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * निःसंदिग्धस्य विध्युद्देशस्य वाक्यशेषस्य निर्णयायोगं सामान्यतो व्युत्पाद्य प्रकृते योजयितुमाह * अत इति * यतो निःसंदिग्धे विध्युद्देशे वाक्यशेषो न निर्णायकोऽतइह यद्यपि प्रजापतिर्वरुणायेत्यादिवाक्यशेषाद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते प्रधानैककर्तृकस्य सान्तःप्रधानोपकारसामर्थ्यलक्षणात्स्वार्थाद्दातुरिष्टिर्विज्ञायते तथापि संदेहाभावेन संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेनार्थाद्वाकल्पनैकदेशत्वादित्यनेन च वाक्यशेषादितीति प्रभृतिवाचीतिकरणोक्तनागतत्वादारम्भोपपत्तिरित्युक्ते कथं वाक्यशेषाद्दातृविषयत्वज्ञानमित्यपेक्षायां संप्रदानसमभिव्याहारेण नयतेर्दानार्थत्वावगमात् प्रजापतिर्दाता वरुण प्रतिग्रहीतेत्युक्ता स इत्यनेन प्रजापत्युपपादनात्स्वशब्देन चात्मीयवाचिना वरुणोक्तेर्दातुर्वरुणप्राप्त्यवगमात्स पर्यदीर्यतेत्यनेनाप्युदरमस्य शुप्रत्ययान्तवृद्धिवाचिश्वयतिधातुरूपश्वयथुशब्दवाच्यया जलवृद्ध्या विदीर्णमित्येतदर्थेन प्रजापतिर्वरुणं प्राप्रः सन् पारिदीर्ण इति दातुर्वरुणप्राप्तिविवरणात्सपतमित्यनेन च दातुः प्रजापतेरेवोष्टिककर्तृत्वोक्तेर्वाक्यशेषाद्दातृविष- १००३।६

यत्वज्ञानमुपपाद्यात्मवाचिना स्वशब्देन प्रजापतेरेव देवतात्वोक्त्या-
प्रतिग्रहीतृत्वाभिधानात्प्रजापतिरन्यस्मात्प्रतिगृह्य वरुणायादादि-
त्यर्थसंभवात् प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्त्तनेन वाक्यशेषस्यापि प्रति
ग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिशङ्कानिरासायान्यस्मात् प्रतिगृह्येत्यश्रुतकल्प-
नायोगादेकं सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति मन्त्रवर्णालोचनया वरुण-
प्रजापत्योरेकत्वमङ्गीकृत्य प्रजापतिरात्मनेश्वमदादित्युपक्रमार्थाभ्यु-
पगमेन तस्य प्रजापतेरात्मा स्वा देवता वाच्या तच्च दानकर्तृत्वसं-
प्रदानत्वयोर्विरोधाद् दातृत्वे मुख्ये कल्पिते संप्रदानत्वस्यान्यदीयं
द्रव्ये न्यदीयत्वापादकत्वदातृगुणयोगेन संप्रदानत्वे वा मुख्ये
कल्पिते दातृत्वस्य संप्रदानगुणयोगेन गौणत्वापत्तेर्न युक्तमित्युक्ते
प्रजापतये वरुणोश्वमदादित्येवं तर्हि प्रजापतेः प्रतिग्रहीतृत्वकीर्तन-
मस्त्वित्याशङ्क्य नापित्युक्तम् । वरुणस्याप्यात्मोद्देशेन निर्वापकर्तृ-
त्वानिर्देशापपत्तेः प्रतिग्रहीतृविषयत्वोपपत्तिमाशङ्क्य निर्वपतेर्याजि-
मत्कर्मवाचित्वान्न वरुणस्येत्यादिनानुपपत्तिरुक्ता । दोषनिर्घातार्थत्वा-
१००४।८ भ्युपगमेपि दातृविषयत्वोपपत्तिसूचनार्थं तदुन्मोचनमित्युक्तम् ।
प्रधानैककर्तृकस्य सतः प्रधानोपकारसामर्थ्यविषयत्वेनापि सिद्धान्त
सूत्रयोजनशक्तिसूचनार्थं यजनशेषत्वाच्चेष्टेः प्रधानसमानकर्तृक-
त्वावगमात्स्वामिनश्च सतः प्रधानकर्तुर्वाजिदातृत्वाद्दातुरिष्टिरित्युक्ते
यज्ञशेषतैव कथमित्याशङ्क्य चौदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिपूर्वाधिकरण-
भाष्येण यज्ञाङ्गत्वस्योक्तत्वादित्युक्तम् । सन्देहाभावेप्यारम्भायोगमा-
शङ्क्य विध्युद्देशार्थवादविप्रतिपत्तिर्विचाराङ्गसन्देहहेतुत्वेनोक्ता ।
विप्रत्तौ विकल्पापत्तिशङ्कानिरासायातुल्यकल्पाविकल्पायोगाद्यवधार
णकल्पनारूपेणान्यतरस्य विध्युद्देशस्यार्थवादस्य वा बाधेन दातृप्र-
तिग्रहात्रन्यतराविषयतया समस्तं विध्यर्थवादसमूहात्मकं वाक्यं गम-
यितव्यमित्युक्ते विध्युद्देशबलीयस्त्वेनार्थवादस्यैव बाध्यत्वनिश्चया-
त्सन्देहशङ्कानिरासायोपक्रमोपसंहारबलाबलचिन्तयेतिमध्यमपदलो-
पिसमासेनोक्तम् । व्यवधारणेनान्यथाप्रतीयमानस्यार्थस्यान्यथाव-
धारणने वाक्यार्थकल्पनायामप्रतीयमानार्थकल्पनापत्तिदोषशङ्कानि-
रासार्थं लक्षणया प्रतीतिं सूचयितुं कथमपीत्युक्तम् । तथापि संन्देहा-
भावेन संदिग्धेष्वित्यनेनागच्छद्विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधादुपक्रमोप-
संहारबलाबलसन्देहाच्च चिन्ताविषयोपलक्षणभूतसंदेहाभावेपि चि-
न्ताङ्गसंदेहोपपत्तेः कथमपिक्लेशेन व्यवधारणकल्पनारूपेणान्यतरवा

धेनान्यतरविषयतया समस्तवाक्यगमनिकार्थमारम्भे युक्ते सति किं तावत् प्राप्तमित्यन्वयः। पूर्वपक्षसूत्रस्थस्य चशब्दस्य तुशब्दस्थानस्य संदेहनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं संदेहसमाधानोपसंहारग्रन्थैकग्रन्थतया पूर्वपक्षप्रश्नः। पूर्वपक्षसूत्रार्थोपपादनायार्थवादवाधोक्त्यर्थत्वप्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्यस्य सूचयन्पूर्वपक्षयति*अर्थवादस्येति*अङ्गगुणविरोधन्यायेनार्थवादासामञ्जस्येऽभिहितेऽर्थवादस्य विध्युद्देशाङ्गत्वे सति विध्युद्देशगुणयथाश्रुतत्वानुरोधेनार्थवादगुणयथाश्रुतत्वावाधोयुक्तः तदेव तु कथमित्याशङ्क्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्त्याङ्गतामर्थवादासामञ्जस्य हेतुत्वेनोक्ता तदुपपादनार्थं वैध्युद्देशाङ्गतां विनानर्थक्यप्रसङ्गेऽभिहिते विध्युद्देशस्यापि तर्ह्यर्थवादं विना प्रवर्त्तनाशक्तत्वेनानर्थक्यप्रसंगादर्थवादाङ्गत्वापत्तिरित्याशङ्क्यार्थवादाभावे तस्यैव प्ररोचनशक्त्याविर्भावेनार्थवादं विनापि प्रवर्त्तनाख्यस्वार्थसिद्धेरित्युक्तम्। विध्युद्देशाङ्गत्वेप्युपक्रमस्थेनार्थवादेन दातृविषयत्वे वधारितं विध्युद्देशस्य विषयावधारणे व्यापाराभावात्कांस्यभोजिन्यायेनार्थवादानुरोधवृत्तित्वाविरोधमाशङ्क्य विधिस्तुत्योः समानविषयत्वात् स्तुतिद्वारा विधिविषयोऽर्थवादेन समर्पणीय विध्यनपेक्षितायास्तु स्तुतेः स्वरस्वतोऽर्थवादादप्रतीतेन विषयावधारणं संभवतीति यच्चेत्यादिनोक्तं प्रमाणान्तरानुसारित्वाच्च लक्षणवृत्त्याख्यमसामञ्जस्यं अर्थवाद एवायुक्तं न विधावित्याह * नित्य चेति * १००५।२
दृष्टं चान्यत्रार्थवादेष्वसामञ्जस्यमित्याह * यथा चेति * अतो यथाज्या स्तुतिर्लक्षणया तत्संबन्धिचेतसावकविषया तथा दातृव्यापारस्तुतिस्तत्संबन्धिप्रतिग्रहीतृव्यापारविषयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रार्थमुपपाद्य यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * तेनेति *। येन कारणेनार्थवादानुरोधेन विधिर्न प्रवर्त्तते तेन कारणेन प्रतिग्रहनिमित्तकत्वेन श्रुतमिष्ट्याख्यं कर्म दातुरचोदितमित्युक्ते वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्रोपक्रमस्यार्थवादानुरोधेनोपसंहारस्याविधिव्याख्यानस्योक्तत्वान्निरस्तोयं पूर्वपक्ष इत्याशङ्क्योपसंहारस्थानामृगादिशब्दानामृग्भिः प्रातर्दिविदेव ईयत इत्यादिषु वेदे प्रयोगदर्शनाद्वेदलक्षणार्थता युक्ता प्रतिगृह्णातेस्तु दाने क्व चित् प्रयोगादर्शनाद्दानलक्षणार्थत्वानुपपत्तेर्दानप्रतिग्रहकर्मणोः शब्दभेदादेकशब्दप्रतिपाद्यत्वाभावादित्युक्तम्। समुच्चयस्येहाविवक्षितत्वाच्च शब्दमयुक्तमाश-

ङ्कृत्य तुशब्दार्थसंदेहनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तुशब्देति । * व्याख्याविभवायान्यथा स्वयं द्वेधासूत्रं व्याचष्टे * यजमानं चेति *

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥३५॥

यथाभाष्यं तावदार्त्विजशब्दं यजमानविषयत्वेन व्याचष्टे * यजमान इति * विभवार्थं स्वयं दानविषयत्वेन तावद्व्याचष्टे *अथवेति * सेष्टिर्लिङ्गमालोच्य स्यादिति लयल्लोपपञ्चम्या दातृविषयत्वे [1भिहिते लिङ्गस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वादसंदिग्धविध्युद्देशार्थविधारणहेतुत्वायोगमाशङ्क्य विध्यर्थवादविप्रतिपत्त्या संदेहोपपत्तिसूचनार्थत्वेन] पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्थयोर्वाशब्दयाज्ञशब्दयोर्व्यवहितयोरप्यपेक्षिततयानुषङ्गेण यज्ञाङ्गे दाने ऽनङ्गे वार्त्तिकमर्मणीति संदिग्ध इत्येवं स्वयमेवान्यथा व्याचष्टे *अथ वा स्वामीति *किं लिङ्गमिति प्रश्नभाष्यं लिङ्गमन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमितिप्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्य एव सामर्थ्याख्यलिङ्गलक्षणोक्तेरयुक्तमाशङ्क्य यतो लिङ्गादातुरिष्टिस्तत् किमित्येष विशेषविषयत्वेन व्याचष्टे *कथं पुनरिति* कथं भूतेन पुनर्लिङ्गेनेत्यन्वयः । स्वयं तावदिष्टाख्यस्य कर्मणः प्रधानसमानकर्तृकस्य सतस्तदुपकारसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमाह * तदिति * पूर्वपदानामिति भाष्योक्तं लिङ्गं व्याचष्टे * अपरमिति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पूर्वेति *। वैदिके यस्मिन् कर्मणीत्यादिभाष्येणेष्टेरप्यप्रतिग्रहवत् ज्योतिष्टोमादिकर्माङ्गत्वेऽवधारितेपि प्रस्तुताधिकरणपूर्वपक्षन्यायात् प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सति भिन्नकर्तृकत्वेनाङ्गत्वबाधापत्तेः प्रायशब्दः । प्रतिपादितप्रायत्वोपपादनार्थं यदा हीत्याद्युक्तम् । अन्यो वा स्यात्परिक्रयादित्यत्राङ्गानामृत्विक्कर्तृकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिष्टेरप्यङ्गत्वाद्दत्विक्कर्तृकत्वोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गानामपि यागरूपाणां याजमानत्वसूचनार्थं प्रधाने ज्योतिष्टोमादौ यथार्तिज्यमृत्विगर्हमयागरूपमङ्गजातं दातुरितरैर्ऋत्विग्भिः कार्यं यजमानार्हं यागरूपं तथास्यामपीत्याह

१००६।२ * तेनेति * पूर्वाधिकरणेनैव दातृविषयत्वसिद्धौ प्रस्तुताधिकरणानर्थक्यमाशङ्क्य वाक्यस्योपक्रमोपसंहारयोर्विरोधेन विधिरूपत्वेनोपसंहारबलीयस्त्वात् कृतायां भ्रान्तेर्बलाबलविशेषानवधारणाद्वा कृतस्य संशयस्य व्युदासार्थं प्रस्तुतमधिकरणमित्याह * एवमिति * प्रस्तुतमेव पूर्वापेक्षयोत्तरमुक्तम् । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तस्यापि चेति *।

१ इति द्वितीये नास्ति ।

प्रस्तुताधिकरणभाष्योक्तत्वसूचनार्थं तस्येत्युक्तम्। भाष्योक्तस्य वाक्यस्यापीदृशमेव सामर्थ्यमित्यनेन पूर्वपदानामिति भाष्यव्याख्यार्थतयोत्तरार्द्धं व्याख्याते भाष्याद्वाक्यसामर्थ्यप्रतीतेरुत्तरार्द्धस्य तद्व्याख्यार्थत्वायोगमाशङ्क्य पूर्वपदानां यथार्थमाज्जस्येन वर्त्तमानानामुत्तरपदैः पूर्वपदाभिमुखैस्तदनुकूलैः सहैकवाक्यत्वलक्षणसंबन्ध इत्येवं संबन्धशब्दोक्तस्य वाक्यस्योपक्रमानुकूल्याधीनत्वोक्त्या तदापादनसामर्थ्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमित्यत्राकाङ्क्षाया विशेषणभूतायाः प्रकरणलक्षणत्वप्रतीतिवच्च विशेषणभूतस्यापि सामर्थ्यस्य किं लिङ्गलक्षणत्वप्रतीत्युपपत्तौ संबन्धोक्त्या सूचितायां कथं भाष्यस्थायाः संबन्धोक्तेर्वाक्यवाचितेत्याशङ्क्योपक्रमश्चोपसंहारश्चोपक्रमोपसंहारमितिद्वन्द्वैकवद्भावेन द्वन्द्ववाच्येतरेतरयोगोक्त्यान्योन्यपदान्वयरूपवाक्यवाचिना संबन्धोक्तेः सूचिता। वाक्यं च तत्संबन्धश्चोपक्रमोपसंहारश्चेत्यन्तपदद्वन्द्वगर्भस्त्रिपदः कर्मधारयः। यावतोश्वानित्यादिपूर्वपदानुकूल्यस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वेप्युपपत्तेर्दातृविषयेष्टिविधिसामर्थ्यायोगशङ्कानिरासार्थमिदं श्रूयते इत्यादिनिर्वपेदितित्यन्तं भाष्यमतइह यद्यपीत्यादिना दातुरिष्टिर्विज्ञायतइत्यनेन वार्तिकेनानागतावेक्षणेन संदेहोपपादनवेलायामवयवशो व्याख्यातमपि तात्पर्यतो व्याचष्टे * न हीति*। दातुरिष्टिर्विज्ञायतइत्यनेनोक्तमित्यर्थः। आहेत्याशङ्काभाष्यं प्रतिग्रहस्य कर्तुरिति पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थवादबाधानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति *। एवंसतीत्यादिलक्षणया कल्प्यमित्यन्तभाष्यमुपक्रमस्याप्यर्थवादत्वेन दौर्बल्याद्विध्यर्थोपसंहारानुरोधेन व्याख्यानादुभयार्थवत्त्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपादयितुमाह * नैतदिति *। यदि लब्धात्मको विध्युद्देशः स्यात्ततस्तेन स्तुतिर्बाध्येत न त्वत्र प्रतिग्रहीतृविषयो विध्युद्देशः कल्पितो लब्धात्मक इत्येवं श्लोकं व्याचष्टे * यदीति *। कुतो लब्धात्मकत्वालब्धात्मकत्वे ज्ञायेते इति पृष्ठोत्तरमाह * कुत इति*। पुरस्तादर्थवादेषु मुख्यं चेति न्यायाद्यथाश्रुतत्ववगमेप्येतन्न्यायबाधेन दीक्षणीयादिषु पूर्वानुष्ठेयत्वानाख्येयपर्वकालत्वबाधवदङ्गगुणविरोधन्यायाद्यथाश्रुतत्ववाधावगतेस्तदनुसारेण विध्यर्थकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य प्रधानसादृगुण्यार्थस्याङ्गगुणस्य पर्वकालत्व देः प्रधानगुणविरोधे सादृगुण्यार्थत्वायोगाद्बाधो युक्तः, अर्थवादानां तु यथाकथंचित्प्राशस्त्यप्रतिपादनमात्रेण विधिसादृगुण्यार्थ-

त्वसिद्धेस्तद्यथाश्रुतत्वस्य प्रधानभूतविधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेन तादर्थ्यादिति बाधहेत्वभावान्न युक्तो बाध इति वैषम्यं सूचयितुमाह * पुरस्तादिति * दक्षणीया ज्योतिष्टोमादीनां पौर्वापर्यकृताद्बाध्यबाधकत्वविशेषादङ्गगुणविरोधन्यायबाध्याद्विध्यर्थवादादीनां पौर्वापर्यकृतो बाध्यबाधकत्वविशेषोऽङ्गगुणविरोधन्यायबाध्यत्वाभावेनान्यो विषयो भवतीत्यन्योक्त्या वैषम्यं सूचितम्। अर्थवादगुणस्य यथाश्रुतत्वस्य विधिसादृगुण्यार्थत्वाभावेऽप्यर्थवादस्य विधिसादृगुण्यार्थत्वसद्भावादृगुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादित्यनेन न्यायेन निर्वापेणाग्निहोत्रहवनिबाधवद्विधिनार्थवादबाधावगमात्पूर्वापरोच्चारणकृतविशेष योगमाशङ्क्यार्थावधारणात् प्राग्विध्यर्थवादयोर्गुणप्रधानत्वानवगतेर्गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव तावदिति * आग्नावैष्णवसारस्वतादिष्वङ्गाङ्गित्वशून्येषु मुख्याग्नावैष्णवतन्त्रं पौर्णमासमावास्योपांशुर्याजविकारे सारस्वते प्रसङ्गेनोपकरोति न पाश्चात्यसारस्वततन्त्रममावास्यमाग्नावैष्णवइत्यङ्गाङ्गित्वशून्योग्नावैष्णवादिविषयद्वादशाधिकरणन्यायोपन्यासेनाङ्गाङ्गित्वशून्येन्द्रगार्हपत्यादिविषयश्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायोपन्यासेन च विध्यर्थवादबाध्यबाधकत्वस्य गुणलोपन्यायाविषयत्वं सूचितम्। अनुपजातत्वात् प्रतिद्वन्द्विविरोधिद्वितीयं विज्ञानान्तरमनुत्पत्स्यवस्थं यस्य पूर्वविज्ञानस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। यद्यप्यन्यथात्वमापद्यते तथापि प्रतिपद्यतेङ्गीकरोतीत्यपिशब्दार्थः। सामान्यं न्यायं व्युत्पाद्य प्रकृते योजयन्नुपपादितमेवं सतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तदिहेति * । पश्चाद्भावितया विध्युद्देश्यस्यालब्धात्मकत्वेन विध्यर्थवादयोर्वा गुणप्रधानप्रधानत्वस्यावधारणात् पश्चाद्भावितया विध्यर्थवादकृतबलाबलविशेषानाश्रयणाद्विध्युद्देशेनार्थवादबाधानुपपत्तेर्विध्युद्देशस्य प्रतिग्रहीतृविषयत्वे सत्युपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपन्नार्थत्वेनानर्थक्यप्रसंगोक्त्यैवं सतीत्यादावुपसंहारोपीत्यन्ते भाष्यावयवे व्याख्याते पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमित्यनेन न्यायेन पश्चाद्भाविविध्यनुरोधेनार्थवादव्याख्ययोभयोःसंप्रतिपन्नार्थत्वादानर्थक्यपरिहारमाशङ्क्य पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते अन्योन्यनिरपेक्षाणां जन्म यत्र धियां भवेदिति वार्तिकोक्त्यान्योन्यनैरपेक्ष्यं विना परबलीयस्त्वायोगात्तथा सति विध्युद्देशस्य पश्चाद्भावितया बलीयस्त्वाख्यविशेषाश्रयणे सत्यन्योन्यनैरपेक्ष्यापत्तेरेकवाक्यत्वासंभव-

प्रसंगादित्युक्ते पृथग्वाक्यतैव तर्ह्यस्त्वित्याशङ्क्य पृथक्के विध्यर्थवादयोः प्रशंसनविधित्वसाकाङ्क्षत्वेन परिपूर्णार्थत्वापत्तावुक्तायां प्रशंसनान्तरकल्पनेन विध्यर्थवत्वं विध्यन्तरकल्पनेन चार्थवादार्थवत्वमाशङ्क्य परस्परेत्युक्तम्। मीमांसापूर्वमुपसंहारस्योपक्रमानुरोधवृत्तित्वोक्त्यर्थं तस्मादित्यादिभाष्यशेषं व्याख्यानुमवश्यं भावात्माह्युक्तम्। न केवलमनुपसंजातविरोधावस्थायां श्रुतत्वादयमुपक्रमेऽनुग्राह्यः किंतु भूयस्त्वादपीत्यभिधानार्थमपीत्याह भाष्यं व्याचष्टे * किं- १००७।६
चेति* चतुर्थीनयत्योरेवासामञ्जस्ये बह्वसामञ्जस्योक्तयागमाशङ्क्य प्रत्यगृह्णादितीतिभाष्यस्थेनेतिकरणेन भूत्यर्थेन देवताशब्दस्याप्यसामञ्जस्योक्तेर्बहुशब्दं भाष्यस्थमुपपादयति *प्रजापतिरिति* उपसंहारे गृह्णातिमात्रमसमञ्जसं तच्च नात्यन्तमित्यभिधानार्थं प्रतिगृह्णातीति भाष्यं व्याचष्टे * मम त्विति * उपसंहारस्थविधेरलब्धात्मकत्वेन दौर्बल्यमुपपादितमपि भाष्यस्थं शक्नोतिशब्दारूढं कर्तुं शङ्कानुभाषणपूर्वं विस्तरेणोपपादयति * यत्त्विति। * न त्वित्यनेन विधेरलब्धात्मकत्वयुक्तमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह*सर्वत्र हीति*अत्रैवदशमाधिकरणसिद्धं दृष्टान्तमाह*तद्यथेति*सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति *एवमिति * कर्त्तव्यत्वाख्यविधिवद्विधिविषयस्यापि विधायकाख्यविध्येकसमधिगम्यत्वाद् विधिमात्रप्रार्थनायागशङ्कानिरासार्थवादस्यापि विधिस्तुत्येकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या विधिविषयबोधशक्तिस्तुल्या चेत्यनेनोक्ता। विधयेष्टिविषयभूतस्य दातुरर्थवादावगतत्वाद्विधेयविषयानपेक्षत्वे त्र वाच्ये विधिविषयोप्यत्र नापेक्ष्यते किमुत विधेयविषयइत्यतिशयोक्तौ विधिमात्रप्रार्थनोक्ता। विधेयेष्टिविषयोक्त्यर्थः प्रतिगृह्णातिस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * अत इति * यथा चालब्धात्मकत्वेन विध्यविरोधो भाष्यस्थेन शक्नोतिना सूचितस्तथैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यमुपसंहारासामञ्जस्य प्रमाणमपीति सूचयितुमाह * अन्यथा हीति* एककर्तृकस्याख्यानस्य परकृत्याख्यत्वेन पुराकृत्याख्यत्वेनपुरा कल्पाख्यत्वाभावात् पूर्वकालमात्रविवक्षया पुराकल्पोक्तिः। शक्नोतिसूचितविध्यविरोधासामञ्जस्य प्रमाणोपपादनमुपसंहरति * तस्मादिति। * अर्थवादैकवाक्यतया प्रवृत्तिरसामञ्जस्याक्षेपिकेच्छंशब्देन परामृष्टा। वाक्यानुरोधेन गृहीतिश्रुतिबाधायोगमाशङ्क्येतरथा वाक्यमेव नावकल्पेत तत्रानर्थका एव गौदिशब्दा भवेयुरिति वाक्याधिकरणगतवेदो वा प्रायदर्शनादितिसिद्धा-

न्तसूत्रस्थभाष्योक्तेनानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलमिति न्यायेन वाक्यात्यन्तानर्थक्यप्रसक्तौ श्रुतेरप्यसामञ्जस्य कल्पनोचितेति सूत्रयितुमाह * तदिति * वाक्यानुरोधात् श्रुत्यसामञ्जस्यौचित्यसूचनार्थं पूर्वपक्षसूत्रमप्यधिकरणोपलक्षणत्वेनोपन्यस्तम् । गतार्थत्वात्तर्ह्यनारम्भापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति । * गतार्थतामभ्युपगम्यार्त्विक्कर्तृकप्रतिग्रहवाचित्वेन सौत्रार्त्विजशब्दव्याख्यानविप्रतिग्रहीतृविषयेष्टिसिद्धान्तप्रतिपादकभाष्यान्तरजनितभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थत्वेनारम्भमुप-
१००८।१३ पादयति * सत्यमिति * ऋगादिशब्दानां वेदेषु प्रयोगवद् गृह्यते दाने क्वचित् प्रयोगादर्शनाद्दगादिवेदवच्च दानप्रतिग्रहयोरेकदेशैकदेशित्वाभावेन लक्षणायाः क्लिष्टत्वादधिकाशङ्कोपपत्तेर्गतार्थतापि नात्यन्तमस्तीति सूचनार्था प्रायोक्तिः । सूत्रकृतो भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थारम्भायोगात् भाष्यकृतश्च सूत्रव्याख्यार्थमेवारम्भोपपत्तेर्भ्रान्त्यपनयार्थत्वायोगमाशङ्क्य भ्रान्त्यपनयार्थत्वाभावे स्य सूत्रद्वयस्य पूर्वाधिकरणान्तर्गतत्वेनापि व्याख्यातुं वाक्यत्वान्न गतार्थता त्वया प्याशङ्कितुं शक्येत्याह * इतरथा हीति * कथं शक्यमित्याशङ्क्य सूत्रद्वयमपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपसमाधानार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * यो नामेति * वैदिकत्वयागत्वसामान्ययोर्बुद्धिस्थत्वापादनार्थत्वेन सन्निधानाख्यस्थानरूपतया विध्युद्देशवाक्यबाधकत्वायोगादपरितोषेण यावतोश्वान् विनियुक्तः स दद्यादित्येवंविहिताश्वदानोपलक्षणत्वेन लिङ्गो वैदिकदानलिङ्गत्वेभिहिते विहितस्य दानस्य निमित्तत्वे क्रत्वैकान्तिकत्वेनेष्टेः क्रत्वर्थत्वादविहितस्य च क्रत्वनुपस्थापकत्वेन विधेयभावनोपस्थापितपुरुषार्थत्वापादकत्वाद्वैरूप्यापत्तेर्दानमात्रस्य निमित्तत्वायोगेन निमित्ततयेहेश्यस्यापि दानस्य विशेषणाकाङ्क्षणान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमितिवद् विहितत्वस्य दानविशेषणत्वसंभवेपि निमित्तत्वोपयुक्तस्य लिङो विशेषकत्वाये गालिङ्गत्वायोगमाशङ्क्याप्राप्तनिमित्तत्वायोगात् प्रापकं च विनाप्राप्त्ययोगादात्मना च वाच्यत्वेनोपस्थापितस्य विध्याख्यस्य प्रापकस्य विरोधिनिषेधाभावात्संभवेनुपस्थापितरागादिप्रापकाक्षेपाद्विधिप्रापितस्यैव निमित्तत्वबोधनान्निमितत्वोपयुक्तस्यापि विशेषकत्वोपपत्तिमपिशब्दसूचितां प्रकटयितुं वैदिको दानाख्यः प्रतिग्रहो लिङा विधेयविधातृत्वाख्यसंबन्धसंबद्धो न लौकिक इत्युक्तम् । अनेन च यदि केवलवैदिकत्वेनैकरूपं दानं स्यात्ततो याज्ञे दान इष्टिः

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्द
रैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्य
२ ते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।
प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।
३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति।
४ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं " " १ " ०
६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।
७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्। (मीमांसा) १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स० (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः। (वेदान्तः) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २
(१०) सिद्धित्रयम-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांस

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांस

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम् महोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम । श्रीशङ्कृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांस

(१८ अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदा

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम खण्डनखण्डखाद्यम आनन्द पूर्णविराचतया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदा

(२२) आख्यानचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ।

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणकया च सहितम् । }

(२४) ब्रह्मसूत्रवृतिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेद

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविर तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य क्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्याय

(२६) ब्रह्मसूत्रम,द्वैताद्वैतदर्शनम्।श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतु धटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्या

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषि जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरि भद्रसूरिकृतः ।

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णव

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका ।

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

(३१) स्मृतिसारोद्धारः ।विद्वद्वरविश्वभरत्रिपाठिसंकलितः ।

(३२) वेदान्तरत्नमञ्जुषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्य कृता ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः,
बनारस सिटी

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

B
132
M5J3
1901
fasc.15

Jaimini
Nyayasudha

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 25 14 012 2